

A detailed map of Europe and its surrounding regions, including parts of North Africa, the Middle East, and Asia. The map is overlaid with several text boxes. The top box contains the title 'GEOPOLITICS: UKRAINE, EUROPE, WORLD'. Below it, the authors' names 'MYKOLA VEGESH, MYKOLA PALINCHAK, JÁN HOLONIČ' are listed. At the bottom, the publisher information 'FAIRMONT 2020' is displayed. The map shows major cities, countries, and geographical features like the North Atlantic Ocean, the Mediterranean Sea, and the Black Sea. Three horizontal lines are drawn across the map, roughly corresponding to the 50th, 55th, and 60th degrees of latitude.

**GEOPOLITICS:
UKRAINE, EUROPE, WORLD**

**MYKOLA VEGESH, MYKOLA PALINCHAK,
JÁN HOLONIČ**

FAIRMONT 2020

**GEOPOLITICS:
UKRAINE, EUROPE, WORLD**
(SOCIO-POLITICAL VIEW)

**MYKOLA VEGESH, MYKOLA PALINCHAK,
JÁN HOLONIČ**

Fairmont 2020

GEOPOLITICS:UKRAINE, EUROPE, WORLD

(SOCIO-POLITICAL VIEW)

ГЕОПОЛІТИКА: УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ

(СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД)

© Authors:

prof. Vegesh M., DrSc., Head of the Department of Political Science and Public Administration, Uzhhorod National University

prof. Palinchak M. ., DrSc., Doctor of Political Sciences, Professor, FMEB, UzhNU, VŠ Danubius, Sládkovičovo

PhDr. Holonič J.PhD., MBA, LL.M., Faculty of Education, UK, Bratislava

Textbook for students and graduate students majoring in "Political Science", "International Relations", "International Law", "International Economic Relations", "Public Administration"., 2020. 249 p.

Reviewers:

Marchuk Vasyl Vasyliovych - Head of the Department of Political Science Institutes and Processes of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ivano-Frankivsk)

Sytnyk Oleksandr Mykolayovych - Head of the Department of History, Archeology and Philosophy of Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Melitopol)

Ostapets Yuriy Oleksandrovych - Dean of the Faculty of Social Sciences, Uzhhorod National University, Doctor of Political Sciences, Professor (Uzhhorod)

Number of pages: 249 s.

Copies: 250 pcs

Publisher:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Year: 2020

Edition: first

ISBN 978-1-953260-01-7

Передмова

До підручника «Геополітика: Україна, Європа, Світ» увійшли нариси про засновників науки, яка протягом тривалого часу вважалася забороненою в колишньому Радянському Союзі – Фрідріха Ратцеля, Рудольфа Челлена, Карла Гаусгофера, Алфреда Тейлора Мегена, Ніколаса Спайкмена та багатьох інших. Автор не обходить увагою також яскравих представників теорії географічного детермінізму, доводить, що початки геополітики слід шукати у найдавніші часи. Саме тому в пропонованому читачам виданні також йдеться про Аристотеля, Гіппократа, Цицерона, Макіавеллі, Монтеск'є... Основні погляди визначних геополітиків згруповано в окремі розділи «Німецька геополітика», «Італійська геополітика», «Англійська геополітика», «Скандинавська геополітика», «Американська геополітика», «Французька геополітика», «Російська геополітика», «Українська геополітика». Значну увагу відводиться висвітленню місця України в сучасному геополітичному просторі.

«Геополітика в іменах» написана для студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, які вивчають політологію та суміжні з нею навчальні дисципліни. Вона знадобиться кожному, кого цікавить така загадкова і повчальна наука як геополітика.

Predslov

Učebnica „Geopolitika: Ukrajina, Európa, Svet“ obsahuje eseje o zakladatel'och vedy, ktorí boli už dlho považovaní za zakázaných v bývalom Sovietskom zväze - Friedrich Ratzel, Rudolf Chellen, Karl Haushofer, Alfred Taylor Megen a mnoho ďalších Spikeman. Autor neignoruje jasných predstaviteľov teórie geografického determinizmu, tvrdí, že začiatky geopolitiky by sa mali hľadať v staroveku. Preto publikácia ponúkaná čitateľom odkazuje aj na Aristotela, Hippokrata, Cicera, Machiavelliho, Montesquieuhu ... Hlavné názory popredných geopolitikov sú zoskupené do samostatných sekcií „nemecká geopolitika“, „talianská geopolitika“, „anglická geopolitika“, „škandinávská“. americká geopolitika ", " francúzska geopolitika ", " ruská geopolitika ", " ukrajinská geopolitika ". Značná pozornosť sa venuje pokrytiu miesta Ukrajiny v modernom geopolitickom priestore.

„Geopolitika v názvoch“ je určená pre študentov a absolventov vysokých škôl, ktorí študujú politológiu a súvisiace sociálne vedecké odbory. Každý, kto má záujem o takú záhadnú a poučnú vedu, ako je geopolitika, ju bude potrebovať.

Preface

The textbook "Geopolitics: Ukraine, Europe, World" includes essays about the founders of science, which has long been considered banned in the former Soviet Union - Friedrich Ratzel, Rudolf Chellen, Karl Haushofer, Alfred Taylor Megen, and many others Spikeman. The author does not ignore the bright representatives of the theory of geographical determinism, argues that the beginnings of geopolitics should be sought in ancient times. That is why the publication offered to readers also speaks of Aristotle, Hippocrates, Cicero, Machiavelli, Montesquieu... The main views of prominent geopoliticians are grouped into separate sections "German geopolitics", "Italian geopolitics", "English geopolitics", "Scandinavian" American Geopolitics ", " French Geopolitics ", " Russian Geopolitics ", " Ukrainian Geopolitics ". Considerable attention is paid to the coverage of Ukraine's place in the modern geopolitical space.

"Geopolitics in Names" is written for students and graduate students of higher education who study political science and related disciplines. Everyone who is interested in such a mysterious and instructive science as geopolitics will need it.

© Vegesh M., Palinchak M., Golonych J.
Geopolitics: Ukraine, Europe, World. 2020

ЗМІСТ

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ	7
ПОНЯТТЯ ГЕОПОЛІТИКИ, ЇЇ МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ	7
ОСНОВНІ ЗАКОНИ ГЕОПОЛІТИКИ.....	14
КАТЕГОРІЇ ГЕОПОЛІТИКИ	17
ГЕОПОЛІТИЧНІ ЕПОХИ.....	22
МІСЦЕ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ	23
ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ - КОНЦЕПЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ	30
ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ТЕОРІЇ.....	34
КОНЦЕПЦІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ	40
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ	50
НІМЕЦЬКА ГЕОПОЛІТИКА	50
ІТАЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА.....	68
АНГЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА	73
СКАНДИНАВСЬКА ГЕОПОЛІТИКА	77
АМЕРИКАНСЬКА ГЕОПОЛІТИКА	79
ФРАНЦУЗЬКА ГЕОПОЛІТИКА	109
РОСІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА	128
УКРАЇНСЬКА ГЕОПОЛІТИКА.....	178
ГЕОПОЛІТИКА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ	202

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен». Фактично, геополітика Р. Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм учителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля «Політична географія», в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Снесарева, Х. Мольтке-старшого і А. Шліффена геополітика була «військовою статистикою», тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю молоду галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І. Г. Усачова, що «геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці й прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися».

Можливо, саме тому, наукову діяльність К. Гаусгофера (1869-1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищеназаний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча «зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Ще далі пішов, очолюваний К. Гаусгофером німецький журнал «*Zeitschrift für Geopolitik*», в якому геополітика розглядалася як наука «про відношення землі та політичних процесів», мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це «географічний розум держави».

Безперечно, наукові розробки К. Гаусгофера та його «школи» мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин «життєвого простору», хоча вони в значній мірі поступалися геополітичним схемам англійського вченого Гелфорда Джорджа Макіндера (1861-1947), окресленими у його праці «Географічна вісь історії». Схема Макіндера доволі проста: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом». Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905-1983), що «саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання». Своєю теорією Г. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

«Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, – розмірковує Р. Арон. – І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім – завдяки своїм розмірам або своїй якості – є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться – економічну чи

стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізмові, так і *грабіжницькому протекціонізмові* (*protection of a predator type*).

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо «ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Гелфорда Дж. Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувалися владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії».

У період після закінчення Другої світової війни закономірно звинувачувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім Рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в «холодній війні», створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами. У післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки паплюження, до геополітики лояльно віднісся «Советский энциклопедический словарь» (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою «політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту». З того часу з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття «геополітика», або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як «науки, системи знань про контроль над простором», виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін «геополітика» у науковому сенсі має принаймні два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний». Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, «настільки розпливчастій і одночасно виразній та захоплюючій». Вчений вважає, що «геополітика – це

світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм», а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: «географічний рельєф як доля». «Геополітика, у – пише в іншому місці своєї праці О. Дугін, – це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися винятково люди, які брали активну участь у процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі». Отже, «геополітика – це наука управляти». На жаль, після початку українсько-російської війни 2014 р. О. Дугін все частіше нагадує не стільки геополітика-науковця як пропагандиста геополітичної концепції «Новоросії» та відвертого захисника пануючого в Росії реакційного політичного режиму. Він поступово переходить від геополітичного прогнозування до неприхованих закликів антиукраїнського спрямування.

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін «геополітика» став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте «це ніскільки не полегшує завдання з'ясування його змісту». Нерідко, констатує К. Гаджієв, «під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень». К. Гаджієв переконаний, що «гео» в понятті «геополітика» означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно покликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті. Ще в середині 70-х років американський політолог К. Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою».

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків. В. Дергачов вважає, що найкраще визначення геополітиці дав К. Гаусгофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував «розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, що зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин».

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі «сукупність заходів держави, спрямованих на розв'язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв'язки і відношення держави як особливого територіально-політичного

утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності». Таким чином, М. Дністрянський поділяє геополітику на «внутрішню» і «зовнішню», твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» під геополітикою розуміють «політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо». Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є *«синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені»*. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: «Державі зовсім не обов'язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень».

Автори колективної монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти», з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, зробленим К. Гаусгофером, а з другого – не заперечують сентенцій О. Дугіна. Хоча при цьому зауважують, що «геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири». Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як «теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних та інших факторів».

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С.Переслегін, який під нею розуміє «триєдність науки, технології та трансценденції». Із винятково формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902-1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т. Парсонс констатував: «... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням». Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження

психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє». *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

У теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. У цьому плані заслуговує на увагу та всіляке схвалення «Самовчитель гри на «Світовій шахівниці», розроблений російським вченим С. Переслєґіним. Його «транспортна теорема» дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники – інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування «транспортної теореми» був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений вище названим автором у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. «інфраструктурний показник» починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби «перебудова» не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними – в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал – Волга.

Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* – вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

Складові геополітики

Ще не так давно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін як геоekonomіка, геоeкологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоekonomіку складовою частиною геополітики, інші – геостратегією. У сучасних умовах предметом геоekonomіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб'єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб'єктами геоekonomіки є національні корпорації, які беруть активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С. Переслєґін сучасний геоekonomічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють

сировину. Наступні два поверхи носять індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила гео економічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* – спеціалізується на доіндустріальному виробництві; *схід* – розвиває класичну індустрію; *захід* – царство високих технологій; *північ* – випускає інтелектуальну сировину.

Сьогодні *геоекономіка* – наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та гео економічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* – стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* – енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся справа в пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність. В. Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, гео економічні, соціокультурні та гео екологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція «центр – периферія». У сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: єврорегіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу); трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою возз'єднання держави-цивілізації. Якою ж має бути гео економічна стратегія в ХХІ ст.? На думку В.Дергачова, «ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів («добре» чи «погано») економічними («ефективно» чи «неефективно») становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Гео економічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей».

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, в той же час, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ призводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в ХХІ ст. інтерполіси можливо правитимуть світом. Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проект трансмодальних коридорів. Зокрема програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з гео економікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про «обіг ідентичності»: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає

перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту.

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої «демографічної кризи», коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім'ї, але й безпосередньо призводить до бідності. «Незручність дітей» проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С. Переслегін у своїй «демографічній теоремі» доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш нищого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім'ї. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіту дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім'ї. У сучасній Росії середній показник не перевищує позначки 1,2 дітей у сім'ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова – близько 20-22%. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й «старіння народу». Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р. питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу і культури». На початку XXI ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але факт залишається фактом, що демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І нарешті, необхідно зупинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх необхідно зарахувати наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних відносяться: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій на громади послідовників християнства припадає 95%. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестанських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об'єднань Християн-Баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу. Після початку українсько-російської війни 2014 р. зафіксовані непоодинокі випадки масового переходу православних вірників з Московського до Київського патріархату. На зміну геополітичної ситуації також вплинув сам факт одержання Україною *томосу* та виникнення Православної церкви України.

Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики відносяться: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві *телурократії* («сухопутної могутності») та *таласократії* («морської могутності»). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Г. Макіндера, Р. Арон цілком справедливо підмітив: «З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті

XX сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишаться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу». Безперечно, має рацію Р. Арон, підсумовуючи: «Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу».

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія велику жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Алфред Тайер Меген вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мегена, причина цьому «лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі». У середині XX ст. головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати «зоряні війни», щоб побачити до яких висот дійшло це протистояння. З розпадом СРСР і світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П. Кальвокорессі висловив цікаві міркування: «З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною».

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю «Кінець історії?», в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом у книзі американського дослідника Самуеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного

протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства детально проаналізував сучасний дослідник Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, гарантувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог О. Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї «світової революції» та «планетарне панування Третього Рейху»). Однак замовчується аналогічність сучасної російської геополітичної концепції, яка спрямована на месіанізм та світове панування.

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики – «Берегову зону», або «Rimland» – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча «берегова зона» згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). На його думку, саме «Rimland», а не «Heartland», як твердив Г. Макіндер, є ключем до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують «Heartland», отже, «той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу у своїх руках». О. Дугін називає «Rimland» «ключовою категорією», «островом і кораблем», «прикордонною зоною» тощо. Більш розвинув ідею «берегової зони» геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі «Море – Коустленд («Rimland») – Континент («Heartland»)». Через цю «берегову зону», яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В.Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону

морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму «берегова зона» стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав. Поряд з МОРЕМАРом В.Дергачов говорить про ЕВРАМАР – важливий «двигун» духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар'єром проти «морської стихії» відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під «відкритим суспільством» і «вестернізацією» В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують винятково геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв'язків. Часто вживається поняття *геостратегічний простір* – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють *біполярний світ* – двополярність (наприклад протиставлення двох супердержав – СРСР і США) та *багатополярний* – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* – берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* – водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* – те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* – серцевина землі, «географічна вісь історії» за Г.Макіндером; *rimland* – «берегові землі» за Х.Макіндером.

Сучасні геополітики також використовують терміни «геополітична ситуація», «геополітичне оточення», «геополітичне становище». Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, оснований на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов'язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що у світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р. Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: «Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* – це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці». Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р. Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г. Моргентау – 8, Р. Штайнмец – 8, то Р. Арон запропонував триланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж. Н. Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном «прозорі кордони».

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці «Народознавство (Антропологеографія)» німецький мислитель говорить про утворення так званих «різких» кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими «різкими» чи штучними кордонами були «країни китайських стін, турецьких і козацьких валів». Карл Гаусгофер присвятив цій проблемі спеціальну працю «Кордони в їх географічному і політичному значенні», всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К. Гаусгофер емоційно заявляє: «...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії... Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування... Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування... Арена цієї боротьби – перш за все кордон...».

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П. Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

У перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994-1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997-1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано. Але, як підтвердили наступні події, певна нормалізація українсько-російських стосунків була тимчасовою. Внаслідок російської агресії 2014 р. Україна тимчасово втратила частину Донецької та Луганської областей і не контролює понад 400 км свого державного кордону.

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної

зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожують інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, збіг в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні. На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р. Арона, властиві «всім історичним епохам і всім цивілізаціям». Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії «Мир і війна між націями», услід за легендарним Карлом фон Клаузевицем, запропонував класичну типологію війни і миру: «Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства». Поступово імперський мир «переходить у мир громадянський», а «між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію».

Говорячи про принципи миру, Р. Арон вводить поняття *мир страху* – «це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином, він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили».

Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р. Арона «вселенської імперії». Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривної діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов'язане з розповсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р. Арон називає загальною і формальною: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського». Розрізняють також війни *феодальні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* – усі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у ХХ столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за

підрахунками якого під час війн ХХ ст. загинуло 175,214 млн. чоловік, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51,09% та в локальних війнах – 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах ХХ ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в ХХ ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. чоловік (28,87%). Описуючи «Карибську кризу» в жовтні 1962 р. Д. Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, склали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д.Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття до них відносяться тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У ХХ ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12,38 млн. українців.

Геополітичні епохи

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. Н. Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648-1814), *Віденська* (1815-1918), *Версальська* (1919-1945), *Потсдамська* (1945-кінець 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков притримується думки, що існували «європейська система ХVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав («європейський концерт націй») ХІХ ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.», хоча відзначає, що «головний недолік такого «панорамного» підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів».

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє «сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи». Структура міжнародних систем, на думку Р.Арона, завжди є олігополітичною. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р.

Арона, «зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі».

Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р.Арона, була гомогенною, однак «ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир». Р. Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатополярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; *і біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох «блоків», приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь. Хоча Р. Арон не заперечує, що «можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами».

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М. Каплан та Р. Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології Р. Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е. Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559), ера релігійного панування (1559-1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789), епоха націоналізму (1789-1914), ера панування ідеології (1914-1974). В основу своєї типології Е. Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М. Лебедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

Місце України в сучасному геополітичному просторі

Про особливе місце України в сучасному геополітичному світі говорили завжди. Звичайно, на тому чи іншому етапі української історії змінювалися пріоритети, політичні орієнтації, виникали і зникали цілі імперії. Якщо в часи Давньоруської держави з нами рахувалася Візантійська імперія, а в козацьку добу від послуг запорожців не відмовлялися

великі європейські держави, то після Хмельниччини українська державність перетворювалась в історію. Україна все більше ставала залежною і врешті-решт втратила свою незалежність аж до історичних подій 1917 – початку 1920-х років ХХ століття.

Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Михайло Драгоманов часто торкався геополітичних проблем Східної Європи, акцентуючи на російському, польському і балканських питаннях. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку він вважав «польський історичний патріотизм», «німецький натиск на Схід» та «експансіоністські традиції російської державності». Недоліком концепції Михайла Драгоманова було ототожнення українських і російських геостратегічних інтересів, за що його піддавав критиці один із засновників ідеології українського націоналізму Дмитро Донцов. Подібною до драгоманівської була позиція Івана Франка. В статті «Одвертий лист до галицької української молодезі» (1905) письменник констатував: «Велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм». Коли це станеться, тоді перед українською інтелігенцією постане завдання – «вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного й політичного життя...». Хоча необхідно зауважити, що Франко в цьому плані був певною мірою песимістом: «Ідеал національної самостійности, в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого...».

Для радикального автора «Самостійної України» (1900) Миколи Міхновського сумнівів не було хто є головним ворогом України: «Ми – нація зрабована, нація-раб. Коли більшість московської нації хоче самодержавства, то ніхто не зможе знести його, а коли вона його схоче, то й ніхто їм цього не заборонить, бо москалі складають державу незалежну. Через то для нас буде найрозумніше залишити справу про самодержавство москалям, а самим пильнувати свого: державного визволення своєї нації». Якщо думки Міхновського відзначалися більше емоціями ніж реальним підходом, то Дмитро Донцов є автором цілого ряду праць, які необхідно вважати геополітичними: «Сучасне положення нації і наші завдання» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Міжнародне положення України і Росія» (1918), «Українська державна думка і Європа» (1918), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926). Сучасні українські дослідники справедливо акцентували на внеску Донцова в українську геополітичну науку. Саме Дмитро Донцов уперше ввів тезу про смертельну загрозу для України російського імперіалізму, визначивши Росію як головного ворога. Вчений увів національний принцип в оцінювання внутрішньої та зовнішньої суспільно-політичних ситуацій, кардинально відкинувши «провінціалізм», тобто примітивне і нестратегічне бачення завдань України. Донцов також передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої і Східної Європи і поставив українську справу в контекст цих геополітичних зрушень. Саме Донцову належить формула, що «Росія без України вже не наддержавна, не повноцінна імперія» і несе загрозу не тільки Україні, але й усій Європі. Своїми словами «географічно, може, ми й належимо до Східної Європи, але культурно ми є частиною Заходу», – Дмитро Донцов поставив боротьбу за українську справу та ідею у кардинально інші виміри, у контекст розвитку та зіткнення різних цивілізацій. Говорячи про місце України між Росією і Заходом, вчений однозначно стверджував: «... Україна має визначитись: або увійти / повернутися в європейський духовно-правовий постір, або залишитися неважливою провінцією євразійської імперії... Росія є, власне, великим хаосом, вічною неупорядкованістю – ідей, тенденцій, почувань, вартостей, – і йде це від глибин російської душі – напівазійської, напівварварської, у тому сенсі, що ця країна так і не пережила ще цивілізаційного синтезу». Ці висловлювання Донцова не втратили своєї актуальності до нашого часу.

Дмитро Донцов не тільки описав геополітичне становище України, але й запропонував власну модель геополітичного комплексу Середньої Європи, в якій вирішальну роль повинні

були відігравати нові держави Україна і Польща: «Якщо Україна хоче бути органічним складником Середньої Європи, вона повинна нести місію Понтиди – країни-епіцентру Чорноморського (східноєвропейського) простору, мусить творити геополітичний чотирикутник: Понтида (Україна) – Анатолія (Туреччина) – Балкани – Кавказ. Лише за таких умов Україна стає чинником рівноваги у просторі цілого континенту». Аналогічні думки висловлював визначний український географ, автор цілого ряду праць про майбутній геополітичний устрій України Степан Рудницький. Він обґрунтував ідею Балтійсько-Понтійської федерації як противагу російській експансії в Західну Європу. Рудницький переконував політиків Заходу в недопустимості включення України в сферу російських інтересів, бо це призведе тільки до посилення Росії.

Визначний український вчений Юрій Липа свою геополітичну концепцію виклав у фундаментальних працях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Розуміючи під расою ментальну, духовну цілісність і самобутність української нації, Юрій Липа закликав використовувати розумні геополітичні орієнтири, до яких відносив природну вісь Північ-Південь. «Визначення напрямної на схід чи захід – це передусім нищення власного характеру, духовності, що прийшла з півдня. Духовності, що зросла над південними морями й вододілами і розпростиралась, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Богом (Бугом) і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня». Геополітична вісь Північ-Південь, як вісь українських земель, проявилась як у княжій, так і козацькій добі. Таку українську вісь Ю.Липа протиставляє відповідним осям Польщі й Росії. Приміром, нерозуміння, що дилемою Польщі є Захід-Схід призвело до того, що вона була втягнена до геополітично чужого їй конфлікту на південних просторах України зі шкодою для неї. Це ж стосується й Росії, яка завдяки Україні зуміла змінити вісь експансії. Ю.Липа доводив, що не лише в минулому, але й тепер та в майбутньому, необхідно притримуватися такого ж геополітичного порядку: «Та вісь зостається й надалі. Її справжнє утвердження при свідомій будові українського Роду, при уставленні Хати – є дуже важливе. Без опертя на півночі, без виходу на півдні, нема можливостей для розбудови цієї хати. Геополітично беручи, для української державности потрібні є принаймні Чорне море і верхівя Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь». Отже, вчений підкреслив значення для Української держави Криму як ключа до Чорного моря і водночас усвідомлення пагубності для неї втрати впливу в цьому районі.

За своїм геополітичним значенням Московія докорінно відрізняється від України: «коли поземною геополітичною віссю Московії є горішнє Поволжя, то поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря». «Росія, – пише Ю.Липа, – це було певне примирення обох національних початків. Примирення це завдало важкий удар москвинам, знищивши їм національне ісповідування, та важко відгукнулось і на українцях, скасувавши їх своєрідний устрій і торгівлю». На глибоке переконання Ю.Липи, обидва народи – українці та росіяни – повинні повернутися на той етап взаємовідносин, коли вони були окремими. Цікаві судження Ю.Липа висловив стосовно майбутнього Сибіру: «Рано чи пізно Сибір матиме, коли не самостійність, то принаймні, автономічний устрій типу домініону. Претензії Українців до теренів, де замешкує їх більшість (Сірий, Зелений Клин) – не мають підстав. Сибіром кермують міста. Тим часом там є не більше, як кілька процентів українців... Можливості існування якоїсь держави Зеленого Клину – виключені. Найважлишим був би поворот українців на свої теренові землі при першій можливості. Їхня колонізація до Сибіру ще дуже свіжа, – переселятись туди вони почали десь в 900-тих роках і не злилися безповоротно з місцевими сибіряками... Сибір для сибіряків – це гасло найреальніше, бо на довгий протяг часу».

Говорячи про Далекосхідний край, Ю. Липа цілком справедливо акцентував на зацікавленості в ньому двох геополітичних гравців – Росії та Японії. Не відкидав він і Китай

– можливого майбутнього гравця. Щодо геополітичних планів Японії, то для них важливо створення держави на території на схід від Байкалу. Це була б буферна держава, яка б відділяла Японію від більшовицької Росії. Йдеться в працях Ю. Липи також про майбутнє Киргизстану та Туркменістану. Останній, на думку вченого, «занадто розшматований». Юрій Липа не завершує свою монографію «Розподіл Росії», як це прийнято в науковій літературі, висновками. Він їх вважає зайвими, бо вже сама проблематика і назва праці говорять самі за себе – потреба розподілу Росії є доконаним фактом. Підсумовуючи геополітичну доктрину Юрія Липи, сучасний український вчений Мирослав Дністрянський відзначив: «це моделі активного включення України в світові відносини, які зорієнтовували українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин».

Ми зупинилися на аналізі наукової спадщини лише кількох українських дослідників, які порушували геополітичну проблематику. Однак й цього достатньо, щоб зрозуміти всю актуальність їх ідей. Після проголошення незалежності різні українські президенти і уряди притримувалися різних підходів стосовно геополітичного майбутнього нашої держави. Але, як правило, перевага віддавалася багатовекторній політиці, яка, загалом, зводилася до мирного співжиття України між Росією і Заходом. Багато українських політологів вихвалювали таку позицію української влади, вважаючи її далекоглядною і розумною, нерідко забуваючи про перестороги своїх попередників у науці. Разом з тим, вже тоді в наукових колах йшлося про ненадійність такого зовнішньополітичного курсу. Ще в 2002 році політолог Анатолій Гальчинський видав монографію «Україна на перехресті геополітичних інтересів», в якій відзначав: «Україна вимушена захищати свої інтереси від Росії». Більш радикально висловився Сергій Квіт у передмові до книги Олега Багана «Українська Понтида. Геополітичні виміри сучасної України» (2002): «Відсутність чіткого геополітичного курсу і взагалі доктрини національної безпеки, як правило, ховається за гучними евфемізмами типу «багатовекторність», коли курс «європейської інтеграції» насправді більше схожий на повільне повернення до російського імперського простору. Що найстрашніше – в будь-якому випадку ми не виходимо за межі старих, хоч і по-іншому названих парадигм. Українське державне геополітичне мислення сьогодні характеризують вторинність і догматизм».

Ця вторинність і догматизм особливо прискореними темпами почали відбуватися в Україні з приходом до влади Віктора Януковича. Стратегічні геополітичні інтереси кожної держави так чи інакше визначаються потребами збереження її суверенітету, територіальної цілісності, непорушності державних кордонів, поступального соціально-економічного й політичного розвитку. Пріоритетність цих геополітичних інтересів для України додатково зумовлена низкою чинників, насамперед різновекторністю регіонально-політичних орієнтацій. Якщо до цього додати такі негативні явища в житті країни як високий рівень хабарництва, відсутність проведення системних економічних реформ, розвал власних збройних сил, то можна впевнено стверджувати, що в роки правління Януковича політична криза досягла свого апогею. Такий стан справ в Україні співпав із радикальною зміною зовнішньополітичного курсу Російської Федерації стосовно України. Якщо в попередні роки українсько-російське протистояння зводилося, як правило, до постійних «газових війн», відкритої економічної війни, то після перемоги революції гідності та падіння режиму Януковича «холодна війна» переросла в пряму агресію. Окупація Криму радикально змінила геополітичну ситуацію в Європі, що дозволило М. Саакашвілі назвати українські події «геополітичною революцією». І в цьому є зерно істини. Вторгненням в Україну Російська Федерація порушила не лише результати Ялтинської конференції 1945 року, але й зобов'язання цілого ряду світових держав щодо територіальної цілісності України відповідно з Будапештським меморандумом 1994 року. Вперше з часів Другої світової війни велика європейська держава – один із співзасновників ООН – стала жертвою агресії сусідньої

держави. Становище України суттєво ускладнила військова агресія Росії на Донбас, що призвело до окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Опинившись у складній геополітичній ситуації, коли держава втратила 20% своєї економіки, кілька тисяч загиблих військових і мирного населення, Україна змушена була піти на укладення так званих мінських домовленостей. Російська агресія викликала велике занепокоєння в світі, що й призвело до запровадження економічних санкцій проти Росії з боку Європейського Союзу і США. Вже один той факт, що більше тридцяти разів «українське питання» обговорювалося на засіданнях Ради Безпеки ООН, свідчить про неослабну увагу Заходу щодо подій в Україні. Незважаючи на певну строкатість членів Європейського Союзу і значну їх залежність від російської економіки, проте продовжать діяти економічні санкції, які завдають відчутного удару по Російській Федерації.

Українські події останніх років постійно знаходилися в полі зору відомих західних політологів. Автор «Великої шахівниці» Збігнев Бжезінський, який свого часу передбачив розпад СРСР, завжди прихильно відносився до України, розуміючи яке важливе місце займає Україна між Росією і Заходом. Ще на початку 90-х років Бжезінський переконував, що «без України Росія перестане бути євразійською імперією». Ще напередодні революції він звернув увагу на необхідності включення України, Росії та Туреччини до Великого Заходу, тобто залишався прихильником інтеграції нашої держави до Європейського Союзу: «Україна, безперечно, потрібна для майбутніх зв'язків між Заходом і Росією як незалежна, демократична країна, що може успішно підтримувати добросусідські відносини з Росією, і водночас вона стане дедалі більше зв'язаною та обопільно відкритою щодо Європи». Збігнев Бжезінський висловив занепокоєння з приводу того, що Україна почала втрачати свою роль в цих процесах і деградує її лідерство. За Януковича, констатує він, українці обрали таку політику, яка рівнобіжно зменшує незалежність України від Росії. Разом із тим це зменшує і шанси на те, щоб стати частиною Європи, що становить величезну загрозу всій українській незалежності. «Без імен я можу сказати, що істинна проблема полягає в надзвичайно низькому рівні патріотизму у високих політичних елітах, – продовжує американський політолог. Найвищі політичні еліти України найбільше переймаються власною заможністю і власним збагаченням. Внаслідок цього ми бачимо дуже заплутані хаотичні зв'язки та брак стратегічного бачення для України».

Детальну оцінку української кризи З. Бжезінський виклав у своїй доповіді «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки», виголошеній в «Центрі Вілсона». «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто сварка, а симптом більш серйозної проблеми – а саме, поступового і стійкого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже впродовж шести або семи років» – констатує політолог. Для вченого не викликає сумнівів, що «головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема». Що ж це за нова російська концепція?

З. Бжезінський проаналізував спільну доповідь МЗС Росії та провідних науковців, які запропонували Путіну нову доктрину зовнішньої політики, що повинна базуватися на трансформації російської національної ідентичності. В чому її суть? У цій доповіді йдеться про чотири ключові концепції: по-перше, концепція «розділеного народу», по-друге, тема «захисту співгромадян за кордоном», по-третє, тема «російського світу», по-четверте, значення визнання та збереження, прийняття і просування «Великої російської цивілізації». Я згадав про це, тому що було б помилкою вважати кризу в Криму і в Україні продуктом раптового спалаху гніву».

Бжезінський продовжує пояснювати російський план: «Концепція розділеного народу – це відправна точка для шовіністичних заяв про те, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. І тим, хто знайомий з історією Європи до початку Другої світової війни, ці заяви неминуче здадуться до болю знайомими. Зрозуміло,

ця концепція приводить нас до ідеї захисту співгромадян, які проживають за кордоном. І це має особливе значення для тих держав, на території яких проживають етнічні росіяни і які межують з Росією. Концепції розділеного народу й захисту співгромадян за кордоном приводять нас до ідеї російського світу. Під ним мається на увазі органічна цілісна єдність усіх російських людей, незалежно від їх місця проживання. І ці місця проживання можуть бути змінені шляхом возз'єднання етнічних росіян. Згадайте про країни Балтії. Не менш важливою є переконаність у тому, що Росія не входить до складу західної цивілізації. Вона також не є частиною Китаю. Вона не є частиною мусульманського світу. Вважається, що Росія сама по собі є великою цивілізацією.

«Таким чином, – запитує Бжезінський, – чого нам варто чекати? Якщо Україна є всього лише симптомом проблеми, то розв'язати цю проблему буде вкрай важко. Я думаю, для її вирішення знадобиться деякий час. Але вирішення цієї проблеми має бути не одностороннім, оскільки Захід має там свої інтереси. І ці інтереси повинні набути форми розумної політики». В чому ж полягає така «розумна політика» на думку політолога: «Якщо українську проблему локалізувати, з часом вона, можливо, втратить свою гостроту. Особливо якщо російський, усе більш космополітичний середній клас, який зараз піднімає голову, але все ще залишається досить слабким, стане значимішим у політичному відношенні, можливо, втомившись від відчуття своєї вразливості і розчарувавшись у Путіні, і візьме на себе більш суттєву політичну роль, коли Путін відійде від справ. Але коли це станеться? Цього передбачити неможливо. Можливо, скоро. Можливо, ні. Але багато що залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду». Бжезінський вважає, що путінська доктрина загрожує не тільки Україні, але також державам Балтії, Грузії, Молдови і Білорусі. Що стосується останньої, то вона взагалі немає ніякого зовнішнього захисту.

Чи можливий компроміс? Формула доволі проста: «Україна має продовжувати рух, який публічно підтримується переважною більшістю українців, у напрямі до членства в Євросоюзі. Але це тривалий процес. Турки, наприклад, чекають вступу в Євросоюз вже 60 років. Іншими словами, на це буде потрібен час. Таким чином, небезпеку для Росії не можна назвати близькою, а негативні наслідки не є дуже руйнівними. Водночас ми маємо переконати Росію в тому, що Україна не стане членом НАТО. Я вважаю, що це важливо з ряду політичних причин. Якщо ви подивитесь на карту, то зрозумієте, що для Росії це буде важливо з психологічної і стратегічної точок зору. Таким чином, Україна не повинна стати членом НАТО. Але з тієї самої причини Росія має зрозуміти, що Україна не стане членом міфічного Євразійського союзу, який президент Путін намагається просувати на основі ідеї про особливе місце Росії у світі».

Збігнев Бжезінський вважає, що Володимир Путін має зробити вибір з трьох основних варіантів дій: «1. Він міг би спробувати досягти мирного врегулювання з Україною, зупинивши посягання на її суверенітет та економічний добробут. 2. Путін міг би і далі підтримувати слабо завуальовану військову інтервенцію, метою якої є сіяння хаосу в окремих регіонах України. Якщо Росія далі йтиме цим курсом, то, очевидно, Заходу доведеться вдатися до застосування тривалих і справді суворих санкцій. 3. Путін міг би окупувати Україну, скориставшись набагато більшим військовим потенціалом Росії. Проте такий варіант викликав би не лише швидку відплату з боку Заходу, але й український опір... Очевидним правильним вибором є пошук формули для мирного врегулювання, яке повинно передбачати відмову Росії від застосування сили щодо України. Такою є думка Збігнева Бжезінського про можливі варіанти вирішення «української проблеми». Відзначимо, що так вважає не лише він. Деяко подібні думки висловив американський політолог Френсіс Фукуяма, деякі європейські політологи і політики. Додамо, що після втручання Російської Федерації в «сірійські проблеми», передбачити подальший розвиток геополітичного протистояння досить складно.

ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ - КОНЦЕПЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Шпенглер Освальд (1880-1936) – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Мюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учителювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911-1917 рр. писав книгу «Присмерк Європи», другий том якої вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О.Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської «Історії політичної думки», називаючи О.Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ «відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких «консервативних революціонерів», як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги «Третій рейх», або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбен, автор книги «Рембрандт як вихователь», які стали широко відомими в останні роки дев'ятнадцятого століття».

О.Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав «морфологічним». В чому він полягав? На думку українського політолога В.А.Потульницького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінійним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноких держав, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття «живий організм». На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, «апполонічну» (греко-римську), «магічну» (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і «фаустіанську» (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської «Енциклопедії політичної думки», що О.Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних

макроформ. Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя. І, нарешті, – спільність основних етапів існування, ритму просування по цих етапах та тривалості «нормального» (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павленко цілком справедливо відзначав, що «у теоретичній конструкції О.Шпенглера категорично відкинуто ідею загальнолюдської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих «великих культур», рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи європоцентристську схему, філософ зазначає, що «античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії». О.Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний стан культури (зародження відбувається раптово; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та мілітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева). Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: «Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами гатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гусениці, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростати. У цьому кожний з безумовною певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти вищого людства панує невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних «позначках» цілком особливо видатний простолінійний «дальший розвиток», не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції».

О.Шпенглер розрізняє поняття «культура» і «цивілізація». Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О. Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С. Томашівського, М. Кордуби, І. Кривецького та ін. Захоплювався О. Шпенглером наступник С. Бандери С. Ленкавський.

Література: Шпенглер О. Закат Европы: Образ и действительность. Минск: Попурри, 1998; Шпенглер О. Закат Европы: Всемирно-исторические перспективы. Минск: Попурри, 1999; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 265; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 451-452; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 658-669; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 121-122; Потульницький В.А.

Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. К.: Либідь, 2002. С. 314-315.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді (Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А.Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А.Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А.Тойнбі – «Дослідження історії» у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як «Виклику-і-Відповіді». Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби «неолітичної революції» – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукууючись на «виклики» з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони, разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р., за Тойнбі, людство об'єднується у всесвітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію

згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

Література: Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Ч. Сомервелла: В 2-х томах. К.: Основи, 1995; Пріцак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір. Т. 2. К.: Основи, 1995. С. 363-373; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 563-565; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 2000. С. 122-126.

ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ТЕОРІЇ

Макіавеллі Нікколо (1469-1527) – визначний італійський мислитель епохи Відродження. Народився 3 травня у Флоренції в сім'ї нотаря. Дитинство і юність провів у Флоренції (1469-1498) за часи правління Лоренцо де Медичі та Джироламо Савонаролли. На 1498-1512 рр. припадає бурхлива дипломатична діяльність Н.Макіавеллі (секретар військового магістрату Десятьох, секретар нового органу ополчення Дев'ятьох, урядовий посланник під час чотирьох дипломатичних місій до Франції та Сієнни, двох до Цезаря Борджіа, до папського двору, а також до германського імператора. У 1512-1527 рр. Н.Макіавеллі втрачає посаду, перебуває в ув'язненні, після чого активно займається літературною діяльністю. Помер 21 червня 1527 р.

Н.Макіавеллі – автор численних праць, серед яких особливо виділяються «Державець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія», «Історія Флоренції», «Становище справ у Франції». Н.Макіавеллі справедливо вважається одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат «Державець» по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Для блага держави варто піти на все, проявити жорстокість, обманювати противника. Державець повинен твердою рукою зміцнювати свою владу, не звертаючи уваги на мораль, якщо цього диктує ситуація. Н.Макіавеллі виступає провісником розширення територій: «Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чії поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре».

На глибоке переконання Н.Макіавеллі, «потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить... Як показав досвід, Церква й Іспанія, дякуючи Франції, розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається».

Характеристика державця у Н.Макіавеллі вже стала хрестоматійною: «Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...».

Державець, на думку Н.Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. «Державця, – говорить Макіавеллі, – підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпекою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників.

А якщо зовнішню небезпеку буде усунено, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистоїть перед будь-яким ворогом...».

До військової справи, вважає Н.Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: «У державця не має бути жодної іншої мети і жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог». Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. «Щодо духовної підготовки до війни, – навчає він, – то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад».

Н.Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У випадку війни вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: «Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі».

Н.Макіавеллі вважав, що союзи бажано укладаєть з рівними по силі державцями. «Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців».

Щодо тогочасної дипломатії та праць Н.Макіавеллі на цю тематику Дж.Г.Себайн і Т.Л.Торсон поділилися своїми міркуваннями: «Політичні праці Макіавеллі відносяться не так до політичної науки, як до розряду дипломатичної літератури, що її в той час чимало понаписували його земляки. Ніколи ще в дипломатичні ігри не гралися з таким запалом, як у стосунках італійських держав макіавеллівської доби. Ніколи ще зміни ходів у переговорах не важили так багато, як серед цих правителів-пройдисвітів, що для них і спритна гра, і найгрубіша сила були однаково добрими запоруками успіху. Дипломатичні писання – як і праці Макіавеллі – мають свої характерні переваги й недоліки. Тут і напрочуд тонке розуміння слабких і сильних сторін політичної ситуації, і ясна, твереза оцінка можливостей і темпераменту супротивника, і вельми об'єктивний глузд у передбачуванні логіки подій та наслідків певних дій. Завдяки ось цим якостям, що притаманні Макіавеллі повною мірою, він і став улюбленим автором для дипломатів тих часів. Автори дипломатичних писань мають ту особливість, що люблять перебільшувати важливість політичної гри заради самої гри і применшувати значення мети, заради якої ця гра ведеться. Вони, природно, вважають, що політика існує сама для себе. У Макіавеллі ця особлива риса проявляється напрочуд виразно...».

Н.Макіавеллі високо цінував свою основну працю: «Що стосується цієї моєї речі, то, прочитавши її, можна побачити, що ті 15 років, які я витратив на вивчення управління державними справами, я не спав і не проводив час святково; будь-хто мав би високо оцінити можливість використати людину, яка набула так багато досвіду за рахунок інших. І не може бути сумнівів у моїй чесності, бо, залишаючись завжди чесним, я не перестану залишатися таким. Той, хто, як я, був чесним і добросовісним на протязом 49 років, не зможе переробити свою природу...». В листі до Лоренцо Медичі Н.Макіавеллі писав: «... Найцінніший скарб, яким я міг розпоряджатися, полягав у можливості запропонувати Вам засіб у найкоротший термін дізнатися про те, на вивчення чого я потратив багато років...». Отже, Н.Макіавеллі не

сумнівався у потрібності своєї праці, вважаючи, що вона буде корисною для тодішніх державців.

Високу оцінку Н.Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф.Бурлацький: «Макіавеллі – це співець людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму...Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був незаурядним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак діячем він не став і не міг стати в силу властивостей свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, пригнічувати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Мало ймовірно. У всякому випадку, його практична діяльність говорить проти цього!».

Поняття «макіавеллізм», що символізувало політику, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби», з'явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали єзуїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: «Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі – єдиний письменник, якого варто читати». Однак згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав «Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом». Король Фрідріх II написав брошуру «Антимакіавеллі», в якій протиставив змальований ним портрет державця портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макіавеллі про те, що «озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть». Муссоліні співставляє це висловлювання із своїми висновками в статті «Сила і згода», доводячи, що тільки насильством можна забезпечити єдність нації і благоденство народу. Лев Троцький теж шукав у Макіавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджіменто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників – Альф'єрі, Фосколо, Мандзіні, Де Санктіса, Кардуччі – визнали в Макіавеллі свого пророка, вчителя і поета.

Література: Макиавелли Н. Избранное. М.: Рипол Классик, 1999. 799 с.; Бурлацкий Ф. Никколо Макиавелли. Советник государя /Вожди и советники. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. 448 с.; Энциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 217-219; Кирилюк Ф. М. Історія політології. Т. 1. К.: Знання України, 2002. С. 397-408; Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 304-322; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 130-142; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту А. В. Толстоухов; Автор-упор. В. П. Андрущенко. К.: Знання України, 2002. С. 334-335.

Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780-1831) – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім'ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військове училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни

1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-пруського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К.Клаузевіц написав трьохтомну працю «Про війну», яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К.Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак 16 листопада його не стало, і рукопис книги «Про війну» був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К.Клаузевіца. М.Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка друкується «без добавок чи вилучення хоча б одного слова». Понятійний апарат, введений до наукового обігу К.Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця ХІХ ст. перетворити військове мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від Шліффена до М.Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К.Клаузевіц чітко з'ясував її мету: «Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмета, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв'язку, тобто перейти від простого до складного». Даючи визначення війни, К.Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звертає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже «війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав'язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір». А потім на передній план висувається політична мета війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями, і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому «політичну мету можна приймати за мірило». А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К.Клаузевіц застерігав, що «війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і везіння..., вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети». Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то вони є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війською цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робитиме на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К.Клаузевіц підсумував: «Війна є тільки продовження політики іншими засобами».

Ця класична теза К.Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В.Леніна та Мао Цзедуна. Те, що Клаузевіц вважає нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. За теорією Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його збройних сил, але цей ворог визначається як суб'єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни, а потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік

Кола справедливо підмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею «затяжної війни». На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: «Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру». І далі: «Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішенням цієї проблеми війною». Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, грі випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде укладання миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то й завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної небезпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може впливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищеназвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі врівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є «дефектом розуму», а «дефектом темпераменту». Для полководця дуже важливо «почуття місцевості», його здатність «швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість», щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К.Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, «умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це – майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту». Що

стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча «в більшості випадків відому роль відіграє туман». Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – «таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу».

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляв: «Війна є знаряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів».

Література: Клаузевиц Карл. О войне: В 2-х томах. Москва – Санкт-Петербург: ООО «Издательство АСТ» – Terra Fantastica, 2002. Т. 1. 558 с.; Т. 2. 574 с.; Антология мировой политической мысли: В 5-ти томах. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М.: Мысль, 1997. С. 671-689; Кола Доминик. Политическая социология / Перевод с французского. М.: Весь Мир – ИНФРА-М, 2001. С. 207-213.

КОНЦЕПЦІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ

Геродот (близько 484 р. до н.е. – між 431 і 425 рр. до н.е.) – давньогрецький історик. Народився в приморському містечку Галікарнас, розташованому в Карії – на південному заході Малої Азії. Після невдачі боротьби проти тирана Лігдаміда, змушений був залишити Галікарнас. Відвідав Єгипет, Лівію, Вавилон, Ассірію, Персію, міста-держави Північного Причорномор'я, зокрема Ольвію. Деякий час проживав у Афінах, а потім у Фурії. Де помер історик – невідомо. Одні дослідники називають Фурію, інші – Афіни. Геродот ввійшов до історії, перш за все, завдяки знаменитій своїй «Історії». Поділ книги на дев'ять окремих частин, вважає М.Томашевська, було зроблено пізнішими античними видавцями. За змістом цю працю можна поділити на дві частини. Перші чотири книги і початок п'ятої є, по суті справи, розповідь про поступове піднесення перської держави. Якщо в першій половині свого твору Геродот говорить про досить далеке минуле, то в другій – він виступає як історик сучасності. «Історія» Геродота – одна з перших спроб критичного підходу до характеристики історичних фактів. «Щодо мене, – говорить історик, – то мій обов'язок передавати все, що розповідають, але, звичайно, вірити всьому я не зобов'язаний. І цього правила я буду дотримуватись у всій моїй історичній праці».

Геродот одним з перших, якщо не першим, звернув увагу на значення географічного становища тієї чи іншої країни, коли писав «Історію». Говорячи про іонійські міста, зокрема Паніоній, Геродот акцентував, що «іонійці заснували свої міста, наскільки я знаю, в країні під чудесним небом і з найсприятливішим кліматом на світі. Ні області всередині материка, ні на побережжі (на сході чи на заході) не можуть зрівнятися з Іонією. Перші страждають від холоду і вологи, а інші – від спеки і засухи». Описуючи землі Ассірії, Геродот відзначав, що хоча дощів тут випадає замало, однак і цього достатньо для її жителів. «При цьому, – писав історик, – посіви зрошуються від ріки... Сама ріка, однак, тут не заливає поля, як в Єгипті, але зрошування проводиться вручну... Вся Вавилонія, подібно Єгипту, всюду порізана каналами. Найбільший із цих каналів – судохідний; на південно-східному напрямі він тече з Євфрата в іншу ріку – Тигр, на якій лежало місто Нін. Із всіх країн на світі, наскільки я знаю, ця земля виробляє безумовно найкращі плоди Деметри».

Звернув увагу Геродот на вигідне географічне становище Фессалії, яка в давнину була озером. «І дійсно, – писав історик, – ця країна з усіх боків оточена височезними горами. На сході вона обмежена горами Пеліоном і Оссой, передгір'я яких сходяться одна з одною, на півночі – Олімпом, на заході – Піндом, а на півдні – Офрісом. Посередині між цими горами знаходиться фессалійська ущелина. В цю ущелину стікає безліч рік... Вони стікають як самостійні ріки у фессалійську рівнину з гір, які кільцем оточують Фессалію. Потім, злившись у єдину ріку, вони впадають у море через одну і притому вузьку ущелину». У давнину полководці нерідко використовували природний фактор, причому доволі успішно. Один із таких моментів описав Геродот: «...Біля поселення Альпени за Фермопілами є проїжджа дорога тільки для одного воза, і перед ними біля ріки Фенікс поблизу міста Анфели можна знову ж таки їхати тільки на одному возі. На заході від Фермопіл піднімається недоступна, обривиста і висока гора, яка протягується до Ети. На сході ж прохід підходить безпосередньо до моря і боліт. В цьому проході знаходяться гарячі джерела (місцеві жителі називають їх хітрами), а поблизу від них споруджений олтар Геракла. В ущелині цій побудована стіна, а в ній колись були ворота. Спорудили цю стіну фокійці із боязні перед фессалійцями, коли ті прийшли із Феспротії і поселились в Еоліді, де вони живуть ще й понині. Фессалійці намагались підкорити їх; фокійці ж побудували для захисту цю стіну, а також спустили в ущелину гарячі потоки води, щоб зробити місцевість непрохідною... Фокійці застосували усі ці засоби, щоб унеможливити вторгнення фессалійців у свою країну». Не обминув увагою Геродот значення морської сили в історії.

Він, наприклад, був дуже здивований, чому афіняни споруджували стіни на Істмі, коли перський цар панував на морі.

Література: Геродот. *История. Историки античности*: В двух томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Издательство «Правда», 1989. С. 6-204.

Фукідід (між 460-451 рр. до н.е. – до 396 р. до н.е.) – давньогрецький історик, рід якого походив із північної грецької області Фракії, від царя Олора. Роки юності Фукідіда пройшли в Афінах у бурхливий період напередодні Пелопонеської війни. Під час війни, в 424 р. до н.е., Фукідід був обраний до числа десяти стратегів – верховну військову колегію Афінів і направлений на чолі афінського війська в Амфіполь. Однак діяльність його як воєначальника була невдалою, дехто навіть вважав його зрадником. Так чи інакше, в 423 р. до н.е. Фукідіда засудили до довічного вигнання і тільки близько 400 р. до н.е. йому пощастило повернутися в Афіни. Роки вигнання Фукідід не марнував, а написав свою основну працю «Історія», яка складається з восьми книг. Історики відзначали, що потяг до об'єктивності був принципом Фукідіда, якого він послідовно притримувався.

Історик звернув увагу на розташування Керкіри, яке було «особливо сприятливим для плавання вздовж берегів Італії та Сіцилії: воно дозволяє закрити доступ флоту, що пливе на допомогу пелопонесцям, а наші морські сили – відправити в Італію і Сіцилію, в багатьох інших відношеннях воно бачиться також досить зручним». Вигідне географічне становище, вважав Фукідід, дозволяло не тільки дбати про власний захист, але й зловживати цим. Загалом, Фукідід віддавав перевагу острівній країні над сухопутною. «У нас не тільки не існує подібних труднощів (як у пелопонесців – М.В., В.П.), але і взагалі ми в незрівнянно більш сприятливому становищі. Якщо вони нападуть на нашу землю по суші, то ми нападемо на них на морі, і тоді спустошення навіть частини Пелопонесу буде для них важливіше спустошення цілої Аттики. Адже у них не залишиться вже ніякої іншої землі, яку б можна було захопити без бою, тоді як у нас багато землі на островах і на материках. Такою важливою є перевага на морі! Подумайте: якщо б ми жили на острові, хто тоді зміг би побороти нас?».

Література: *Историки античности*: В двух томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 205-404.

Гіппократ (460 – 356 рр. до н.е.) – видатний давньогрецький лікар, який народився на острові Кос в Лариссі й походив з роду Асклепіадів. Початкову медичну освіту одержав від батька – лікаря Геракліда, а згодом, багато подорожуючи, вивчав медицину різних країн світу. Написав за різними даними від 8 до 18 наукових трактатів, серед яких найбільш відомі «Клятва», «Закон про лікаря», «Настанови». Справедливо вважається вченим, який поставив медицину на наукові основи, вивівши її з темного емпіризму та звільнивши від помилкових філософських теорій, які суперечили дійсності.

Гіппократ приділяв значну увагу географічному чиннику, його впливу на спосіб життя людей у різних куточках світу. В розділі «Про повітря, води і місцевості» знаменитих «Настанов» Гіппократ висловив оригінальні думки про відмінність регіонів, зокрема Азії та Європи. На думку мислителя, «Азія досить сильно відрізняється від Європи як природою всього того, що виробляється із землі, так і природою людей, тому що все в Азії народжується більш красиве і більш велике, і сама країна м'якше іншої, і звичаї людей привітніші та спокійні. І причиною всього цього є поміркованість порів року, бо країна... захищена холоду... У всьому панує рівномірність».

Говорячи про Європу, Гіппократ наводить приклад Скіфії. Народ скіфський, на думку вченого, «мало плодovitий», а на країну їхню «дує північний вітер. Сонце, коли прийде до літнього стояння, на короткий час зігріває і то не зовсім. І дуючі з теплих місць вітри сюди не досягають, хіба що тільки рідко і слабо, але безперервно дують вітри холодні з півночі від

снігу, льоду і багатьох вод, які ніколи не залишають гір, внаслідок чого останні лише з трудом можуть бути пригодні для життя. Густий туман обіймає цілий день поля, на яких живуть скіфи, так що в них майже безперервна зима, а літо тільки в окремі дні та й тоді не досить тепле, бо рівнина у них підвищена, гола і не оточена горами, але нахилена з боку півночі...». «Скіфи завжди вживають одну й ту ж їжу, зимою і влітку одягнуті в один і той ж одяг, дихають повітрям сирым і густим, п'ють воду із снігів і льоду й не користуються ніякими тілесними вправами, бо не можуть ні тіло, ні дух тренуватися там, де не відбувається сильних перемін. В силу цього за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті..., слабі».

Підбиваючи підсумки своїх досліджень, Гіппократ констатує: «Ті, які населяють країну гірську, нерівну, високу і забезпечену водою, де пори року досить відрізняються і форми людей, звичайно, стають великими, від природи бувають народжені як для праці, так і для хоробрості. Але дикими і тваринними звичаями природи цього роду обдаровані не меншою мірою. Ті ж, які населяють долини, багаті травою і задушливі, і які обвіваються більш вітрами теплими, ніж холодними, і споживають теплі води, ці не можуть бути, безперечно, високими і пропорційно складеними; вони від природи протягуються в ширину, відрізняються тілом м'ясистим і чорним волоссям... Але хоробрість і виносливість в праці не однаково дані їх душі від природи; це довершує втручання закону. І якщо ця країна буде мати ріки, які виносять води озерні і дождяні, люди будуть здоровими і відрізнятися світлим кольором шкіри». Там, де води не вистачає, «відрізняються грубим і міцним видом тіла і кольором скоріше світлим, ніж чорним; у звичаях і стремліннях духу вони самозакохані, горді і вперто притримуються прийнятої думки». Нерідко ці люди більш здатні для ведення військових справ та талановитіші в різних сферах мистецтва.

Отже, на глибоке переконання Гіппократа, «у більшості випадків форми людей і звичаї відображають природу країни».

Література: Гіппократ. Клятва. Закон. О враче. Наставления. Минск: Современный литератор, 1998. С. 195-230

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) – давньогрецький мислитель, учень Платона. Народився в невеликому місті Стагірі у сім'ї Нікомаха – придворного лікаря македонського царя Амінти III. До 347 р. до н.е. Аристотель навчався в Академії Платона, будучи «розумом» школи, а потім жив і працював у інших грецьких містах. В 335 р. до н.е. Аристотель заснував філософську школу Лікей, де пропрацював двадцять років. Його перу належать численні праці з політико-правової та філософської тематики: «Метафізика», «Етика», «Риторика». Найкращі з політичних праць вміщені в збірці «Політій» (історичний і описовий аналіз політичних інституцій понад 150 грецьких держав), з яких до нас дійшла тільки «Афінська політія». Найвідоміша його праця «Політика». Після звинувачення в богохульстві, Аристотель покинув Афіни й оселився на острові Евбея, де невдовзі й помер.

Аристотель, говорячи про найкращий на його думку поліс, значну увагу звертає на величину та різновид території, тобто вплив географічних чинників на розвиток держави. На його думку територія має бути водночас оглядною і все ж таки достатньо великою та розширеною для постачання сільськогосподарських продуктів і сировини, яких потребує спільнота для свого життя. Вона має бути також достатньо великою для того, щоб мешканці мали можливість для дозвільного життя, в якому широта природи поєднується з помірністю. З військової точки зору територія має бути зручною для оборони, а саме місто мало б розташовуватися так, щоб, з одного боку, могло захищати місцевість, а з іншого боку – бути зручнодоступним ринком.

Говорить Аристотель про роль моря в житті держави. «Цілком очевидно, – твердить він, – що сполучення міста і всієї території держави з морем дає велику перевагу і для гарантування безпеки держави, і для достатнього постачання її всім необхідним. Адже

набагато легше тим, кому доводиться шукати порятунку, витримати ворожий напад, коли можна одержати допомогу з обох боків одночасно – і з суші, і з моря; рівним чином завдати удару нападаючим якщо не з обох боків, то хоча б з одного легше в тому випадку, коли для держави відкриті обидва шляхи». «Що стосується морської сили, – відзначає Аристотель, – то, цілком очевидно, краще довести її розвиток до певної межі. Адже держава повинна не тільки бути готовою до самозахисту, але й вселяти жах і бути в стані допомагати деяким із сусідів як на суші, так і на морі. А яка повинна бути чисельність і величина цієї сили – це вже треба співставляти із способом життя держави; якщо вона прагне панувати, а не тільки жити мирним життям, то, звичайно, і морська її сила повинна перебувати у відповідності з цією метою її діяльності». Отже, близькість поліса до моря має як переваги, так і недоліки. З одного боку, доступ до моря є військовою та господарською перевагою, але, з іншого боку, перетворення на портове місто не є бажаним, бо вторгнення чужинців та постійний контакт з чужими звичаями й обрядами можуть справляти дезінтегративний вплив на згуртованість спільноти.

Аристотель притримувався думки, що для того, щоб місцерозташування міста відповідало найкращим побажанням, необхідно звернути увагу на чотири обставини: «перш за все, і це найголовніше, здоров'я. А саме, міста, повернуті до сходу і в бік східних вітрів, є більш здоровими; за ними йдуть міста, захищені від північних вітрів, – в них зими м'якші. З інших умов треба мати на увазі те, що сприятливо для внутрішньої політичної діяльності й для воєнного часу. На випадок воєнних дій місто повинно забезпечити громадянам зручний вихід, для ворогів бути важкодоступним і важкооточуваним. Водой місто повинно бути забезпечене у можливо більшій кількості; або це має бути замінено спорудженням численних і великих цистерн для збереження дощової води, так щоб ніколи в ній не було нестачі на випадок, коли б громадяни виявилися через війну відрізненими від своєї території».

Аристотель заперечує тим, хто недооцінює роль захисних споруд на випадок війни, адже не рідко такого роду вихваляння заперечуються дійсністю: «Звичайно, коли маєш справу з ворогом рівної з тобою хоробрості чи небагато переважаючим тебе в кількісному відношенні, нешляхетно пробувати захищатися за укріпленими стінами. Але так як доводиться мати справу з нападниками, які своєю кількістю переважають і звичайну людську, і властиву небагатьом доблесть, то, раз справа у врятуванні життя, уникненні від бідувань і наруги, слід вважати безпечні міцні стіни найбільш потрібними під час війни». «Вимога не оточувати міста стінами рівнозначна тому, якби хто-небудь почав шукати місцевість, сприятливу для ворожого вторгнення, і наказав би знести всі гористі місця чи заборонив би і приватні житла оточувати стінами... Слід не тільки оточувати місто стінами, але й піклуватися про їх належний стан», – підсумував Аристотель.

Зразком вигідного географічного розташування Аристотель наводить острів Крит, який «ніби призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його чудове: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він знаходиться на невеликій відстані від Пелопонеса, з другого – від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. Ось чому Мінос і утвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші заселив, поки, нарешті, напавши на Сицилію, він не закінчив там своє життя поблизу Каміка».

Щодо природних властивостей населення Аристотель надає перевагу певному змішуванню інтелекту, майстерності та рішучої хоробрості, які можна віднайти, як він вважає, переважно у еллінів.

Література: Кирилюк Ф.М. Історія політології. К.: Вид-во «Знання України», 2002. С. 114; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера; Дженет Коулмен, Вільям Конноллі, Аллан Райан. К.: Дух і Літера, 2000. С. 23-25; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 35-53; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 107-133; Хто є хто

в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / Борис Кухта, Анатолій Романюк, Микола Поліщук. Львів: Кальварія, 1997. С. 13-14.

Цицерон Марк Туллій (106-43 рр. до н.е.) – римський державний і політичний діяч, мислитель. Він народився 3 січня в помісті свого батька, який належав до прошарку вершників, поблизу міста Арпіна. Мати Цицерона Гельвія походила з роду, який дав двох преторів. Цицерон пройшов добру школу, навчаючись у знаменитого оратора Красса та великого понтифіка Квінта Муція Сцеволи. Упродовж життя він обіймав низку державних посад: квестора, претора, консула, проконсула в Кілікії. Після вбивства Цезаря виступив як лідер сенату та республіканців, однак зазнав поразки, був внесений у проскрипційні списки і вбитий. Вбивці відрубали йому голову і праву руку, якою він писав свої промови проти Антонія. Останній ці частини тіла тримав у себе на обідньому столі, а його дружина колола голкою язик мертвого. Хоча Цицерону належить величезна кількість праць (19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів), однак його книжки – відверта компіляція. До речі, він сам це визнавав. Незважаючи на такий сумний висновок, необхідно визнати, що праці Цицерона були наділені одним достоїнством, яким зневажити неможливо, – їх читали всі. Ідея, якою перейнявся Цицерон, збереглася для читачів його творів на всі наступні часи. Хоча Цицерон не заціклювався на гіперболізації впливу географічних чинників на державу, проте на сторінках його головної праці «Про державу» йдеться й про це.

Цицерон вклав до промови Сціпіона хвалебну оду на честь заснування Ромулом Риму. Нас з неї цікавитиме фрагмент, який стосується теми нашого дослідження. «Що стосується місця для міста, яке кожен, хто прагне створити тривку державу, повинен визначати обачно, то Ромул вибрав його надзвичайно вдало. Адже Ромул не присунув місто до моря ... Ні, цей муж, що мав видатну здатність передбачати, добре розумів, що приморське розташування геть не вигідне для тих міст, які засновуються в надії на їхню довговічність і могутність. Передусім тому, що приморським містам загрожують небезпеки не лише численні, а ще й приховані. Бо твердий ґрунт завчасно сповіщає про наближення ворогів – не лише тих, яких чекають, але й тих, які нападають зненацька, – багатьма ознаками: гутогінням і навіть гуркотом. Бо жоден ворог не може напасти по суходолу так, щоб ми не могли знати не лише про його прибуття, але й про те, хто він і звідки з'явився. Тим часом ворог, що приходить з моря в суднах, може з'явитися раніше, ніж будь-хто буде в змозі запідозрити можливість нападу. При цьому він, уже з'явившись, не дає зрозуміти, ні хто він, ні звідки йде, ні навіть чого хоче. Одним словом, не можна побачити жодної ознаки, аби збагнути, чи мирні це люди, чи вороги».

На думку Цицерона «приморським містам властиві, так би мовити, зіпеутість і мінливість звичаїв. Бо вони стикаються з чужою мовою і чужим ладом, і до них не лише ввозяться чужоземні товари, але й вносяться чужі звичаї, так що в їхніх вітчизняних ухвалях ніщо не може лишатися незмінним тривалий час. Мешканці цих міст вже не відчують прихильності до насидженого місця. Ні, крилаті надії та помисли тягнуть їх подалі від дому, і навіть тоді, коли вони самі лишаються на батьківщині, подумки все ж линуць кудись і мандрують». Цицерон переконаний, що саме це стало на заваді Карфагену та Корінфу, мешканці яких так захопилися мореплаванням і торгівлею, що забули як потрібно обробляти поля та володіти зброєю. До того ж, продовжує Цицерон, «морем до держави привозять багато предметів, що породжують згубну розкіш; їх або захоплюють силою, або купують».

Приморські міста, за Цицероном, мають значні вади, але й не менші переваги: «До міста, де ти живеш, морем можна доправити вироби всього світу, і, навпаки, те, що росте на його полях, мешканці можуть вивозити і посилати до будь-якої країни. Яким іще чином Ромул зміг би з такою божественною мудрістю використати переваги приморського розташування міста і в той же час уникнути його небезпек, як не тим, що заклав місто на березі річки, яка тече безперервно й рівномірно і, впадаючи в море, творить широке гирло?»

Завдяки цьому місто могло й одержувати морем усе, чого потребувало, і віддавати те, чого було надмір; і могло по цій же річці не лише ввозити з-за моря все найнеобхідніше для харчування та життя, але й одержувати привезене суходолом. Таким чином, Ромул, мені здається, вже тоді передбачав, що наше місто рано чи пізно стане осередком найбільшої держави. Бо місту, розташованому в будь-якій частині Італії, навряд чи вдалося б з більшою легкістю зберегти таку могутність».

Не обминув увагою Цицерон характеристики природних засобів міста, адже Ромул та його наступники вдало використали наявність крутих і спадистих пагорбів, що здіймаються зусібіч. Обнесена муром фортеця стояла так високо на крутій і немов обтесаній скелі, що навіть у часи галльської навали залишилась неушкодженою. У цій місцевості, що потерпала від хвороб, Ромул вибрав місце, і багате джерелами, і здорове. Адже там багато пагорбів, які не лише самі обвіваються вітрами, але й дають тінь долинам.

Література: Цицерон. Про державу. Про Закони. Про природу богів / Переклад з латини Володимира Литвинова. К.: Основи, 1998. С. 68-72; Утченко С. Цезарь. Цицерон. М.: Мысль, 1998; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 163-175; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 252-254.

Бодуен Жан (1530-1596) – французький політичний діяч і вчений. Народився в Анжері. За сприяння єпископа Анжерського, навчався в монастирі кармелітів, але після процесу щодо ересі, був виключений з числа членів ордену. Продовжив навчання у Тулузі та Парижі, де студював історію, метафізику, математику та астрономію. Володів кількома іноземними мовами. Юрист за освітою, Ж.Бодуен був професором університету в Тулузі, адвокатом в Парижі, а потім королівським прокурором в Ліоні. У 1576 р. обирався депутатом від третього стану до Генеральних штатів у Блуа. Опублікував працю «Шість книг про республіку» (1576), в якій вперше сформулював та обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. На переконання Дж. Себайна і Т.Торсона, Ж.Бодуен поставив перед собою вельми амбіційне завдання зробити для тодішньої політики те, що Аристотель зробив для античної, і хоча ці праці не можна серйозно порівнювати, його книжка дуже цінувалася свого часу і всі схоласти відводили їй почесне місце в історії політичної думки. Похований в Еглізе де Кордельєр в Лані.

Поряд з іншими питаннями Жан Бодуен значну увагу приділяє проблемі географічного детермінізму. Мало того, сучасні дослідники нерідко звинувачують його в гіперболізації цих чинників. Відмінності та зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людським фактором і впливом природи. Зрозуміло, що на перше місце він ставив географічні причини, а найбільше значення серед всіх географічних факторів надавав клімату. Земну кулю Ж.Бодуен ділив на три частини: спекотну – екваторіальну, холодну – полярну і середню – помірну. У праці «Шість книг про республіку» Ж.Бодуен накреслив план свого бачення держави, яка повинна володіти достатньою територією і місцевістю, родючими ґрунтами, необхідною чисельністю худоби, м'якістю клімату, температури повітря, доброякісністю води. Держава повинна мати в достатку відповідний будівельний матеріал для спорудження будинків і фортець. Власне місцевість має бути досить прихованою і пристосованою до захисту. На думку Ж.Бодуена, «це перші речі, яким найбільше приділяється увага в будь-якій державі. А вже потім шукають такі зручності, як ліки, метали, фарби... Оскільки бажання людей найчастіше надмірні, вони хочуть мати в достатку не тільки речі корисні та необхідні, але й приємні речі без будь-якої користі».

У праці «Метод легкого вивчення історії», опублікованій у 1566 р., Ж.Бодуен характеризує різні народи, виходячи з кліматичних умов, у яких вони мешкають. «Люддей півночі, – пише він, – стрімко захоплює жорстокість... Що стосується жителів півдня, то

вони скупі чи, скоріше, бережливі й скаредні, в той час як скіфи марнотратці та схильні до грабунків. Народи півдня завдяки тривалій звичці до споглядання (яка подібна до чорної жовчі) виявилися творцями і засновниками найбільш достойних наук. Вони відкрили таємниці природи, встановили принципи математики, нарешті, вони перші зуміли збагнути значення і сутність релігії та небесних тіл». Що стосується скіфів, які були менш здатні до споглядання, то вони, як правило, ставали ремісниками, не відзначаючись гострим розумом. У жителів півночі проявлявся нахил до різноманітної техніки, озброєння, книгодрукування, всього, що стосувалося металургії.

Жан Бодуен окремо зупинився на характеристиці жителів середньої зони. На його переконання, саме завдяки їм приймаються численні постанови і закони. Вони залюбки займаються торгівлею і господарством, діалектикою і ораторським мистецтвом, нарешті, політикою. «Дійсно, – твердить мислитель, – історія свідчить, що Азія, Греція, Ассирія, Італія, Франція і Верхня Німеччина – все це країни, розташовані між полюсом і екватором, від сорокового до п'ятдесятого градуса, – завжди були районами, де простежувався розквіт величних імперій; що ці райони дали видатних полководців, кращих законодавців, найсправедливіших суддів, вникливих юристів, прославлених ораторів, здібних купців, знаменитих акторів і письменників. Навпаки, Африка (і ще менше того Скіфія) не виробила ні юриста, ні оратора, ще менше – істориків і нікчемну в порівнянні з Італією, Грецією, Францією, Азією кількість великих купців». Хоча скіфи, на думку Ж.Бодуена, і обділені належним розумом, вони, тим не менше, присвятили себе військовій справі. Жителі півдня віддавали перевагу добродетності та релігії. Мешканці середньої зони завжди відрізнялися гнучким розумом. Хоча всі вони піклуються за свою державу, однак скіфи, як правило, використовують силу, жителі півдня сподіваються на бога, а останні віддають перевагу законам і справедливості.

Жан Бодуен визнає, що будь-якій людині притаманні ті чи інші пороки: боягузство, пиятика, марнотратство тощо. Вони можуть бути як у жителя півночі, так і півдня. Разом з тим, відмічає вчений, особливість пороків полягає в тому, що вони характерні для крайностей, отже впертості жителя півдня відповідає легковажність скіфа, в той час як мешканець середнього району відзначається твердістю характеру. А так як всі ці недоліки укорінені в кожному народі природою, то необхідно спочатку вивчити звичаї народу, а вже потім про нього говорити. По суті стриманість мешканців півдня в тій же мірі не заслуговує схвалення, як не заслуговує засудження пиятика, в якій звинувачують скіфа.

Сучасний політолог Горст Денцер, аналізуючи погляди мислителя, констатував: «Бодуен твердо переконаний, що політичну динаміку держави і зміну історичного ладу може затримати вправний володар через пристосування до умов, варіювання врядувальних стилів та реформи. Отже, правителю правильно влаштованої держави потрібно наслідувати цьому великому Богові природи, котрий діє у всіх речах повільно... використовуючи ту саму мудрість у всьому. До того ж маємо взяти до уваги характер народів, географічне розташування і клімат... Але заданість клімату, місця й історії не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони... Так, коригування поганих природних схильностей народу культурою є обов'язком законодавця й володаря задля створення упорядкованої держави. Прикладом культурного ошляхетнення народу слугує Німеччина; і навпаки, римляни через своє ледарство і свій декаданс самі спричинили свій занепад».

Література: Антологія мирової політичної думки: В п'яти томах. Т. 1. Зарубежна політична думка: истоки и эволюция. М.: Мысль, 1997. С. 300-306; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 33-34; Кирилюк Ф.М. Історія політології. Т. 1. К.: Вид-во «Знання України», 2002. С. 423-430; Енциклопедія політичної думки /За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 37-38; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 197-213; Себайн Дж. Г., Торсон

Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 360-372; Нартов Н.А. Геополитика / Под ред. В.И.Староверова. М.: Юнити, 2000. С. 13-14.

Монтеск'є Шарль Луї де Секонда (1689-1755) – французький мислитель і письменник. Народився 18 січня в замку Ла Бред, південніше міста Бордо. У 1700-1705 рр. навчався у коледжі, пізніше вивчав право в університетах Бордо і Парижа, з 1708 р. (здобув вчене звання ліценціат юриспруденції) – адвокат, з 1714 р. – радник парламенту в Бордо, з 1716 р. – голова парламенту (суду) в Бордо. У 1727 р. обраний до Французької Академії. В 1728-1731 рр. подорожував (Австрія, Угорщина, Швейцарія, Нідерланди, Англія). В останній країні Ш.Монтеск'є стає членом Королівського і масонського товариств. Опублікував багато праць, основними з яких є «Перські листи», «Розвідки про причини величі і падіння римлян», «Про дух законів». 10 лютого 1750 р., сліпий впродовж кількох років, Монтеск'є помирає в Парижі.

Книга «Про дух законів», видана в Женеві у 1746 р., яку Ш.Монтеск'є писав майже 20 років, складається з трьох частин. Перша охоплює 13 книжок, у яких викладено теорію трьох форм правління, друга – від 14 до 19 книжки, де говориться про матеріальні та фізичні чинники, що впливають на людину, її моральність, політичний устрій тощо. Третя частина охоплює від 20 до 26 книжки, де розглянуто вплив суспільних чинників на звичаї і моральність. У першій книзі, яка має назву «Про закони взагалі», Монтеск'є пропонував, щоб закони відповідали природі та принципам чинного уряду. Вони, на його думку, «повинні відповідати фізичним властивостям країни, її клімату – холодному, спекотному чи поміркованому, – якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів...». Державу і закони Монтеск'є розглядає з різних точок зору і їх сукупність, на його глибоке переконання, утворює те, що називається Духом законів. Так, він приділяє багато уваги впливу на прийняття законів географічного фактору, хоча, як твердили автори оксфордської «Енциклопедії політичної думки», зображувати Монтеск'є засновником такого напряму в соціології не зовсім буде вірно: «Оскільки Монтеск'є надає безпрецедентної ваги деполітичним чинникам формування суспільства, наприклад клімату, його незрідка вшановують як отця-засновника чи чільного предтечу соціології та історії суспільного розвитку. Та це видається перебільшенням. Монтеск'є все ж вважає політику, закон і законодавство – а передусім основоположні закони, що обумовлюють «форму правління», – головними визначниками всякого суспільства».

У 14-й книзі «Про закони у їх відношенні до властивостей клімату» Ш.Монтеск'є констатує, що в холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є властивості цього клімату, який не може їм передати цю стійкість. Спекотний же клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства. В холодних кліматах люди міцніші. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків: більша довіра до самого себе, усвідомлення своєї переваги, більше прямоти, менше бажання мстити, менше підозрюваності, політиканства і хитрості. Якщо людину з цього клімату перенести до спекотного, то він миттєво відчує сильне ослаблення серця. І якщо б йому за таких обставин запропонували здійснити який-небудь відважний вчинок, то в нього нічого з цього не вийде. Адже народи спекотних кліматів нерішучі, як старці, а народи холодних кліматів відважні, як юнаки. Детально вивчивши історію війн, Монтеск'є прийшов до висновку, що народи півночі, воюючи у південних країнах, не здійснили там таких чудових подвигів, як їх співвітчизники, які боролись у своєму рідному кліматі, володіли всією своєю мужністю.

Монтеск'є переконаний, що клімати можна також розрізнити і по ступені чутливості людей. «Я бачив опери в Італії і Англії: ті ж були п'єси і ті ж актори, але одна й та ж музика робила на людей обидвох націй настільки різний вплив, так мало хвилювала одну і приводила до такого захоплення іншу, що все це здавалося незрозумілим». Це ж стосується і

такого феномену як відчуття болю. «Щоб викликати у москowitz чутливість, потрібно здерти з нього шкіру», – робить висновок Монтеस्क'є. Цікаві міркування висловив мислитель про особливості любовних утіх у людей, що проживають у різних кліматах: «В північному кліматі фізична сторона кохання ледве відчувається в достатній силі; в поміркованому кліматі кохання, яке супроводжується численними аксесуарами, приваблює різними приманками, які здаються коханням, хоча насправді все це не кохання; у більш спекотному кліматі кохання полюбляють заради нього самого, там воно єдина причина щастя, там воно саме життя».

У країнах Сходу народи відчувають найбільшу насолоду, але в той же час для них характерні лінощі розуму, нездатність до прийняття нових законів. Ось чому, запевняє Монтеस्क'є, закони, мораль і звичаї, які відносяться навіть до таких речей як одяг, залишаються на Сході такими, якими вони були тисячу років тому. Але, на думку вченого, такий стан справ не може не змінюватись. Багато залежить від законотворців, які повинні приймати закони, виходячи із особливостей конкретних кліматичних умов, бо «погані законотворці – це ті, які заохочували пороки, породжені кліматом, а добрі – ті, які вели боротьбу з цими пороками». В Індії, наприклад, правителі рекомендували своїм громадянам повну пасивність, що спричинило багато зла. Протилежну позицію зайняли правителі Китаю, які надали своїй релігії чисто практичного спрямування. У стародавніх персів щорічно на восьмий день місяця правителі знаходилися серед землеробів, цим самим заохочуючи працю селян на землі.

В теплих країнах люди в незначній кількості вживають спиртні напої, бо надмірне їх споживання привело б до згортання кров'яних кілець. Закон Магомета, який забороняв пити вино, був, таким чином, законом самого клімату Аравії. Відомо, що вода й до Магомета була звичайним і основним напінком арабів. Зовсім по-іншому стоїть справа у північних народів. На думку Монтеस्क'є, в холодних країнах пиятика набуває форми національного масштабу, на відміну від пиятики окремої особи. Рухаючись від екватора до полюса надмірне вживання спиртних напоїв буде зростати. «Німець напивається за звичаєм, іспанець – за особистим бажанням», – підсумовує Монтеस्क'є.

Монтеस्क'є глибоко переконаний, що закони повинні відповідати клімату і звичаям країни. Для прикладу він наводить законотворчі процеси в Японії та Індії, які в цьому відношенні різко відрізняються між собою. Так, японський народ має настільки впертий характер, що його законотворці та правителі не могли йому в жодній мірі довіряти. Японець і кроку не ступить без поліційного нагляду. Японські закони, на думку Монтеस्क'є, створені таким чином, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожний стежив за поведінкою іншого і був для нього суддею. Протилежна картина в Індії, де діють не зовсім суворі закони, бо в цьому нема необхідності: «щасливий клімат, який породжує чисту мораль і виробляє добрі закони!».

Дж.Г.Себайн і Т.Л.Торсон підмітили, що «підсумувати висновки Монтеस्क'є абсолютно неможливо... Найпереконливіше його припущення – що природні сили, як от клімат, безпосередньо діють на тіло людини, а отже, й на розум... Треба приймати з якнайбільшими застереженнями твердження, ніби Монтеस्क'є справді розглянув і використав індуктивний і порівняльний метод вивчення суспільних інституцій... Він дійсно був дуже начитаною людиною, але знання його було неточним; судження свої він звиряв не науковими мірилами прийдешніх часів, а термінами тих джерел, що були в його розпорядженні. Свою таку багату на цікавинки ерудицію він використовував переважно для ілюстрування своїх поглядів, що були б точнісінько такими самими, навіть коли б він ніколи в житті не чув про Персію. Навіть у європейських політичних справах, що лежали в нього перед носом, Монтеस्क'є не розбирався так глибоко, як Макіавеллі, Бодуен чи й той самий Гарінгтон, а вони ж не робили подібних заявок на всезагальне знання. Від звинувачення в елегантному аматорстві цього мислителя порятовують не його наукові досягнення, а цілковита відданість ідеї свободи.

Монтеск'є був моралістом, якому здавалося, що вічні істини почали зношуватися, але якому бракувало конструктивної сили піти далі без них».

Література: Монтеск'є. О духе законов. М.: Мысль, 1999; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 162-163; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 488-496; Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 248-251; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 257-266; Нартов Н.А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 14.

Бокль Генрі Томас (1812-1862) – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці «Історія цивілізації в Англії» (1857-1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г.Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики»: «Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об'єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, заботони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактора, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на «розподіл розумової праці», прискорюють зростання питомої ваги «розумового фактора» в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є «істинним рушієм» цивілізації».

Література: Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор і керівник проекту – А.В.Толстоухов; автор-упорядник В.П.Андрущенко. К.: Знання України, 2002. С. 82-83.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ

НІМЕЦЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміна «екологія». Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об'єднання Німеччини в 1871 р. Переповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансильванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що «в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля зародились уявлення про особливості заселення і господарського засвоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади загарбницького використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу». В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему «Еміграція в Китаї». З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є «Земля і життя. Порівняльне землезнавство», «Народознавство» та «Політична географія».

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці «Політична географія» (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мироненко вірно відзначав, що «згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв'язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями». На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці «Земля і життя» Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов'язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв'язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як «початок всесвітньої історії людства». Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному

житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров'ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці «Народознавство (Антропогеографія)» Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: «Народознавство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з'ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства». Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак без перебільшення можна твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. «Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, – констатує вчений, – ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв'язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватора. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лука, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики».

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північчю велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: «... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В., В.П.), охоплюючи вищі щаблі розвитку». Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густота населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густота населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азіатській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густота сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприянні промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинутіша культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад занепаду і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинутішої культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є «живим організмом», який «укорінений в ґрунті». «Нормальною державою» Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову

від концепції «непорушності кордонів». Отже, державі, як живому організму, притаманні не закостенілість у раз і назавжди визначених кордонах, а стадії народження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання «закону експансії», який він виклав у книзі «Про закони просторового зростання Держав» (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходить до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протиборства між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважав дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: «Саме він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений пронимецький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як «життєвий простір», який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави». На думку К.Гаджієва, «головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави, виходячи з географічного становища займаного нею простору».

Література: Ратцель Фридрих. Нарождение. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 53-182; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 33-38; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 40-46; Кто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 196-197; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 265; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. С. 799; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 11-12; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 36-40; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 11.

Гаусгофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької та світової геополітики.

Сучасні дослідники справедливо вважають К. Гаусгофера одним із засновників німецької геополітики. Він був визначним вченим, який відзначався фантастичною працелюбністю, володів унікальною майстерністю читання лекцій, був людяним і добропорядним. Необхідно погодитись з А. В. Васильченком, що «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму». Ці думки також розділяє британський дослідник з Університету Лафборо М. Геффернен. «У

геополітиці Гаусгофера веймарського періоду расове теоретизування було здебільшого відсутнє. – констатує вчений. – Антисемітизм, що відігравав настільки важливу роль у нацистській ідеології, не справив помітного впливу на його праці (і навіть його дружина Марта була наполовину єврейкою). Головні зацікавлення Гаусгофера були пов'язані з простором й територією, а не з расою чи етносом. Його бачення Центральноєвропейської федерації (з Німеччиною в ролі панівної держави) було мультиетнічним, як і його ширші погляди стосовно Євразійського панрегіону, який він розглядав як транс культурну та позарасову область, засновану на союзі рівних у широкому сенсі партнерів».

К. Гаусгофер часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм. Німецький дослідник В. Мазер відзначав, що «знайомство Гітлера вже у 1924 р. з теоріями Ратцеля, Гаусгофера і Макіндера про життєвий простір підтверджують не тільки його численні висловлювання в «Майн Кампф», але й аспекти його політики світового панування». В іншій своїй монографії В. Мазер писав, що К. Гаусгофер іноді відвідував Гітлера і Гесса, які після невдалої спроби державного перевороту 1923 р. перебували в ув'язненні. Доведено, що вчений передав Гітлеру працю Ф. Ратцеля «Політична географія», яку останній використав під час роботи над «Майн Кампф». Мемуаристи й історики по-різному трактують вплив К. Гаусгофера на Гітлера. Негативно до вченого відносився особистий прес-секретар Гітлера Е. Ханфштагль. На сторінках його книги спогадів про події 20-30-х років автор стверджував, що Гітлер «опинився під великим впливом баварського генерала Гаусгофера, який деякий час виконував обов'язки на Далекому Сході і повернувся звідти фанатичним японофілом». Е. Ханфштагль геополітичну концепцію К. Гаусгофера називає «повною нісенітницею», а самого вченого «геополітичним фантазером». Він переконаний, що саме К. Гаусгоферу вдалося переконати Гітлера у необхідності подальшої співпраці з Японією. Про вплив К. Гаусгофера на Гітлера писав німецький історик І. Фест. Англійський історик Х. Тревор-Ропер доводив, що К. Гаусгофер «пропагував і розвивав у Німеччині ті доктрини Євразійської сухопутної імперії, які... досить швидко вдалося використати для...німецького завоювання Росії».

Нерідко сучасні дослідники намагаються перебільшити роль К. Гаусгофера щодо його впливу на формування світогляду Гітлера. Особливо це стосується публікацій про окультизм Третього рейху, участь К. Гаусгофера в різноманітних таємних товариствах (товариство «Туле», орден Зеленого дракона, товариство «Вріль»), масонських ложах тощо. Вважаємо, що такі факти не підтверджуються джерелами, а дуже часто є вигаданими. У цьому відношенні ми поділяємо думку одного з найкращих біографів К. Гаусгофера А. Васильченка: «Сумнівні зв'язки Гаусгофера з Гурджієвим, товариством «Вріль» і, звичайно ж, товариством «Туле» вже давно стали «суспільним здобутком» із галузі історично-фантастичної літератури. Далеко не в кожній книзі цього жанру можна знайти згадки про Рудольфа фон Зеботтендорфа, Дітріха Еккарте чи Вольфрама Зіверса, але там обов'язково присутня фігура Карла Гаусгофера. Ніби саме Гаусгофер посвятив Гітлера у «таємні науки», коли відвідав його під час ув'язнення в фортеці Лансберг. Однак якщо ми спробуємо зіставити ці вигадки з реальним життям генерала і професора геополітики, то побачимо, що легенди фактично не мали нічого спільного з дійсністю. Для того щоб зрозуміти їх нікчемність, достатньо поглянути на біографію Карла Гаусгофера... Гаусгофер ніколи не був у Тибеті, не входив ні до товариства «Туле», ні до товариства «Вріль» (факт існування якого до цього часу взагалі не доведено). Він не посвячував Гітлера у «тайні науки». Він взагалі зустрічався з Гітлером у період з 1922 до 1938 рр. не більше десяти разів».

Постать і геополітичну концепцію К. Гаусгофера досліджували українські й російські вчені К. Гаджієв, О. Дугін, М. Нартов, М. Дністрянський. «Завдяки популярності ідей К. Гаусгофера в нацистській Німеччині найбільш виражено простежується злиття геополітики як агресивної експансіоністської ідеології та практики зовнішньополітичної діяльності держави. – констатує М. Дністрянський. – І хоча роль К. Гаусгофера у формуванні

геостратегії нацистської Німеччини не слід перебільшувати, особливо напередодні Другої світової війни, все ж саме його діяльність призвела до дискредитації геополітики загалом, особливо німецької геополітики». Не можна заперечувати твердження дослідника, що «незважаючи на велику кількість публікацій (понад 400), оригінальних ідей та методологічних підходів у К. Гаусгофера не так вже й багато, та ще й догоджаючи політичній кон'юктурі, він часто змінював свої погляди». Постать і наукову спадщину К. Гаусгофера вивчали через призму розвитку окремих геополітичних шкіл і напрямів світової політичної думки. Побачили світ публікації про контакти німецького вченого з відомим радянським розвідником Р. Зорге.

Карл Гаусгофер народився в Мюнхені у баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економіки в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К. Гаусгофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. У роки Другої світової війни К. Гаусгофер одержав ранг бригадного генерала.

У 1908-1910 рр. обіймав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження «Дай Ніхон» («Велика Японія») було присвячене геополітиці Японії й видане в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. У дисертації та опублікованій монографії К. Гаусгофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав «Прусія Сходу». Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму противагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, зобов'язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К. Гаусгофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К. Гаусгофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта як офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Ніколаї, але ніхто краще Гаусгофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію загалом. У недалекому минулому К. Гаусгофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, внаслідок чого з'явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Гаусгофером: «Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Гаусгофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Гаусгофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без підстав міг розраховувати на інтерес професора щодо його необмежених знань з проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Гаусгофер у своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Гаусгофера, чи не зацікавлений він у спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для

свого журналу «Цайтшриффт фюр геополітик». Курт Фовінкель, який після Гаусгофера редагував журнал, писав: «... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Гаусгофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звідти статті для «Цайтшриффт фюр геополітик». Поскільки Гаусгофер, як завжди, відчував себе тісно пов'язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Гаусгофером у Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і низку тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від'їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...».

Уже за першими статтями Ріхарда Зорге, які невдовзі з'явилися на сторінках «Цайтшриффт фюр геополітик», можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Гаусгофером. Статті називалися «Перетворення в Манчжоу-Го», «Японські збройні сили. Їх місцеположення», «Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії» тощо. Головний геополітик нічого не підозрював, тому скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Усе це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Гаусгофера та інших авторитетів, з повною впевненістю вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Уже згадуваний К. Фовінкель пригадував, що «час від часу Зорге надсилав рукописи професору Гаусгоферу в Мюнхен; звідти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Гаусгофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль».

У 1921 р. К. Гаусгофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал «Цайтшриффт фюр геополітик». У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації «Об'єднання на захист німців за кордоном» в Баварії. У цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Гаусгофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й. Ріббентропом, Й. Гебельсом, Г. Гімлером, вже не кажучи про свого учня – «наці номер три» Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого «пивного путчу» Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Гаусгофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Відомо про першу зустріч К. Гаусгофера з Гітлером, яка завдяки старанням Р. Гесса відбулася 24 липня 1921 р. До нас не дійшли спогади К. Гаусгофера про враження від цієї зустрічі. Що стосується їх розмови, яка відбулася в 1926 р., то класик німецької геополітики пригадував: «Було надзвичайно нецікаво, так як від проголошеного «великою людиною» довелось вислуховувати надто банальні й підлі речі. Абсолютно бездарно втрачений вечір». Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. У 30-ті роки зв'язки Гаусгофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням сучасних дослідників, що політичний вплив Гаусгофера на нацистський режим пройшов два випробування, які врешті-решт звели його нанівець. По-перше, це невдала мирна місія Р. Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Гаусгоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера (операція «Валькірія»), очолюваного полковником Штауфенбергом, у якому взяв участь син Гаусгофера Альбрехт. Сам Гаусгофер 23 липня 1944 р. був заарештований, а через деякий час така доля спіткала і його сина, який хоч і не брав участі в змахи, однак співчував

заколотникам. Хоча вже 31 серпня Гаусгофер був звільнений, але тривалий час перебував у депресії.

Після краху фашистської Німеччини Гаусгофер був заарештований уже американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду «видатних нацистів», і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Його становище ускладнював і той факт, що 28 січня 1946 р. Гаусгофера позбавили професорської пенсії, а керівництво мюнхенського університету не хотіло, щоб він читав лекції студентам. Перебуваючи в стресовому стані, 10 березня 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Про психологічний стан Гаусгофера свідчить передсмертна записка: «Я не хочу, щоб мене поховали за якимись офіційними чи церковними обрядами. Я не бажаю жодних надмогильників з епітафіями. Я хочу все забути і бути забутим».

Російські дослідники С. Жильцов, І. Зонн та А. Ушков небезпідставно відзначали, що в термін «життєвий простір» Гаусгофер і Гітлер вкладали різний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання «життєвого простору» Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини «Дранг нах остен», що мала витоки з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Гаусгофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Гаусгофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст «Майн кампф» не має ніякого відношення до геополітики. Після арешту Гаусгофера західними союзниками йому неодноразово доводилося давати відповіді на безліч питань. Підозра слідчих, що його праці могли підштовхнути нацистське керівництво до здійснення агресивних задумів, Гаусгофер рішуче заперечував: «Якщо вони й читали мої праці, то зрозуміли їх суть невірно». Часто Гаусгоферу приписували те, чого ніколи не було. Наприклад, стверджували, що Георгій Гурджієв саме через нього запропонував свастику в якості емблеми націонал-соціалістського руху. Насправді Гаусгофер протягом 1922-1938 років зустрічався з Гітлером не більше десяти разів.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Вчорашній світ. Спогади європейця» описав зустрічі з Гаусгофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіта була різносторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці воєнний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Гаусгофера, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про «життєвий простір» народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Гаусгофера назвали «другом Гітлера», Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, глибокомислячим ученим і одержимим крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Гаусгофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К. Гаусгофер опублікував кілька сотень наукових і науково-популярних праць. Серед основних його робіт заслуговують на увагу «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Панідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення світу», «Континентальний блок», «Геополітика Тихого океану», «Японська імперія в її географічному розвитку», «Світова політика сьогодні» та низка інших. Показово, що дружина Гаусгофера Марта переклала німецькою мовою книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва «Географія і світова могутність». До речі, хоча саме німецьких учених вважали піонерами геополітики, Гаусгофер не заперечував того факту, що великих успіхів

досягли науковці Італії, Великобританії, Франції, Іспанії, США, Росії. В одній з перших своїх лекцій Гаусгофер запропонував об'єднати зусилля вчених різних держав для дослідження конкретних територій.

У 1927 р. К. Гаусгофер завершив роботу над фундаментальною монографією «Кордони в їх географічному і політичному значенні», у якій запропонував власний варіант «справедливого», на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К. Гаусгофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і «багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в майбутнє». Звичайно, К. Гаусгофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць ученого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Гаусгофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її «життєвого простору». Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К. Гаусгофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. У трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та «патріотизму». К. Гаусгофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилятися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні «обхідні маневри».

Кордон, на глибоке переконання К. Гаусгофера, є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи «природність» кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – учений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф. Ратцеля, Гаусгофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею «розширення простору» Гаусгофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці «Континентальний блок»: «Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою». У роботах Гаусгофера часто зустрічається формула «розбійники моря» і «розбійники степу», при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики.

У розділі про психологію кордонів держави та їх типи К. Гаусгофер наводить свій ідеал кордону – «чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому». Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує «зруйновану стіну», з якої випали найцінніші камені попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження К. Гаусгофер вважає «виховання усвідомленого почуття кордону». «Політичне почуття кордону», вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між «настроєм і результатом», але аж ніяк не обійтися без «практичних справ», без «бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону». Тільки тоді завершиться «усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження», але «на більш високому рівні».

К. Гаусгофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється («кордон наготові»); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Гаусгофер також поділяє кордони на «спокійні», «інертні», «легко збуджені» та «застійні». У розділі «Оборона кордону і кордон оборони» вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: «Підтримка кордону в боєздатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони». Але, вважає Гаусгофер, все повинно мати свою міру, бо «це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном». Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці «ідею пан-Європи». Вона, на його глибоке переконання, «втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії... Усі біди німецького народу, – вважає Гаусгофер, – мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній настрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти».

Оптимістично завершує свою працю Гаусгофер: «...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як сомнамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!».

У 1931 р. з'явилася праця К. Гаусгофера «Панідеї в геополітиці». Під ними вчений розумів «ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі». Панідеї, які існували з давніх часів, Гаусгофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він зараховує пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Гаусгофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Гаусгофер засуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паніндійський рух, він, у той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повністю проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно детальніше зупинитись на завершальному розділі праці «Планетарне майбутнє панідеї», у якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Гаусгофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Радянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Гаусгофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе втручатися в будь-які зони тертя.

Винятково в профашистському дусі написана Гаусгофером і опублікована в 1939 р. праця «Статус-кво і оновлення життя». На час публікації роботи Німеччина вже провела

«аншлюс» Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав упроваджувати в життя ідею «життєвого простору». К. Гаусгофер це розширення простору називає «оранкою», яку, на його думку, необхідно відрізнити від захоплення чужих земель. У цьому розширенні «життєвого простору» й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, уважає Гаусгофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німецького населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що «наруга над судетськими німцями» з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Гаусгофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. «Не кожному народові властиво, – констатує автор, – як у Радянському Союзі, звільнитися від перенаселення за допомогою ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри) у результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову зростає до 160-170 млн.». Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – «простори з високою культурою», де відсутні подібні лікування кровопусканням, адже ці народи «відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя». Гаусгофер усвідомлює, що «оранка» для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність «одержання максимуму можливого», «об'єднати кров і ґрунт» в єдине ціле.

К. Гаусгофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький учений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Гаусгофер змушений був коригувати свої моделі стосовно до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центральноєвропейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Гаусгофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К. Гаусгофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамеріканізму. Гаусгофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській «стратегії анаконди», світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Гаусгофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Гаусгофер запропонував чотиричленний поділ світу, у якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, у черговий раз вніс корективи у модель Гаусгофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. У праці «Континентальний блок» Гаусгофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англосакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Гаусгофер наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Гаусгофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і гартлендом. Проте Гітлер не підтримав геополітичну модель Гаусгофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англосаксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести

Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже прони́мецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Євразії.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Гаусгофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча навіть у середовищі Гаусгофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в «третьому морі» – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Гаусгофер намагався відвернути війну на два фронти. Це збіглося з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на прони́мецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Гаусгофер передбачив післявоєнне зростання США, яка за такої розстановки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни. До цього додамо, що Гаусгофер ніколи не претендував на об'єктивність та неупередженість. Уважають, що великий вплив на його модель мали англофобські настрої, що визначали в значною мірою континентальні симпатії Гаусгофера. Він притримувався правила: якщо континент виступає проти океану, то необхідно виступати на боці континенту. Виходячи з своєї моделі, Гаусгофер вітав закріплення Японії в Тихоокеанському регіоні тому, що це підривало позиції США і Великобританії, а коли Франція чи Великобританія закріплювалися на острівних територіях, що колись контролювалися Німеччиною, то він виступав за негайну незалежність цих областей. Саме Німеччина, на думку Гаусгофера, повинна була очолити країни «третього світу» в боротьбі за свою незалежність, бо це підривало могутність Великобританії. Якщо в 20-х роках Гаусгофер позитивно ставився до зовнішньополітичного курсу СРСР, то після втручання останнього у внутрішні справи Китаю і Монголії різко змінив своє відношення. Врешті-решт він звинуватив СРСР у розпалюванні громадянської війни в Китаї та Іспанії.

Література: Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 280 с.; Васильченко А.В. Сумрачный гений III Рейха. Человек, стоявший за Гитлером. М.: Вече, 2013. 304 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. 432 с.; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. 384 с.; Геополитика: Антология. М.: Академический проспект; Культура, 2006. 1004 с.; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. 578 с.; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. 448 с.; Дністрянський М.С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.; Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: Проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.; Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.; Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 310 с.; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. 608 с.; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. 280 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002. 479 с.; Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда

Зорге. Берлін: Военное издательство ГДР, 1988. 304 с.; Нартон Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. 359 с.; Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. №2-3. С. 50-70; Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. №5. С. 18-23; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. 838 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении. *Классика геополитики. ХХ век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227-598; Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок / Перевод с немецкого И.Г.Усачева. М.: Мысль, 2001. 426 с.

Науманн Фрідріх (1860-1919) – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети «Hilfe», який у праці «Середня Європа» (1915) запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середне розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арнд, заявивши, що «Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу». Червоною ниткою через всю роботу Ф.Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. «Ми сиділи разом у цій військовій економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом». Під «економічною тюрмою» Ф.Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф.Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що не зможуть проіснувати, займаючи нейтральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф.Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету самостійності. Вихід із своєрідної пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з об'ємів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: «Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнаціонального спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею». Однак вчений не обмежувався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф.Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформуються «Сполучені Штати Планети» під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (спілка, федерація, конфедерація) «жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників,

щоб не повстали нестримні плани переоплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих».

Ф.Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи належать до єдиного «середньоєвропейського типу», гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим «господарським темпераментом», «господарчим характером», сповіданням єдиної «нової соціально-економічної конфесії». Однак Ф.Науманн далекий від того, що «середньоєвропейський тип» набув свого завершення, він тільки формується: «...Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньо європейця».

За іншого розкладу сил, вважав Ф.Науманн, країнам Центральної Європи не вдасться витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх «пангерманських» проектів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. «Континентальні» ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції «Середньої Європи» Ф.Науманна.

Даючи оцінку концепції «Середньої Європи» Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначав: «Безперечно, в концепції «Середньої Європи» як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов'язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання «сказати своє слово» зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригнобленим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкрайній обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши тут для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише щиру вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників».

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 41-42; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 16-17; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 22; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 266; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. №3. С. 58-60.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економіки у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об'єктивність соціально-наукового і соціально-політичного знання» (1904), «Протестанська етика і дух капіталізму» (1905), «Начерк соціальної економіки» (1911), «Господарська етика світових релігій» (1916), «Господарство як професія» (1917), «Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині» (1918), «Соціалізм» (1918), «Політика як професія» (1919). Помер в Мюнхені.

М.Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці «Політика як покликання і фах» М.Вебер, цитуючи Л.Троцького, констатує: «Будь-яка держава заснована на насильстві», - говорив у свій час Троцький у Брест-Литовську. І це дійсно так». Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти необмеженої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберігати або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об'єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія ділитимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М.Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що «політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати».

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманнською, а тому не дивно, що М.Вебер був активним членом руху «Середня Європа» й прихильником створення німецько-слов'янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце мала посісти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника В.Левандовського, що геополітичні погляди М.Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під значним впливом концепції М.Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на ґрунтовних знаннях історії слов'ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М.Вебер вживає такі терміни, як «народний імперіалізм», «більшовицький солдатський імперіалізм», «імперіалістична інтелігенція», «великоросійський шовінізм», «мілітаристські масові інстинкти», «російське варварство», «російські варвари». На думку М.Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, «мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру». «Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав» – підсумовує М.Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називає «звірячою мерзотністю».

Література: Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Антология мировой политической мысли*: В пяти томах. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. М.: Мысль, 1997. С. 11-29; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. С. 437-451; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 45-47; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 39-40; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. №3. С. 61-62; Вебер М. История политических учений / Под ред. О.В.Мартышина. Вып. 3. М.: Юрист, 2000. С. 68-83; Кола Д. Политическая социология. М.: Издательство «Весь Мир» – Издательский Дом «ИНФРА-М», 2001. С. 82-83; 92-96; 103-104; Вебер Макс. *Філософія політики*. Короткий енциклопедичний словник. К.: Знання України, 2002. С. 95-97.

Шмідт Аксел – німецький історик і журналіст. Народився в 1870 р. у м. Тарту (Естонія). Проживаючи в Берліні, редагував часописи «Німецька політика» (1917-1921) та

«Німецька думка» (1925-1928). У 1918-1924 рр. А.Шмідт очолював «Німецько-українське товариство», яке видавало часопис «Україна», де друкувалися відомі українські вчені Іван Мірчук, Зенон Кузеля, Дмитро Антонович та ін. Будучи прихильником геополітичної концепції «Середньої Європи», А.Шмідт підготував до друку і видав у Берліні науково-популярну книгу «Україна. Країна майбутнього» (1939).

Працю А.Шмідта ґрунтовно проаналізував відомий український вчений Ф.А.Куля. Книга складається з трьох окремих частин, які поділені на 12 розділів. У перших двох розділах йдеться про перебіг історичних подій від часів Київської Русі до червня 1939 р. Опрацювавши значний фактичний матеріал, вчений зробив вірний висновок, що Україна як була колонією царської Росії, так нею і залишилась. Пророкуючи розпад радянської імперії, А.Шмідт зауважував: «...кожен українець повинен собі уявити, що держава утвориться тільки власними руками». Третій розділ присвячений Карпатській Україні. В ньому розглядаються такі питання, як мова, сім'я, національна свідомість та культурний розвиток населення краю, робиться короткий нарис політичної історії Закарпаття. А.Шмідт, ймовірно, відносився до тих представників німецького народу, які бажали добросусідських відносин між Німеччиною і Україною, а тому він з сумом констатував поразку національно-визвольних змагань закарпатських українців: «Сили у цій боротьбі були нерівні, але у захисників Карпатської України було щось високе, свідоме, порив до волі, свободи і незалежності». Необхідно погодитись із твердженням Ф.А.Кулі, що книжка А.Шмідта «дала німецькомовному читачеві досить цілісну уяву про Україну, як і про Карпатську Україну, в контексті боротьби українського народу за свою національну незалежність».

Література: Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30-50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 72-74; Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття). *Карпатський край*. 1996. №5-7. С. 51-52; Куля Ф. Погляд з Берліна: (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього»). *Карпатський край*. 1995. №9-12. С. 82-83; Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмідт про Україну і Карпатську Україну. *Новини Закарпаття*. 1995. 13 квіт.

Шмітт Карл (1888-1985) – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім'ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К.Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях «Політична теологія» (1922), «Поняття політичного» (1927), «Порядок великих просторів у праві народів, із заборонаю на інтервенцію для чужих просторові сил» (1939), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря» (1959).

К.Шмітт ввів поняття «номосу» Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох «номосів», перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхувався з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший «номос», а відкривачами другого «номосу» стали європейці, які поділили планету між собою. В той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього «номосу», внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як «холодну» війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К.Шміттом війни. У книзі «Поняття політики» німецький вчений констатує: «Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень

утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот». «Право війни» за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики, К.Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється «той, хто до нас вороже налаштований». Однак пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі «оборону, випробування сил і встановлення спільного кордону». Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, «коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т.д. і більше не буде ні політики, ні держави».

К.Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати як політичний суб'єкт: «Якщо він (народ – М.В., В.П.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї».

К.Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності «номоса» Землі «номосу» моря. До «сил суші» він застосував назву «Бегемот», а до «сил моря» – «Левіафан». К.Шмітт віддає перевагу «Левіафану», символом якого вчений називає «Дім», на відміну від символу «Корабель», характерного для «Бегемота». «Дім» – це спокій, «Корабель» – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки «Корабель» не заволодів океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К.Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом «номоса» Землі від ґрунту. Однак цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишиться переможець, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом «Партизана» – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 71-74; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 74-81; Гаджиев К.С. Политическая философия. М.: Экономика, 1999. 606 с.; Кола Доминик. Политическая социология. М.: Издательство «Весь Мир» – «ИНФРА-М», 2001. С. 60-63.

Габермас Юрген (р.н. 1929) – відомий німецький філософ, соціолог та політолог. Коли в 1956 році Теодор Адорно, повернувшись кількома роками раніше з американської еміграції, задля припливу свіжих сил запросив до співпраці у щойно відновленому Інституті соціальних досліджень випускника Боннського університету Юргена Габермаса, навряд чи хтось міг сподіватися, що цьому 27-річному уродженцеві Дюссельдорфа судитиметься стати не лише провідним представником другого покоління Франкфуртської школи, але й одним із найвідоміших і найвпливовіших німецьких філософів новітнього часу. Про масштаби інтелектуального впливу Ю.Габермаса свідчать хоча би 3-є місце серед двадцятки найбільш цитованих соціальних науковців світу та статус дослідника, про якого написано більше 4800 статей і книг різними мовами.

Юрген Габермас народився 18 червня 1929 р. Вивчав історію, психологію та філософію в університетах Геттінгена, Цюріха та Бонна. У 1954 р. захистив докторську дисертацію про філософію Шелінга. З 1956 по 1959 – асистент Теодора Адорно, а в 1980-1983 рр. – директор Інституту соціальних досліджень. З 1971 р. Ю.Габермас очолює Інститут по дослідженню умов життя науково-технічного світу ім. Макса Планка. Неодноразово був удостоєний

почесних нагород і премій у сфері суспільних наук і філософії. Його перу належать праці «Структурна трансформація публічної сфери» (1962), «Техніка і наука як ідеологія» (1968), «Пізнання і інтерес» (1968), «Логіка соціальних наук» (1973), «Теорія комунікативної дії» (1982), «Філософський дискурс модерну» (1985), «Мораль і комунікація» (1986), «Дискурс сучасної філософії» (1992), «Фактичність і значимість» (1992) тощо. Серед останніх праць Габермаса заслуговують на увагу «Залучення іншого. Студії з політичної теорії» (2006) та «Розколотий Захід» (2008). В них він приділяє чимало місця майбутньому Європи та ролі й місця в ній національних держав.

26 квітня 2013 року в стінах Львівського католицького університету (Бельгія) Ю.Габермас прочитав лекцію «Демократія, солідарність та європейська криза». Свій виступ вчений побудував навколо трьох базових проблем: «технократичної дилеми» у функціонуванні структур сучасного Європейського Союзу, можливим альтернативним крокам та проблемі солідарності як важливої сутності цієї альтернативи. Євросоюз створювався, на думку Габермаса, більшою мірою як вибір еліт при пасивній згоді народів Європи, яка легітимно підтверджувалася по мірі реальних успіхів самої інтеграції, насамперед у сфері економічних відносин. Так було принаймні до останньої фінансової кризи, коли в самих державах-членах посилювався євро скептицизм. Європейську політику затьмарили дебати переважно чисто економічного характеру, насамперед про майбутнє євросони та євро як валюти. Економічні негаразди не лише розкрили наявність центру та периферії в самому Євросоюзі, але й сформуливали загрозу ринково відповідної демократії, де економічна доцільність може взяти гору над принципами демократичної політичної організації, яку Габермас критикував ще раніше по відношенню до подвійних стандартів (йшлося про німецько-російські відносини).

Самі інститути, на яких базується європейська інтеграція, звісно, виходять далеко за межі економічної сфери, європейський Центробанк, Європейський Суд, Єврокомісія – їхні впливи дедалі інтенсивніше проникають у повсякденне життя громадян різних держав, але по суті вони вкрай слабо підконтрольні впливу самих цих громадян. Це й складає ту «технократичну дилему», що на ній наголошує Габермас, і яка загострюється у зв'язку із останньою програмою реформ Євросоюзу, що дедалі посилюватиме його елітистську сутність і віддалятиме громадськість від прийняття життєво важливих рішень для об'єднаної Європи, коли в багатьох формується далеко не позбавлена підстав думка, що важливі рішення для їхнього життя та їхніх країн схвалюються зовсім не в самих цих країнах. «Відстрочка демократії» може мати небезпечні наслідки для самої інтеграції та довіри до базових європейських інститутів. Практичний розкол у базових пріоритетах європейської політики, проходить між необхідністю збереження євро та потребою в політичних кроках задля більш тісної інтеграції.

Альтернативний шлях полягає в необхідності, на думку Ю.Габермаса, трансформувати економічний союз у політичний із розширенням участі громадян держав-членів у прийнятті ключових рішень та впливі на базові владні структури Євросоюзу. З одного боку, це має зменшити гостроту розриву між елітами та громадянами європейських держав, але з іншого – потребуватиме кроків у відповідь, а саме – готовності делегувати частину суверенних прав нації-держави до спільних європейських структур. У випадку успіху проекту ерозії національної держави не буде, але все ж не вона єдина претендуватиме на репрезентацію власних громадянських суспільств і статус виключного суб'єкта міжнародної політики. Хоча за нею лишиться остаточне гарантування громадянських свобод та адміністративні функції на локальному рівні. Це не конфедерація, але й не федерація, мова має йти про новий тип наднаціональної демократії, що базується на солідарності.

Реалізація подібної альтернативи навряд чи може диктуватися лише економічною доцільністю, але необхідністю політичної волі й воля ця, на думку Габермаса, має бути продемонстрована найвпливовішими членами Євросоюзу, насамперед, Німеччиною, котра

тримає ключі до долі Європейського Союзу. Говорячи про солідарність, вчений намагається одразу поставити цю проблему на прагматичний ґрунт, проводячи концептуальний аналіз самого поняття як в історичній ретроспективі, так і в політичній перспективі. З критикою Габермасом Європейського Союзу не погоджується президент Європейської Ради Герман ван Ромпей. Наголошуючи на складності стану відносин у сучасній Європі, складністю самих європейців. Проблеми, які виникають у зв'язку з цим, на його думку, не лише проблеми інститутів, але й ідентичностей. Разом з тим, спостерігається «європеїзація національної політики» замість «націоналізації» європейської, отже Герман ван Ромпей висловив віру в те, що Європа – це «рішення», а не «проблема». Очевидно, в необхідності європеїзації національної політики, принаймні в певних тезах, Габермас і ван Ромпей – зійшлися. За яким би сценарієм не розвивався Європейський Союз в найближчому майбутньому, почався процес переосмислення вже існуючої системи зв'язків. Вступ нових держав за відсутності чіткої стратегії у Євросоюзі навряд чи буде вигідний і для нових членів, на яких кластимуть провину в усіх негараздах та потребі «тягти» чергових невдах.

Питань та нюансів багато, але якщо спробувати це систематизувати для України, то виявиться, що виражена тенденція до «закриття Європи» – лише верхівка айсбергу. По-перше, стає більш зрозумілим, що брак демократії – це не специфічно українська проблема, вона характерна для всього європейського простору, лише на Заході наявна не в таких потворних посттоталітарних формах. До того ж ідея демократичної участі в основі своїй спирається на спадок Просвітництва з вірою в те, що людина здатна раціонально та відповідально приймати рішення й делегувати владу. Теза особливо неоднозначна, коли згадати, що нинішня влада, з якою почалося згорання демократичних змін в Україні, сама утвердилася не без використання демократичних інститутів. По-друге, не поставлена крапка в національно-державному проекті України, становленні стійкої української політичної нації, що актуалізує проблему готовності ділитися суверенітетом із ще ненародженим гігантом – пореформеним Європейським Союзом. По-третє, проблема солідарності та браку стабільних інститутів. Розрив між громадськістю та елітами, про що говорить Габермас, в Україні може мати подвійну гостроту – за браком впливових структур громадянського суспільства, що можуть коригувати політичні рішення, владні групи, які все ж можуть погодитися на європейський вибір в силу різних причин, матимуть змогу перекласти чимало проблем, пов'язаних з інтеграцією, на громадян, що лише поглиблюватиме культурне неприйняття Європи. Проте проект Європи – це також і культурний проект, це культурний вибір, насамперед для країн, які тривалий час були відрізані від прямих контактів з Європою.

Звісно, не слід стверджувати, що окреслена Габермасом перспектива однозначно ляже в основу довгострокових реформ у Євросоюзі. Так само, як не варто заперечувати того, що проекти можуть в різних варіантах перетинатися й доповнювати один одного. Слід відмовитися від ілюзій, але не надії. Європа – це проект, так само як і Україна – не поставлена крапка, а відкритість змінам і майбутньому, а чи ці проекти перетнуться залежить від тих виборів, які зробить громадянське суспільство в найближчі роки. У передмові до українського видання своєї книги «Залучення іншого» Юрген Габермас визнав, що «Україна перебуває на стадії демократичного перелому», а тому тільки від українців залежить якою буде держава в найближчій перспективі.

Великий резонанс і неоднозначність оцінок викликала книга Юргена Габермаса «Розколотий Захід», що включала в собі окремі публікації вченого, присвячені розвитку подій після 11 вересня 2001 р. По-перше, говорячи про Захід, вчений має на увазі не тільки Європейський Союз, але також Сполучені Штати, Австралію, тобто всіх, хто притримується принципів ліберальної демократії. Трагедію 11 вересня США, на думку Габермаса, вміло використали для вторгнення в Афганістан та Ірак, хоча зробили це незаконно, порушивши принципи, які задекларовані ООН. Оголошуючи широкомасштабну війну проти глобального тероризму, адміністрація Буша так і не змогла переконати світову громадськість хто за цим

стоїть. На переконання вченого, «глобальний терор, кульмінацією якого стало 11 вересня, має анархістські риси безсильного бунту, направленого проти ворога, якого не можна перемогти... Єдиний можливий ефект від цього терористичного акту – розгубленість і жах уряду і населення». Отже, на думку Габермаса, рішення Буша про початок війни з тероризмом було великою помилкою – як в нормативному, так і в прагматичному відношенні.

США, які протягом всього післявоєнного періоду виступали проти насилля, практикою іракської війни не тільки зруйнували свою репутацію, але й відмовилися від ролі держави-гаранта міжнародного права; більше того, вони своїми діями, що суперечать міжнародному праву, показали згубний приклад майбутнім наддержавам. Не будемо себе обманювати, стверджує Габермас, нормативний авторитет Америки зруйнований. Для легітимного в правовому сенсі застосування воєнної сили не існувало ніяких підстав. Тим більше, що ініціативу США не підтримала Рада Безпеки ООН.

Габермас дивується яким чином 60 відсотків американців підтримали політику Буша про ведення «війни в мирний час». Війна в Іраку – це одна із ланок в політиці створення світового порядку, так як ООН показала свою повну неспроможність. Разом з тим, Габермас переконаний, що остання зберегла повагу до себе. Демонстрації 15 лютого 2003 р. проти політики Буша, які пройшли в Лондоні, Римі, Мадриді, Барселоні, Берліні та Парижі, Габермас вважає найбільш грандіозними з часів кінця Другої світової війни. В окремих місцях вчений навіть дозволив собі заявити про випадковість приходу в політику американського керівництва: «Європа... повинна позиціювати себе не проти «Заходу», яким ми є самі, не проти ліберальних традицій найстаріших демократій, що мають європейські коріння. Вона повинна засуджувати небезпечну політику, яка впливає із світогляду людей, що прийшли до влади при достатньо випадкових, якщо не сумнівних обставинах і, треба сподіватися, найближчим часом будуть відсторонені». Суперечним є також твердження Габермаса: «З 1989 року нема зовнішнього ворога... Багато людей у Вашингтоні будуть задоволені, якщо тероризм знову візьме на себе цю роль».

У вищезазначеній праці Ю.Габермас в черговий раз зупинився на необхідності реорганізації Європейського Союзу та інших міжнародних організацій. На його думку, в ЄС серйозно коригувати зовнішню політику повинні Франція, Німеччина і країни Бенілюкса, а також Італія та Іспанія. Великобританію, яка частіше підтримувала США, Габермас до «ядра» Європи не відносив. Що стосується «Великої вісімки», то, на думку вченого, вона вже давно перетворилася в «ритуал».

Література: Хабермас Ю. Расколотый Запад. М.: Издательство «Весь Мир», 2008. 192 с.

ІТАЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Джентіле Джованні (1875-1944) – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а згодом працював міністром освіти (1922-1924), провівши шкільну реформу, названу його іменем. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував «Італійську енциклопедію». Опублікував низку праць: «Реформа гегелівської діалектики» (1913), «Система логіки як теорії пізнання» в двох томах (1917-1923), «Філософія мистецтва» (1931), «Вступ до філософії» (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д.Джентіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника ідеалізму до теоретика фашизму. Дж.Себайн і Т.Торсон відзначали: «Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Джентіле, який, подібно Бенедетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської

філософії. Джентіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Джентіле, і в результаті теорією італійського фашизму стає теорія «держави», її вишчості, священності і всеосяжності. Його девізом зробились слова: «Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою». Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: ідеалістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне відчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д.Джентіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. «Завжди максимальна свобода, – твердив він, – співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона завжди є вираженням волі». Держава, яка проникає в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д.Джентіле, а через 5 років Б.Муссоліні почав вживати поняття «тоталітарна держава». Д.Джентіле, повністю заперечуючи принцип демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав «колективною безвідповідальністю». Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д.Джентіле називав захистом прав знедолених народів від «плутократських держав». Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: «Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібує у могутньому ритмі юнацького життя». Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д.Джентіле, вважала Ханна Арендт, Муссоліні «був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненним вождізмом і дією як такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражав «актуалізм» Джентіле, аніж «міфи» Сореля».

Література: Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 77-78; История политических учений / Под ред. О.В.Мартышина. Вып. 3. М.: Юрист, 2000. С. 131-140; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. История политической думки / За ред. Дэвида Миллера. К.: Дух і Літера, 2000. С. 110; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К.: Дух і Літера, 2002. 539 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985. 279 с.; Кола Д. Политическая социология / Перевод с французского. М.: Изд-во «Весь Мир» – Издат. Дом «ИНФРА-М», 2001; 406 с.; Геополитика: Популярная энциклопедия. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. 624 с.

Муссоліні Беніто (1883-1945) – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довіа провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Розі Мальтоні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К.Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф.Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н.Макиавеллі, Тіт Лівій і Чезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни, був одним з лідерів «ультра-контрреволюційного» руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанти. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракеле, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні були бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але протягом 1943-1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена задовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одногосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петагчі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: «Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: «Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі».

Свої політичні ідеї Б.Муссоліні виклав у праці «Доктрина фашизму», вперше опублікованій на сторінках «Італійської енциклопедії» в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, «будучи виразником універсальної етичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність».

Б.Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: «Врешті-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних однохвилинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищій щабель всю людську енергію... Всі решта випробувань лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті». Ідеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона починає занепадати, починають переважати тенденції роз'єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець».

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими націями, хоча не обов'язковим є бажання заволодіти чужою територією. «Для фашизму, – писав він, – піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманність ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, – завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм – це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатовікового приниження і зовнішнього поработіння». Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалось, що Муссоліні не вважав обов'язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак, насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої

політики. Зокрема в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: «Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, надто відразливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові хмари, подібно тим, які були звичними під час останньої світової війни. Якщо ми й скидували бомби з гірчичним газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим».

Після окупації Ефіопії Б.Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: «Я поставив перед собою чітку мету – зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі». Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, «лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нащадками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем, Віргілієм і Августом». Сучасний російський біограф Муссоліні М.Ільїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: «Він же просто божевільний». А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера «балакучим монахом». Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б.Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів таємності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю «Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом», він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцією, анексія Тунісу і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор'ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар». «Я також уважно приглядаюсь, – продовжував він, – до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об'єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Поки-що я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього відмічаю пунктиром той шлях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону».

В міжнародній політиці Б.Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищий щабель політичного лицемірства. «Чому не підписати документ, який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто артачитись з приводу ще однієї». Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватись правил гри: «Краще і простіше грати, коли «гра без правил» чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перемогти. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам». Цікавим видається його трактування політики, як «пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було відсутнє опертя на землю».

Як відомо, плани Муссоліні залишились планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: «Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував міцного мармуру, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були «нацією баранів». Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх». Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в «м'якотілий народ», «безхребетну масу».

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Ракеле, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассієно Предаппео поряд з Беніто Муссоліні. Сім'я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вітторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

Література: Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.; Антология мировой политической мысли: В пяти томах. Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. М.: Мысль, 1997. С. 234-252; Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. М.: Вече, 2000. 464 с.; Кто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 165-166.

Санторо Карло – професор Інституту міжнародних політичних досліджень в Мілані. Якщо Ф.Фукуяма прогнозує в майбутньому існування Світового уряду, ядром якого могла б слугувати ООН, то К.Санторо вважає це наслідком застарілої логіки двополярної геополітики і «холодної війни». На думку вченого, зіткнення цивілізацій суттєво послабить роль відомих міжнародних структур, зросте національна самосвідомість і націоналізм в країнах Східної Європи, Росії та Третього світу. В недалекому майбутньому відбуватимуться процеси децентралізації й дроблення, що, закономірно, приведе до цілого ряду локальних війн та конфліктів. Внаслідок цього з'являться нові геополітичні простори, для управління якими і знадобиться Світовий уряд. До речі, К.Санторо передбачає розпад Росії на цілий ряд державних утворень.

К.Санторо запропонував власну модель катастроф між цивілізаціями, що займає проміжне місце між подібними моделями Ф.Фукуями і С.Гантінгтона. Модель катастроф за Санторо полягає в наступному: 1) подальше послаблення ролі міжнародних інститутів; 2) наростання націоналістичних тенденцій в країнах, що входили до блоку держав-учасниць Варшавського договору та Третього світу; 3) дезинтеграція традиційних блоків та розпад існуючих держав; 4) початок війн малої та середньої інтенсивності, що приведе до нових геополітичних утворень; 5) утворення Світового уряду; 6) створення планетарної держави під егідою Світового уряду.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 83-84; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 130-131.

Террачано Карло – сучасний італійський геополітик, постійний співробітник міланського політологічного журналу «Оріон». Його погляди можна охарактеризувати як крайній європейський континенталізм, що межує з доктриною євразійства. Геополітична схема К.Террачано побудована на протиставленні континентального Сходу і атлантичного Заходу, в якій симпатії автора на боці телурократії. На відміну від Ф.Науманна, який перебільшував роль Центральної Європи, К.Террачано вважає її другорядним елементом планетарного протиборства таласократії та телурократії. На думку вченого, виразником континентальних геополітичних інтересів виступає ісламський світ (Іран, Лівія, Ірак), і

особливо ісламський фундаменталізм. Європейське відродження, на думку К.Террачано, можливе тільки при умові об'єднання Росії та ісламського світу проти атлантизму, очолюваного США.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 150-151.

АНГЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Макіндер Гелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очолював Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. виконував обов'язки британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Г.Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури «Імперіал шіпінг компанії». Опублікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися «Британія і Британські моря» (1902), «Демократичні ідеали та реальність» (1919), «Кругла планета і завоювання світу» (1943) та його доповідь «Географічна вісь історії» (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Гелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю «Географічна вісь історії» він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М.Мироненко називає теорію Макіндера «дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки». На думку Н.Нартова, «англієць Гелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків». Його позицію розділяють А.Дугін і К.Гаджієв. Український дослідник геополітики В.Дергачов називає Макіндера «одним із блискучих вчених свого часу», а російські геополітики С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков притримуються думки, що «склалась традиція починати виклад історії геополітики з Г.Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу».

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наші уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що «початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи», яку він назвав «епохою Колумба». З цього часу, тобто в «післяколумбову епоху», «нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу». Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, «розширення простору» вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер «будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсідатися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб'ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі».

Макіндер запропонував «деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені» і «формулу, яка так чи інакше відобразить певні аспекти географічної відданості світовій історії». Він не виключав і той факт, «що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя». Цю формулу він назвав «географічною віссю історії». Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцезонашуванням

вважається «середнє». З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться «серце світу» – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична «географічна вісь історії» («осьовий ареал»).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою «авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд». Їх Макіндер називає «розбійниками материкової суші». На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що «заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону».

А поки такого розвитку подій не відбулося, «в цьому світі вона (Росія – М.В., В.П.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямкам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов'язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах». Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн «зовнішнього півмісяця». В цьому свого часу мали можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав «залізний канцлер» Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує «великий внутрішній півмісяць», який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об'єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. «Порушення балансу сил на користь осьової держави, – відзначає Макіндер, – що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з'явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії як союзник». Такий розклад сил загрожує Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного «зовнішнього півмісяця» Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі «Демократичні ідеали і реальність» (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибету і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її «Росією Lenaland» за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колчаківського руху, а на Паризькій мирній конференції вносив пропозиції щодо створення «буферних держав», які б розділяли Росію та Німеччину. Однак розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і довели до цього.

Вся концепція «географічної осі історії» Макіндера побудована на протиставленні «морських» і «сухопутних держав», протиставленні «телурократії» і «таласократії», континентальних та острівних утворень. Проте обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з'єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов'язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Гелфорд Макіндер завжди притримувався обов'язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об'єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав «зовнішнього півмісяця» у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення «буферних держав».

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: «... інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є «остання лінія», «культурний кордон» Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєрідної «буферної зони», неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

«Буферна зона», «останній культурний кордон», близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцерозташуванням України, ці фактори виокремив найяскравіший

геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні як британський посланник і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В., В.П.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Й незалежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самоствердитись, стати на рівень вимог історичного часу та історичного простору».

Література: Макиндер Хэлфорд Дж. Географическая ось истории. *Классика геополитики. XX век.* М.: Издательство АСТ, 2003. С. 7-32; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 43-50; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 51-57; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 14-15; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 14-17; Дергачев В.А. Геополитика. М.: ВИРА-Р, 2000. С. 18-22; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 52-62; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 266-268; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. К.: МАУП, 2002. С. 35; Шепелєв М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил суші і моря. *Нова політика.* 1998. №5. С. 24-27.

Сетон-Вотсон Р. (1879-1951) – відомий англійський історик, автор геополітичного проекту «Нова Європа», створеного на протигагу проекту Фрідріха Науманна. У заснованому ним й редагованому спільно з Т.Г.Масариком часописі «Нова Європа», Р.Сетон-Вотсон відстоює свій проект, обґрунтовуючи його історичними, економічними, культурними, географічними та військово-політичними чинниками. Саме створення незалежних держав на уламках колишніх імперій відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він проводив значну роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов'янських націй, які свого часу перебували у складі Російської, Австро-Угорської та Оттоманської імперій. Його погляди на майбутнє «Нової Європи» повністю збігалися з думками першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, який висунув тези про духовне самооновлення визволених народів та поєднання національних ідеалів із загальнолюдськими гуманними ідеалами. Замість примусових методів панування в новій національній державі повинні запанувати переконання та «авторитет моральних принципів».

Р.Сетон-Вотсон був відвертим прихильником повної незалежності України, неодноразово зустрічався з визначними українськими політичними і культурними діячами М.Грушевським, І.Франком, А.Шептицьким, К.Левицьким, С.Бараном. На глибоке переконання вченого, українське питання було однією з головних причин, що призвели до Першої світової війни, а тому надалі ігнорувати його ніяк не можна. Українське питання – не модерна вигадка, а застаріла проблема Європи. Р.Сетон-Вотсон, порівнюючи Україну й Росію, констатував: «... Неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула моці методами, запозиченими із Заходу; з другого – вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції. Як неможливо, щоб поєдналися вогонь з водою, так один із цих супротивних типів уряду був приречений на підпорядкування другому».

Література: Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя. *Політична думка.* 1994. №3. С. 62-64; Хто є хто в європейській та

американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 152-153.

Тейлор Пітер – англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії». Під гегемонією дослідник розумів «абсолютне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах», виділяючи при цьому три сфери життя: економічну, політичну та ідеологічну, віддаючи пріоритет першій. П.Тейлор твердив, що вони тричі мали місце в історії: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2) Британська гегемонія в середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. На думку дослідника, проміжок між циклами становить від 100 до 200 років.

Для досягнення економічної гегемонії П.Тейлор виділяв три необхідні стадії: 1) держава-гегемон випереджує своїх конкурентів за рахунок ефективності виробництва; 2) створення торгівельної переваги в світі; 3) фінансове домінування в світовій економіці. Держави-гегемони за Тейлором домінують у міждержавній системі, не перетворюючись в імперію. Їм вдається створити такий баланс сил, який робить зайвим виникнення ворожих коаліцій. Немаловажне значення має той факт, що держава-гегемон розповсюджує ліберальні ідеї, які користуються авторитетом в світі. Отже, на відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П.Тейлор пророкує панування в виробництві, торгівлі та фінансовій сфері.

Гегемонія тієї чи іншої держави може бути тривалою, але не вічною. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення, наближуватися до його рівня, що призводить до певного вирівнювання економічного становища країн. П.Тейлор ввів поняття «геополітичної динаміки» у зміні світових порядків. Останніх, на думку вченого, за всю історію було два: 1) світовий порядок боротьби за британське наслідство (1907-1945); 2) світовий порядок «холодної війни» (1947-1989). В сучасних умовах триває перехідний період, який невдовзі завершиться формуванням нового світового порядку.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 208-210.

СКАНДИНАВСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборзького, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях «Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики» (1914), «Держава як форма життя» (1916), «Основи системи політики» (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки «тіло» – простір, але й «душу» – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом «розуму» і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, ввівши навіть термін «біополітика», згідно з яким «життя суспільства – дух, душа, система». Розрізняв «юні» і «старі» народи. До перших відносив росіян і німців, до других – французів і англійців. «Юні» народи, на його думку, повинні заволодіти середньоєвропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, «старі» народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями «сила держави» і «закон» віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування*.

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв «світові держави» (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та «великі держави» (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці «Сучасні великі держави». Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її «центральною фігурою планетарної виставки». США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хіба-що, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати «подвійний стандарт» «слов'янської» політики Росії й місце в ній українського фактора. Використовуючи «слов'янську ідею» (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв'язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови.

Література: Челлен Рудольф. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 256-257; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 40-46; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 46-51; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 39-41; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 18; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 12; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002. С. 265.

Галтунг Йоган (р.н. 1930) – відомий скандинавський політолог. Запропонував гіпотезу «семи паралелей однополярного світового простору». Вважав, що до 1989 р., тобто до падіння Берлінської стіни, існували три суперполітики: *західна* – боротьба проти

комунізму, очолювана США, *східна* – боротьба СРСР та світового соціалістичного табору проти імперіалізму, *політика необ'єднаного Третього світу* – політика країн, що розвивалися, не входячи до жодного з блоків.

Проаналізувавши геополітичну ситуацію, яка склалася після розпаду однієї з супердержав, Й.Галтунг виділив 7 центрів, які, на його думку, претендують на глобальну чи регіональну гегемонію: 1) США з гегемонією в Західній півкулі й на Середньому Сході (Ізраїль перш за все); 2) Європейський Союз, який прагне стати супердержавою; 3) Росія та інші країни СНД, а також, можливо в майбутньому, та частина Центрально-Східної Європи, яка має православні й слов'янські коріння; 4) Туреччина і приблизно 10 країн, об'єднані під незначним тиском ісламу. На думку Галтунга, саме Туреччина найбільше сприяє дробленню СНД і Росії; 5) Індія, яка об'єднує ряд країн на основі індуїзму, буде зміцнювати свій вплив у Південній Азії; 6) Китай як дао-буддистсько-конфуціанська держава-цивілізація з високим розвитком продуктивних сил та зростаючим воєнним потенціалом буде намагатися розширити свій геополітичний вплив; 7) Японія як синто-буддистсько-конфуціанська країна, очевидно, не обмежиться тільки економічним світовим впливом.

Однак варто погодитись із твердженням російського геополітика М.Мироненка, що «більш професійно говорити не про семиполярний світ, а про сім паралелей однополярного світу. Справа в тому, що шість із семи центрів у деякій мірі координуються гегемоном із гегемонів – США. Із семи гегемонів чотири вже визнані – США, Японія, Індія і Китай, а три ще ні, в тому числі Росія. Всі сім гегемонів мають або можуть мати великі проблеми з їх власними периферіями. Прикладом можуть слугувати події на Північному Кавказі, на окраїнах Китаю (Тібет, Синцзян)».

Врешті-решт, Галтунг прогнозує можливі геополітичні коаліції: *США + Європейський Союз + колишні країни Варшавського Договору, включаючи Росію проти Китаю + Японії + Кореї + В'єтнаму.*

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 113-119.

АМЕРИКАНСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Меген Алфред Тайєр (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. брав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Меген почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв'язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії «Вплив морської сили на історію (1660-1783)», виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та «Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793-1812)», опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мегену світову славу. В 1897 р. Меген видав книгу «Зацікавленість Америки в морській силі», а згодом монографії «Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику», «Морська сила та її відношення до війни».

Меген не використовував термін «геополітика», однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії «Вплив морської сили на історію (1660-1783)» Меген доводить, що «історія морської могутності є, в значній мірі –

однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, що керували її зростанням і розквітом». Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Меген, в черговий раз, підсумував: «...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно наполягати на винятковості її впливу».

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мегена «Елементи морської могутності». «З соціальної та політичної точок зору, – відзначає дослідник, – море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити всіма напрямками, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно, із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торгівельними шляхами». Для того, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: «Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом, необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ». Як приклад, Меген наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Меген одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, «коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів». Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Меген позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з'являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках «ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе». Колонії та колоніальні пости були за своїм характером або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав, за Мегеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами)*.

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Меген, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мегена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Меген пояснює ще таким фактом: «Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, одночасно володіючи контролем над однією з

великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне», – твердить А.Меген, в котре уже наводячи приклад Англії.

Фізична будова. «Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот». Меген акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає «джерелом сили і багатства». Однак вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Меген наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з'єднуючи різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. «Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, – підсумовує Меген, – але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою».

Розміри території. Меген пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. «Якби населення Півдня, – пише він, – було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили».

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов'язане з мореплавством, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мегена, саме цього елемента не вистачає США.

Національний характер. Меген глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торговельної діяльності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по-друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Меген цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелігентної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованності перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мегена, повинен «визначатися в намірах, направлених на створення для нації флоту».

Меген пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мегеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торговельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за

ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив принаймні двоякий внесок А.Мегена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Меген переніс на планетарний рівень принцип «анаконди» (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Література: Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю (1660-1783). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 634 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793-1802). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 573 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802-1812). Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 603 с.; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 58-62; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 51-57; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 14-16; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 48-52; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23-25; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 13.

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена «архітектором американської перемоги». Основні ідеї вчений виклав у працях «Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили» (1942), «Географія світу» (1944). В останній вчений стверджував: «В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непорушними».

Піддавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались деякі американські президенти, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Гелфорда Макіндера: «Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу». Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втративши

статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мегена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мегена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття «Середній океан». Мова йде про Атлантичний океан, який об'єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугінім, що разом з адміралом Мегеном Спайкмена можна назвати «батьком атлантизму» і «ідейним натхненником НАТО».

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею «анаконди» – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. «Сила, – на глибоке переконання вченого, – в кінцевому рахунку складає можливість проводити успішну війну». Однак важко погодитись із переконанням Спайкмена, що «Європа є розумовим додатком США». Принаймні лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Література: Дугин А. Основы политологии: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 61-67; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 66-68; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003. С. 23-25; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 36-37; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 90-94; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. К.: МАУП, 2002. 488 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 20-21; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. С. 12.

Боумен Ісайя (1878-1950) – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І.Боумен брав участь у роботі Паризької мирної конференції як спеціаліст по кордонах. З 1917 по 1950 рр. І.Боумен обіймав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І.Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І.Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І.Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцерозташування має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933-1945 рр., Ф.Д.Рузвельт погодився з концепцією І.Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «саме геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинились за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми

гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відігравала і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р.Жиленка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісайї Боумана.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 88-89; Жиленко Р.В. Американський вибір: Фактори формування зовнішньополітичного курсу США в 20-30-х роках ХХ століття. Ужгород, 2000. 101 с.

Майнінг Дональд – американський геополітик, засновник культурологічно-геополітичної концепції «Два блоки – дві культури» (1956). Виступив з пропозицією віддавати пріоритет у зовнішньополітичній діяльності США не збройній силі, а культурному впливу. Останній, на думку вченого, нічим не поступається перед військовою могутністю. Аналізуючи тезу Н.Спайкмена, Д.Майнінг в праці «Хартленд і Рімленд у євразійській історії» відзначав: «Геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не лише чисто географічне відношення території до Суші та Моря». В плані моделювання Д.Майнінг розрізняв два рімленди – морський (таласократичний) та континентальний (телурократичний). Континентальний рімленд не можна виділяти виключно з наявності у країни виходу до моря, адже немаловажне значення відіграє устрій того чи іншого суспільства. Виходячи з цього, Д.Майнінг до таласократії відносив країни Західної Європи, Туреччину, Пакистан і Таїланд. Континентальні держави, на думку вченого, представлені Китаєм, Північним В'єтнамом, Бангладешом та країнами Прибалтики. Що стосується Індії, Південної Кореї та Бірми, то вони є нейтральними в геополітичному плані.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 103-104; Нартон Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 75-76.

Коен Саул – відомий американський географ, президент Асоціації американських географів (1989-1990), автор монографії «Географія і політика в поділеному світі» (1963). С.Коен запропонував власну модель географічних зон і відповідних їм геополітичних регіонів, яка є поліцентричною та ієрархічною. В ієрархічній моделі Коен виділив 5 рівнів: *перший рівень* включає дві геостратегічні сфери – морську (світ морських держав) і євразійську (континентальний світ); *другий рівень* – геополітичні регіони, які входять до першого рівня (морська сфера – Англія, США, Каріби, Західна Європа, Магіб, Азія і Океанія, Південна Америка і Африка південніше Сахари; євразійська сфера – хартленд і Східна Азія); *третій рівень* включає США, Росію, Японію, Китай і Європейський Союз; *четвертий рівень* – країни, які домінують у межах відповідних регіонів; *п'ятий рівень* – це субнаціональні території – «ворота», які в недалекому майбутньому виконуватимуть роль посередника у відносинах між державами.

С.Коен переконаний, що геополітичні регіони перебувають на різних стадіях розвитку. Для аналізу збалансованості внутрішніх і зовнішніх зв'язків між геополітичними регіонами,

С.Коен ввів термін *ентропії* – перетворення. Підвищення рівня ентропії свідчить про вичерпність внутрішньої енергії. В теорії інформації ентропія трактується як міра невизначеності, тобто ситуація, коли в системі можливі непередбачувані події. За рівнем ентропії С.Коен виділив чотири категорії регіонів: з *низьким рівнем ентропії* (Англо-Америка і Карібські країни, Західна Європа і Магриб, позаконтинентальна Азія і Океанія); із *середнім рівнем ентропії* (хартленд, Центрально-Східна Європа, Середній Схід); з *високим рівнем ентропії* (Південна Азія, Східна Азія); із *занадто високим рівнем ентропії* (Африка південніше Сахари, Південна Америка).

С.Коен запропонував свою модель типів перехідних держав і поясів, які можуть суттєво впливати на життя великих націй. Це, перш за все, *смуги нестабільності* (Середній Схід), *маргінальні сфери* (Африка південніше Сахари і Південна Америка, які можуть дестабілізувати світову систему локальними і регіональними конфліктами), *асиметричні території*, які слугують джерелом невдоволення для великих регіональних структур (Куба, Ізраїль, колишня Югославія, Лівія, Ірак, Іран). Важлива увага відводиться так званим «воротам», які можуть стимулювати взаємодію між Західною Європою і хартлендом, тобто геополітичними регіонами, які належать до протилежних геостратегічних сфер. «Ворота» локалізовані, як правило, вздовж кордонів геостратегічних регіонів. Для них характерні малі розміри території та населення, відкритий доступ до зовнішніх просторів, культурно-історична самобутність та наявність традицій тощо. Головна функція «воріт» – стабілізація світової геополітичної системи.

С.Коен розглядав процес об'єднання Європи як виникнення нової супердержави, яка за своїм значенням буде рівнозначною двом супердержавам. Глобальну політичну систему, яка сформувалася в 70-х роках, С.Коен поділив на чотири великі силові центри: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. На його думку, в цих глобальних межах існує безліч світових силових осей, які гарантують глобальну рівновагу в світі. С.Коен прихильник більш-менш оптимістичної картини поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної затушовувати деструктивні імпульси, які йдуть від країн з порушеним балансом компонентів державної могутності. Вчений передбачив зменшення значення в світовій політиці країн «Третього світу» і всієї південної півкулі.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 104-110; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002. С. 22-23; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000. С. 41; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997. С. 14-15.

Бжезінський Збігнев (р.н. 1928) – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгільському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953-1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д.Картера з питань національної безпеки (1977-1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р. З.Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж.Гопкінса, керівник Тресторонньої комісії, член Ради з міжнародних відносин. Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Тоталітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.». Свої геополітичні погляди З.Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З.Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує

зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З.Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З.Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в даний час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Поскільки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М.В., В.П.), всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні попередні світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З.Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, ще вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеосяжною, глобальною, надвладною».

З.Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... витворило новий міжнародний порядок», основними рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Американсько-японська угода про безпеку і т.п.); регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОТ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З.Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х.Макіндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором, «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, нарешті, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість». Тло для гри забезпечує велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабона до Владивостока. «Якщо «середній» простір, – твердить учений, – щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме

згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю ожилому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на «цілеспрямоване управління геостратегічно динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекосяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці». Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: «запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання».

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З.Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, – наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважують сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмеженіші євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З.Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на панівне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухиляється від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «нерозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і вразливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостановлення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З.Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестане бути євразійською імперією, – констатує З.Бжезінський. – Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азійською імперською державою, цілком ймовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіятами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що об'єднуватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні

наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи».

Не відкидає З.Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – «корка у плящі, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії». У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша «стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, врівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протиотруту на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО». Що стосується Ірану, то «він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки». Завдяки Кореї, США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії.

З.Бжезінський вважає Європу «важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті». І в цьому нема нічого дивного, адже «будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівець... Однак проблемою є те, що справді європейська «Європа» як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй». Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З.Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. «Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи».

Що стосується політики «розширення Європи» (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, «за певним розкладом». Виходячи з цього, центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: «це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці». «Чорна діра Євразії», за висловом З.Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З.Бжезінського, «держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки – це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський «щит» таким уразливим на російський тиск».

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азіатського материка. Тісні стосунки з морською

Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. «Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити стабільність Далекого Сходу, – проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, – Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє зародженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається».

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що «для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходів, спланованих для боротьби з регіональною вищістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвитку євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідав би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії».

Підсумовуючи вищесказане, З.Бжезінський однозначно стверджує: «Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапиться з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки». Отже, «інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберігати переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагань будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансатлантичну систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності». «Коротко кажучи, – робить висновок З.Бжезінський, – американська політична мета повинна бути неапологетично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво».

В 2007 р. побачила світ праця З.Бжезінського «Ще один шанс. Три президенти і криза американської наддержави», в якій проаналізовано діяльність президентів США Буша-старшого, Клінтона і Буша-молодшого. Тобто, по можливості, Бжезінським досліджено період починаючи з 1989 року. Політолог вкотре нагадав про головну подію кінця ХХ століття – падіння комунізму в СРСР і розпад «імперії зла»: «Одного разу на Планеті Земля існувала Імперія Зла, що прагнула до глобального домінування. Але, зіткнувшись з принцом Рональдом із Республіки Свободи, Імперія відсахнулася з жахом і через деякий час – 26 грудня 1991 року її криваво-червоний стяг був опущений на вежі бастіону Кремлівського

замку. Імперія Зла принижено визнала свою поразку, а Республіка Свободи з тих пір зажила щасливим життям». Підсумовуючи 15 років американської історії, З.Бжезінський зробив деякі висновки, і як завжди, накреслив перспективи на найближчі часи: «Для Америки важливо зберігати і зміцнювати її особливі трансатлантичні зв'язки. Сполучені Штати потребують у стосунках з цілеспрямованою Європою в якості глобального партнера. Але якщо Америка потребує допомоги Європи для того, щоб формувати глобально відповідальну політику, то Європа залежить від Америки ще більше. Інакше вона може впасти в егоцентричний націоналізм, відходячи від вирішення великих глобальних завдань. Якщо Туреччина і Україна будуть переконані, що дорога в Європу для них закрита, то Туреччина може опинитися в неспокійному і охопленому релігійними протиріччями Близькому Сході, а Україна в силу своєї залежності буде розбухувати все ще не викорінені імперські амбіції Росії».

Цікавими є висловлювання З.Бжезінського щодо ролі «Великої вісімки»: «Всупереч твердженням, членство в ній не означає, що країни, які до неї входять, є передовими в економічному відношенні й істинними демократіями. Росія не відповідає жодному із цих критеріїв, а відсутність Китаю, як і Індії, Бразилії, Індонезії та Південної Африки, доводить, що «Вісімка» стала пережитком минулого і повинна поступитися іншим структурам... Враховуючи відсутність Китаю у «Великій вісімці», Сполученим Штатам слід особливо консультиватися з Китаєм відносно членства...». Для США головне завдання продовжує залишатися попереднім – проводити глобалістську зовнішню політику і гідно протистояти основним викликам сучасності. Цей шанс США повинні використати вповні, тому що іншого в них не буде.

Останні місяці відзначалися бурхливим розвитком політичних подій в Україні, які прикупи до неї увагу всього світу. Революція, анексія Росією Криму, а згодом російсько-українська війна на окремо взятій українській території... За всім цим уважно продовжує стежити Збігнев Бжезінський, який, незважаючи на вік, систематично аналізує події, пропонує різні варіанти виходу з кризи. Ще напередодні революції він звернув увагу на необхідності включення України, Росії та Туреччини до Великого Заходу, тобто залишався прихильником інтеграції нашої держави до Європейського Союзу: «Україна, безперечно, потрібна для майбутніх зв'язків між Заходом і Росією як незалежна, демократична країна, що може успішно підтримувати добросусідські відносини з Росією, і водночас вона стане дедалі більше зв'язаною та обопільно відкритою щодо Європи». З.Бжезінський висловив занепокоєння з приводу того, що Україна почала втрачати свою роль в цих процесах і деградує її лідерство. За Януковича, констатує він, українці обрали таку політику, яка рівнобіжно зменшує незалежність України від Росії. Разом із тим це зменшує і шанси на те, щоб стати частиною Європи, що становить величезну загрозу всій українській незалежності. «Без імен я можу сказати, що істинна проблема полягає в надзвичайно низькому рівні патріотизму у високих політичних елітах, – продовжує американський політолог. Найвищі політичні еліти України найбільше переймаються власною заможністю і власним збагаченням. Внаслідок цього ми бачимо дуже заплутані хаотичні зв'язки та брак стратегічного бачення для України». Політолог намагався не називати конкретних прізвищ, але зрештою сказав: «... Коли Президент Янукович розпочинав, до нього ставилися з великою повагою. Він приємно здивував усіх тим, як він працював: стабільно і правильно орієнтувався між Заходом і Росією. Але переслідування особистих ворогів – це питання все зіпсувало. Країна, що має політичних в'язнів, не може бути кандидатом до вищої Асоціації із Європейським Союзом».

Разом із тим Бжезінський закликав усіх подивитися на приклад Польщі, яка за останні 20 років стала успішною країною та приєдналася до ЄС і НАТО. «Річ у тім, що поляки мають відчуття національної спрямованості. І їхні провідники борються за заможність, добробут, незалежність, а не набивають собі кишень від усіляких оборудок на підставі того

олігархічного клану, який перебуває при владі», – аргументував він. Один з українських експертів зауважив, що, порівняно з Польщею, Україна сильно постраждала від радянського режиму, Голодомору тощо. Утім, Збігнев Бжезінський нагадав, що багато подібного свого часу відбувалося й у Польщі, яка потерпала і від Гітлера, і від Сталіна. «Комунізм у Польщі панував 40 років. Отже, поляки мали подібні труднощі й негаразди. Однак у Польщі було набагато більше патріотичної свідомості й відданості ідеї власної незалежності. Якщо звертатися до глибшого підґрунтя в історичній традиції, то, на превеликий жаль, у попередній період Україна була частиною царської імперії. Певною мірою ваш національний розвиток було затримано, і тепер це потрібно надолужувати», – стверджує політолог.

Говорячи про українсько-російські відносини, Бжезінський наголосив, що вони мають бути добросусідськими. «Між вами дуже багато спільного, спільної історії з поганим і злим, жахами минулого. Але ви можете бути добрими сусідами, як, приміром, Канада і США. Вони – добрі сусіди, хоч є певна диспропорція, коли порівнювати міць цих держав, але між Україною та Росією вона набагато менша, – пояснює політолог. – Ви маєте десь одну третю російської людності та, у певному сенсі, маєте більший поступ у своєму розвитку. Ви також, у певному сенсі, маєте перевагу над Росією. Ви політично «старший» брат, Росія – «молодший» брат. Київська Русь була прообразом України. Ви маєте в цьому сенсі більше зв'язків із Заходом, і ви можете допомогти Росії стати частиною демократичного Заходу й відігравати там важливу роль. Отже, ваше стратегічне становище дає вам нагоду бути творчим рушієм того, що потрібно для світової стабільності. В іншому разі, євразійський континент розбалансується і втратить рівновагу».

Відповідаючи на запитання, чи потрібно Україні вступати до НАТО і ЄС, щоб стати успішною країною, Бжезінський відповів, що все залежить від волі українців. «Але (важливо) бути частиною Великого Заходу. Скажімо, Норвегія не є членом НАТО і Європейського Союзу. Швеція не є членом НАТО. У цьому немає нагальної потреби, але це бажано. Адже від членства в одній із цих організацій була б перевага. Але, врешті-решт, це вибір демократичної країни, членом якої з організацій вона хоче бути», – зазначив З.Бжезінський.

Детальну оцінку української кризи З.Бжезінський виклав у своїй доповіді «Взаємна безпека під питанням? Росія, Захід і архітектура європейської безпеки», виголошеній в «Центрі Вілсона». «Те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це, на мій погляд, не просто сварка, а симптом більш серйозної проблеми – а саме, поступового і стійкого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який триває вже впродовж шести або семи років» – констатує політолог. Для вченого не викликає сумнівів, що «головну роль у цьому зіграв Путін, і зміст цієї нової концепції повністю визначає відносини Росії зі світом загалом і з Заходом зокрема». Що ж це за нова російська концепція?

З.Бжезінський проаналізував спільну доповідь МЗС Росії та провідних науковців, які запропонували Путіну нову доктрину зовнішньої політики, яка повинна базуватися на трансформації російської національної ідентичності. В чому її суть? «У ній досить детально висвітлюється процес створення абсолютно нових концептуальних рамок для визначення відносин Росії зі світом – відносин, яких, як вважають росіяни, вони потребують після розпаду Радянського Союзу і часткової дезінтеграції Російської імперії... У ній зокрема йдеться про декілька ключових концептів, які є частиною цього нового погляду на світ. Погляду на світ, що визначається необхідністю, яку росіяни, які оточують Путіна, і сам Путін гостро відчувають, необхідністю більш вичерпної інтерпретації природи і становища Росії у світі та її відносин зі світом і з Заходом зокрема. Саме в цьому контексті українське питання набуває особливої значущості. У цій доповіді йдеться про чотири ключові концепції: по-перше, концепція «розділеного народу», по-друге, тема «захисту співгромадян за кордоном», по-третє, тема «російського світу», по-четверте, значення визнання та

збереження, прийняття і просування «Великої російської цивілізації». Я згадав про це, тому що було б помилкою вважати кризу в Криму і в Україні продуктом раптового спалаху гніву».

Бжезінський продовжує пояснювати російський план: «Концепція розділеного народу – це відправна точка для шовіністичних заяв про те, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. І тим, хто знайомий з історією Європи до початку Другої світової війни, ці заяви неминуче здадуться до болю знайомими. Зрозуміло, ця концепція приводить нас до ідеї захисту співгромадян, які проживають за кордоном. І це має особливе значення для тих держав, на території яких проживають етнічні росіяни і які межують з Росією. Концепції розділеного народу й захисту співгромадян за кордоном приводять нас до ідеї російського світу. Під ним мається на увазі органічна цілісна єдність усіх російських людей, незалежно від їх місця проживання. І ці місця проживання можуть бути змінені шляхом воз'єднання етнічних росіян. Згадайте про країни Балтії. Не менш важливою є переконаність у тому, що Росія не входить до складу західної цивілізації. Вона також не є частиною Китаю. Вона не є частиною мусульманського світу. Вважається, що Росія сама по собі є великою цивілізацією. Поняття «світової цивілізації» включає низку принципів, деякі з яких ще невідомі в нашому суспільстві, таких як, наприклад, сильна прихильність до певного релігійного вчення, набагато сильніша, ніж на заході, де релігія є частиною більш складного суспільного устрою. Суть полягає в тому, що велика російська цивілізація відстоює певні базові цінності, не лише релігійні, а й цінності, що стосуються міжособових відносин – наприклад, засудження змін у стосунках між статями і всередині статей, які нині відбуваються у світі.

В результаті Росія захищає збереження певних базових переконань, які завжди характеризували християнство, але з точки зору росіян, те християнство сьогодні зраджує свої основоположні принципи. Отже, ми маємо справу з повноцінним світоглядом – амбітним світоглядом, який виправдує твердження про те, що Росія – це світова держава. І ніщо в міжнародному діалозі із Заходом не зачіпало пана Путіна так сильно, як слова президента Обами, який назвав Росію сильною регіональною державою. Образливішої характеристики він дати не міг. Розуміння доктринальної основи світогляду Путіна – це важлива відправна точка для розгляду українського питання. Українська криза – це не результат якоїсь раптової сварки, як я вже говорив, а симптом значно серйознішої проблеми: появи політики, упакованої всередині більш масштабної філософської концепції».

Таким чином, – запитує Бжезінський, – чого нам варто чекати? «Якщо Україна є всього лише симптомом проблеми, то розв'язати цю проблему буде вкрай важко. Я думаю, для її вирішення знадобиться деякий час. Але вирішення цієї проблеми має бути не одностороннім, оскільки Захід має там свої інтереси. І ці інтереси повинні набути форми розумної політики». В чому ж полягає така «розумна політика» на думку політолога: «Якщо українську проблему локалізувати, з часом вона, можливо, втратить свою гостроту. Особливо якщо російський, усе більш космополітичний середній клас, який зараз піднімає голову, але все ще залишається досить слабким, стане значимішим у політичному відношенні, можливо, втомившись від відчуття своєї вразливості і розчарувавшись у Путіні, і візьме на себе більш суттєву політичну роль, коли Путін відійде від справ. Але коли це станеться? Цього передбачити неможливо. Можливо, скоро. Можливо, ні. Але багато що залежить ще й від того, чи стане Україна симптомом успіху або краху путінського світогляду. Одним словом, ставки високі. Під цими ставками я маю на увазі, в тому числі, й питання про те, що застосування сили у Криму і безперервні спроби дестабілізувати ситуацію в окремих областях України є серйозною загрозою для міжнародних договорів, укладених після Другої світової війни, і зокрема для ідеї про неприпустимість застосування сили у розв'язанні територіальних спорів». Бжезінський вважає, що путінська доктрина загрожує не тільки Україні, але також державам Балтії, Грузії, Молдови і Білорусі. Що стосується останньої, то вона взагалі немає ніякого зовнішнього захисту.

З.Бжезінський вважає, що українську кризу неможливо розглядати виключно як внутрішню проблему або проблему російсько-українську. Українська проблема – це загроза, з якою Заходу необхідно боротися на трьох рівнях: «Ми маємо рішуче боротися зі спокусою застосувати силу, з якою стикається російське керівництво. Простіше кажучи, ми повинні запобігти застосуванню сили. По-друге, ми маємо добитися припинення свідомих спроб Росії дестабілізувати ситуацію у східних областях України. Дуже важко сказати, наскільки амбітними є ці цілі, але не випадково у тій частині України, де домінують росіяни, застосування сили виявилось таким загостреним. Учасники збройних конфліктів виявилися добре озброєними, у них була ефективна зенітна зброя і навіть танки. Навіть найбільш глибоко розчаровані громадяни України, які відчують неприязнь до її уряду й не відчують прихильності до цієї країни, не стануть зберігати таку зброю у підвалах і на горищах своїх будинків. Цю зброю їм надали, щоб вони сформували загони, здатні протистояти потужним військовим формуванням. Це є формою міждержавної агресії. По-іншому це назвати не можна. Що б ви відчули, якби, наприклад, банди наркоторговців у США стали отримувати зброю з-за кордону, від нашого південного сусіда, щоб розпалювати конфлікт такого масштабу на постійній основі? Це серйозна загроза. І це наше друге завдання. Третє наше завдання полягає в тому, щоб наполягти й потім обговорити з росіянами формулу остаточного компромісу, який передбачає заборону на відкрите й масштабне застосування сили і на спроби дестабілізувати ситуацію».

Із вищеназваного випливає наступне питання: якою повинна бути позиція Сполучених Штатів відносно України? З.Бжезінський пропонує: «Україну необхідно підтримати, якщо вона чинитиме опір. Якщо Україна не чинитиме опору, якщо безлад усередині країни збережеться і уряду не вдасться організувати ефективну систему національного захисту, тоді українську проблему треба буде вирішувати в односторонньому порядку, проте це може спричинити наслідки, які ймовірно дестабілізуюче вплинуть на вразливі держави і на відносини між Сходом і Заходом загалом. І сили шовінізму всередині Росії стануть ще рішучішими. Ці сили насправді є найбільш негативними аспектами сучасного російського суспільства: свого роду жага до націоналізму, самореалізації, задоволення від здійснення влади».

На глибоке переконання Бжезінського, підтримка України Сполученими Штатами повинна бути відкритою: «Якщо Україну необхідно буде підтримати в її спробах чинити опір, українці мають знати, що Захід готовий допомогти їм. І немає ніяких причин приховувати цю готовність. Набагато корисніше заявити про неї, повідомити українцям і тим, хто їм загрожує, що, якщо Україна чинитиме опір, вона отримає зброю. І ми надамо цю зброю ще до того, як відбудеться сам акт вторгнення. Оскільки за відсутності цієї зброї зі спокусою вторгнутися і випередити інших буде вкрай складно боротися. Але значення має також і те, яку зброю ми надамо. На мій погляд, це має бути зброя, особливо ефективна у війні опору в умовах великих міст. Немає ніякого сенсу намагатися озброїти українців так, щоб вони могли протистояти російській армії на відкритому просторі: російська армія – це тисячі танків і командувачів, готових застосувати нищівну силу». Політолог пропонує надати Україні протитанкові гармати, ручні протитанкові гармати, ручні ракети, тобто зброю, яку можна використовувати в умовах міста.

Чи можливий компроміс? Формула доволі проста: «Україна має продовжувати рух, який публічно підтримується переважною більшістю українців, у напрямі до членства в Євросоюзі. Але це тривалий процес. Турки, наприклад, чекають вступу в Євросоюз вже 60 років. Іншими словами, на це буде потрібен час. Таким чином, небезпеку для Росії не можна назвати близькою, а негативні наслідки не є дуже руйнівними. Водночас ми маємо переконати Росію в тому, що Україна не стане членом НАТО. Я вважаю, що це важливо з ряду політичних причин. Якщо ви подивитесь на карту, то зрозумієте, що для Росії це буде важливо з психологічної і стратегічної точок зору. Таким чином, Україна не повинна стати

членом НАТО. Але з тієї самої причини Росія має зрозуміти, що Україна не стане членом міфічного Євразійського союзу, який президент Путін намагається просувати на основі ідеї про особливе місце Росії у світі. Україна не буде членом Євразійського союзу, але вона може укласти окрему торговельну угоду з Росією, особливо беручи до уваги той факт, що деякі форми обміну і торгівлі між ними є взаємовигідними. Наприклад, сільськогосподарська продукція, що поставляється Україною в Росію. Промислові товари, в яких має потребу Росія, також виробляються в Україні. Не багато хто розуміє, що деякі з найновіших російських ракет, велика частина двигунів для літаків російської цивільної авіації і навіть частина ракет, що використовуються у США, виробляються в Україні. Це вигідне й успішне промислове підприємство. І його необхідно підтримувати шляхом укладення окремої угоди між Росією і Україною. Я вважаю, що це згодом може стати по-справжньому привабливим. І цей аспект має бути озвучений у контексті відкритих, а не таємних, спроб переконати росіян, що будь-яке застосування сили матиме негативні і довготривалі наслідки для самої Росії, не загрожуючи її безпеці, але маючи на увазі підвищення витрат на відстоювання свого авторитету за рахунок незалежної України».

Чи рахуватиметься Росія з позицією Сполучених Штатів щодо України? Відповідаючи на запитання американського журналіста Адама Гарфінкла, Збігнев Бжезінський констатував: «Я думаю, що в росіян таки є інтерес бути дещо корисними для нас у цих випадках, і не тому, що вони хочуть врятувати нас, а тому, що сама Росія може зазнати негативного впливу, якщо у цьому регіоні вибухне занадто масштабний конфлікт. У кінцевому рахунку, Іран, що володітиме ядерною зброєю, з більшою ймовірністю загрожуватиме інтересам Росії, ніж нашим, особливо якщо поширюватиметься далі конфлікт між сунітами та шіїтами. Аналогічно і з Сирією: в них там є залишкові інтереси, вони були та є присутні там вже протягом довгого періоду часу. Їх цілком можуть відтіснити під час конфлікту суніти, які точно не налаштовані приязно щодо Росії. Згадаємо, що зі 140 млн. осіб, що мешкають у Росії, мусульмани становлять від 25 до 30 мільйонів осіб. Це багато. І їхня лють постійно посилюватиметься. Вони географічно близько, натомість, ми далеко... А потім подивіться на надзвичайно сильну реакцію з боку турків, принаймні, на вербальному рівні, на те, що відбувається в Україні... Тож, якби я був росіянином, я запитав би себе: чи справді я хочу загострення відносин між усіма мусульманами та росіянами, такої ситуації, яка вже є у Дагестані та Інгушетії, і яка може знову вибухнути у Чечні, хоч і була вже там жорстоко придушена, і так далі? Так що я думаю, що росіянам, які вважають, що керувати ними не повинен лише один лідер, до того ж, можливо схильний до мегаломанії, слід поміркувати якимось над цим».

Збігнев Бжезінський вважає, що Володимир Путін має зробити вибір з трьох основних варіантів дій: «1. Він міг би спробувати досягти мирного врегулювання з Україною, зупинивши посягання на її суверенітет та економічний добробут. Ця спроба потребуватиме мудрості та наполегливості як з боку Росії, так і з боку України та Заходу. Таке мирне врегулювання повинно передбачати припинення зусиль Росії з дестабілізації України зсередини, відмову від погрози масштабним вторгненням і своєрідне порозуміння між Сходом та Заходом, що потягне за собою мовчазну згоду Росії на тривалий рух України до можливого членства у Європейському Союзі. Водночас, для всіх має бути зрозуміло, що Україна не прагне членства у НАТО, а Захід ставить собі за мету членства України в альянсі. Росія цілком обгрунтовано почуватиме себе ніякого від такої перспективи. Крім того Росія має також недвозначно заявити, що вона більше не прагне членства України у «Євразійському Союзі», який є очевидним прикриттям для відтворення чогось схожого на Радянський Союз або Російську імперію. Проте ця заява не повинна включати можливості укладення між Росією та Україною торговельної угоди, оскільки обидві країни можуть виграти від співпраці у сфері торгівлі, а також фінансів. Міжнародне співтовариство могло б

знову заявити про свою підтримку такого врегулювання та нормалізацію відносин з Росією, включно із скасуванням санкцій.

2. Путін міг би і далі підтримувати слабо завуальовану військову інтервенцію, метою якої є сіяння хаосу в окремих регіонах України. Якщо Росія далі йтиме цим курсом, то, очевидно, Заходу доведеться вдатися до застосування тривалих і справді суворих санкцій, замислених так, щоб змусити Росію відчувати болісні наслідки порушення нею суверенітету України. Цей варіант, найімовірніше, призведе до появи двох країн-банкрутів у Східній Європі: України, що стане такою через руйнівні дії Росії, і самої Росії.

3. Путін міг би окупувати Україну, скориставшись набагато більшим військовим потенціалом Росії. Проте такий варіант викликав би не лише швидку відплату з боку Заходу, але й український опір. Якби такий опір був постійним та інтенсивним, то члени НАТО почуватимуть себе зобов'язаними у різні способи підтримати українців, що зробить конфлікт набагато дорожчим для агресора. Для Кремля наслідком цього третього варіанта було б не лише постійно вороже до нього населення України (понад 40 мільйонів осіб), але й економічна та політична ізоляція Росії, якій дедалі більше загрожуватимуть внутрішні масові заворушення.

Очевидним правильним вибором є пошук формули для мирного врегулювання, яке повинно передбачати відмову Росії від застосування сили щодо України. Проблема Криму залишатиметься поки що нерозв'язаною, але вона слугуватиме тривалим нагадуванням, що шовіністичний фанатизм не є найкращою вихідною позицією для розв'язання складних проблем. Саме тому дії Путіна є загрозою не лише для Заходу, але й, у кінцевому рахунку, для самої Росії».

Література: Бжезінський Збігнєв. Велика Шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 224 с.; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. Львів: Кальварія, 1997. С. 27-29.

Гантінгтон Самуель (1927-2008) – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку 1993 р. С.Гантінгтон в журналі «Foreign Affairs» опублікував статтю «Зіткнення цивілізацій?», яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С.Гантінгтон ґрунтовно розвинув порушені ним проблеми, що знайшло своє відображення в книзі «Зіткнення цивілізацій». Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення «холодної війни» вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С.Гантінгтона, після «холодної війни» трьохблокову модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав'язуються Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С.Гантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжплеменні та

національні конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С.Гантінгтон у зміст «природи цивілізацій»? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культури народів взаємодіють і нашаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злету і падіння, вони зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія – цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С.Гантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сінську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську*, *індуїстську*, *ісламську*, *православну*, *західну*, *латиноамериканську*, *африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце «випадкові зустрічі» між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н.е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35% поверхні суші в 1800 р., 67% в 1878 р., 84% до 1914 р. Під час європейської експансії андська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але «цивілізованих» національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С.Гантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася «експансія Заходу» і почалося «повстання проти Заходу»; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в XX ст. стали лібералізм,

соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об'єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С.Гантінгтона, твердження, що «європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу» не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін «універсальна цивілізація», С.Гантінгтон ототожнює її з «давоською культурою» (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1% світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – «Велика хартія вольностей», а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С.Гантінгтона, твердження, що «світовою мовою є англійська», невірне. Мова, яка не є рідною для 92% світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8% до 7,6%. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч ХХ ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С.Гантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25%, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30%.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіченості, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у XVIII ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільствах є багато спільного, але, запитує С.Гантінгтон, чи обов'язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію Гантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С.Гантінгтон справедливо зауважує, що «модернізація не обов'язково означає вестернізацію». Навіть найбільш вперті поборники антивестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення «холодної війни»? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютноною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих

підходів вірний? На думку С.Гантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. «Тепер панування Заходу поза суперечками, – заявляє вчений, – і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні переміни також мають місце в балансі влади між цивілізаціями, і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється за регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийде на долю азійських цивілізацій, і Китай поступово вимальовується як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування».

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний процес; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і повторним утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку ХХ ст., а потім його частка почала знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С.Гантінгтон ґрунтовно проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С.Гантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті ХХ ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжувачому цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азійський виклик притаманний всім східно-азійським цивілізаціям – сінській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азійська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж ХХІ ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азійських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азійським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. «На початку двадцять першого століття, – підсумовує С.Гантінгтон, – ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним».

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об'єднуються, а з різними – розпадаються на частини. На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об'єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадати з культурними: етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів «холодної війни», і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляє С.Гантінгтон, питання «На якому ви боці?» замінюється більш принциповим: «Хто ви?». Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С.Гантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) митні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому «бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із

країн з подібною ментальністю, де довір'я з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основою економічного співробітництва є культурна спільність».

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці, стержневі держави, країни-одинокі, розколоти країни та розірвані країни*. *Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франко-німецький стержень). *Країна-одиночка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самобутню культуру Японії). *Розколоти країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингальці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицькі Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагаються наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як «місток» між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С.Гантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни ЄС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішнім угрупованням Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар'єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С.Хантінгтона однозначна: «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'я».

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якщо СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості – це Україна. Вона розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – ханський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тибет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначених умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіпінах, а також не-

китайські країни (Північна і Південна Кореї, В'єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакистан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С.Гантінгтон прогнозує, що «відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними». На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – «Захід і решта», і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) непримиреності Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт, за С.Гантінгтоном, набуває двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініях розлому особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій – ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією свої співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких стержневі держави, перетворюючись у «прифронтові», беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С.Гантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: «Головна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всесвітньому, універсалістському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладає на них обов'язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ». Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв'язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С.Гантінгтон пророкує перехід від війн перехідного періоду до війн по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. «Угоді про припинення війни по лінії розлому, – відзначає С.Гантінгтон, – буде сприяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відобразить локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодинці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів. Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від

інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху».

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С.Гантінгтон оптимістично завершує свою книгу: «Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодиночі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодиночі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни».

Література: Хантінгтон Самюель. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. 603 с.

Фукуяма Френсіс (р.н. 1952) – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджинія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнельський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф.Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економії Школи перспективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф.Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду «Нова Америка», а також в консультативні ради журналів «Найшнл Інтерес» і «Джорнел оф демокресі». Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі «The National Interest» статті «Кінець історії?». В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу «Кінець історії і остання людина». В 1995 р. вийшла в світ його книга «Довіра», в якій Ф.Фукуяма дослідив залежність соціальних зв'язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга «Великий розрив», присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з'явилася книга Ф.Фукуяма «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції».

Згідно концепції Фукуяма, починається «кінець історії» і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуруватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений відмічає фундаментальні зміни у всесвітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв'язати ядерну війну. «Ліві тоталітарні режими, – відзначає Фукуяма, – урядилися уникнути цих проблем, цілком підпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї, що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям. Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства».

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається тріумф західної ліберальної демократії. «Що ближче до кінця тисячоліття, – пише Ф.Фукуяма, – то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на рингу лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної

свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки». Закінчення «холодної війни» символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну економічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. «Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіппіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіппінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту». Це стосується й ісламського фактора: «Іслам, щоправда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади». Ф.Фукуяма вірно підмітив, що «одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей». Аналогічних висновків притримується і С.Гантінгтон.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, «історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутнісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама Історія, можливо, добігає свого кінця».

Російський геополітик М.Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в «кінці історії» не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т.Гоббса, а також О.Конта, Г.Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М.Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нераціональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму впав з розпадом СРСР, то і починається процес «кінця історії». М.Нартов вважає Ф.Фукуяму засновником течії неомондіалізму.

Ф.Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль генома людини і маніпуляція нашою власною природою.

Література: Фукуяма Френсис. Великий разрыв. М.: Издательство АСТ, 2003. 474 с.; Кузнецов В. Об авторе. С. 473-474; Лібералізм: антологія / Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 1113-1114; Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. С. 19; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 82-83; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 127.

Куглер Річард – провідний науковий співробітник в Інституті досліджень проблем національної безпеки в Національному університеті оборони у Вашингтоні. В умовах сучасної глобалізації, яка набирає дещо хаотичного характеру, Р.Куглер виступає

прихильником більш тісного співробітництва США і європейських країн. У статті «Національна безпека в умовах глобалізації хаотичного світу: дії США і Європи» Р.Куглер пропонує відмовитися від думки, що глобалізація сприяє руху до всезагальної демократії та миру. Аргументами цьому послужили події 11 вересня 2001 року, деескалація ситуації в Афганістані та Близькому Сході. Якщо б праця Куглера була опублікована не в 2006 р., то, зрозуміло, він би не оминув увагою і події на сході України, тобто в Європі. Вчений належить до тих дослідників, які називають ХХІ століття новою «Столітньою війною» – періодом хаосу, безпорядків і насильства в багатьох частинах світу.

В умовах «хаосу» ні США, ні Європа не можуть вважати себе в безпеці. Виходячи з цього, вважає Р.Куглер, прийшов час переглянути концепцію національної безпеки. На відміну від періоду «холодної війни», «найважливіше питання ХХІ століття полягає в тому, чи вдасться демократичному співтовариству стримати хаос, який посилюється за межами його кордонів на величезних територіях неспокійних регіонів світу, і в першу чергу – вздовж «південної стратегічної дуги», що тягнеться від Близького Сходу до азійської літоралі». Реагування на цей серйозний виклик і стане новим обличчям національної безпеки. Без всякого сумніву, Сполучені Штати і Європа повинні будуть співпрацювати в цій галузі, бо якщо вони діятимуть окремо, то не тільки не одержать успіху, але й зазнають поразок, які матимуть катастрофічні наслідки. До причин, які призвели до такого стану справ, Р.Куглер відносить глобалізацію і нову геополітику. Остання полягає у виникненні суперечностей між національними державами і транснаціональними групами, наприклад, терористичними.

Глобалізація, на глибоке переконання Р.Куглера, призводить до роздвоєння світу. З одного боку, глобалізація ще більше збагачує розвинуті демократії, допомагаючи іншим рухатися на шляху прогресу. Але в інших місцях планети глобалізація збільшує не тільки кількість переможців, але й тих, що зазнають поразки. Вони намагаються будь-що залишитися «на плаву», у своїх бідах винними вважають західні демократії. Ситуацію ускладнює ще й те, що окремі держави, які втрачають свій вплив, починають спиратися на тероризм. Якщо раніше, головна небезпека полягала у збільшенні кількості етнічних конфліктів, то тепер це глобальний тероризм. «Ключова проблема, – твердить Р.Куглер, – полягає в тому, що ми живемо в світі зростаючої небезпеки, яка постійно змінюється... Ні Сполучені Штати, ні їх союзники не можуть собі дозволити бездіяти...».

Р.Куглер закликає до вироблення спільної відповіді на виклики сучасних проблем. Якщо для США такий підхід не є чимось новим, то Європа фактично відійшла від «глобальних справ». Вчений переконаний, що «в Європи є непогані шанси протягом наступного десятиліття перетворити в реальність свою давню мрію – об'єднати весь континент під прапором демократії, економічної інтеграції і багатостороннього співробітництва в рамках таких інститутів, як Європейський союз і НАТО. Але в бажанні досягти цю мрію Європа не може собі дозволити відмежуватися стіною від решти світу. Ця позиція є неможливою. До того ж достатньо подивитися на карту світу, щоб зрозуміти, що Європа розташована по сусідству з найбільш небезпечними регіонами планети». На глибоке переконання Р.Кугера, США залишатимуться глобальною наддержавою і лідером, проте «Європа більше не може розраховувати на те, що Сполучені Штати захищатимуть її від цих небезпек».

Для гарантування безпеки, стабільності і прогресу в усьому світі необхідне нове стратегічне партнерство між Сполученими Штатами і Європою. Вони повинні докласти чимало зусиль, щоб охопити увесь спектр інструментів політики: військових, політичних, дипломатичних і економічних. Зрозуміло, що їх стратегія повинна бути більш ширшою і винахідливою, ніж звичайне використання сили для ліквідації нових небезпек, що виникають. Ця стратегія повинна бути спрямована на удосконалення державного управління, проведення ринкових реформ і модернізацію суспільств в бідних регіонах. Також зрозуміло, що ця стратегія повинна ставити своєю ціллю боротьбу з глобальним тероризмом.

На думку Р.Куглера, Сполучені Штати готові взяти на себе роль лідера НАТО, який потребує певної реорганізації: 1) якщо європейці займатимуть пасивну позицію, то це неминуче призведе до послаблення НАТО; 2) НАТО повинно не тільки дбати про свою територіальну оборону, але й нарощувати свій потенціал для проведення операцій за межами Європи; 3) НАТО повинна продовжувати своє функціонування в якості союзу рівних, однак не допустити роздроблення на окремі блоки; 4) НАТО має переглянути стару схему, згідно з якою США і Великобританія грають роль «злих поліцейських», а інші члени альянсу є «добрими поліцейськими»; 5) США і Великобританія теж не повинні проводити інтенсивних бойових операцій, якщо інші члени альянсу бажають підтримувати мир після завершення операцій. Р.Куглер справедливо вважає, що НАТО має всі можливості для того, щоб проводити активну політику (у військових підрозділах НАТО перебуває 2,4 млн. чоловік, а на оборону виділяється 150 млрд. доларів на рік).

Не можна очікувати, що військовий потенціал Європи зрівняється з потенціалом США, але Європа повинна бути спроможною внести вагомий внесок у проведення спільних операцій. Створення спільних ударних груп дозволить забезпечити три ключові цілі: 1) НАТО і Європа матимуть такі збройні сили і потенціал, що це дозволить впевнено протистояти новим загрозам; 2) це зміцнить трансатлантичні зв'язки, що дозволить США й надалі брати участь у європейських справах; 3) це призведе до зміцнення ЄС і оздоровить НАТО.

Ще в 1996 році Річард Куглер виступив з доповіддю «Розширення НАТО. Російський фактор», в якій запропонував стратегію та основні завдання американської зовнішньої політики після 1991 р. Вони полягають в руйнуванні Євразійського геополітичного простору з пізнішим його включенням до сфери американського геополітичного контролю. Звичайно, що погляди Куглера піддаються нищівній критиці з боку російських офіційних чиновників і геополітиків, які намагаються реінкарнувати Радянський Союз, що неможливо зробити без України. «Як тільки Росія визнає інкорпорацію Вишеградських країн: Чехії, Польщі та Угорщини в НАТО, то це, тим самим, полегшить для Сполучених Штатів вплив на Болгарію, Румунію, Балтійські країни і Україну. Перший відступ Росії призведе до наступних відступів. Як тільки балтійські країни і Україна будуть взяті під контроль, настане черга для решти країн СНД». Згідно з цією логікою та у відповідності з концепцією Бжезінського, на кінцевому етапі задуму й сама Росія повинна бути розчленована. Політика американського стримування полягала не тільки щодо Росії, але також Німеччини і Японії, які відіграють важливу роль в сучасній геополітиці.

Позицію Р.Куглера підтримують більшість не тільки американських геополітиків, але й військових. Хоча існують також більш стримані концепції. Так, колишній помічник міністра оборони США Залман Халіздат у дослідженні, спрямованому для Військово-повітряних сил «Велика стратегія: таємний вибір для Сполучених Штатів і світу», розрізняє і аналізує три можливих стратегії для Америки: 1) відмова від імперіалізму; 2) повернення до багатополярного світу; 3) світова гегемонія, «американське керівництво світом». З.Халіздат проти активного втручання США в європейські справи, бо, на його думку, це може призвести до піднесення націоналізму в Німеччині та Японії, що зробить ці країни геополітичними суперниками Сполучених Штатів. Щоб відвернути появу геополітичного суперника, США повинні притримуватися наступних геополітичних імперативів: 1) попередити, з одного боку, гегемонію ворожих чи конкуруючих сил над критично важливими геополітичними регіонами, а з другого, в той же час встановити над цими регіонами гегемонію Сполучених Штатів; 2) зберегти вирішальну воєнну перевагу Сполучених Штатів у світі; 3) розширити НАТО, яке є стрижнем американської гегемонії і стримування всіх потенційних суперників; 4) не допустити виходу з-під американського контролю таких ключових країн, як Німеччина і Японія для чого необхідно зберегти американську військову присутність в цих країнах.

Звичайно, в американській геополітиці є радикали і помірковані, або за твердженням політолога Кристофера Лайна, «атакуючі» й «захисники», але всі їх об'єднує думка: розвиток американської світової гегемонії не тільки можливий, але й необхідний. Американський досвід влади тримається на завоюванні простору і територіальному пануванні. Лише час покаже, чи справдяться думки, висловлені американськими геополітиками Джорджем і Мередит Фрідманами: «Двадцять перше століття буде американським століттям... Попередній період був лише прологом до нього...».

Література: Куглер Ричард. Национальная безопасность в условиях глобализации хаотического мира: действия США и Европы. *Геополитика: Антология*. М.: Академический проект; Культура, 2006. С. 639-647.

Кісінджер Генрі (р.н. 1923) – 56-й держсекретар США. Генрі Кісінджер в 2001 році опублікував фундаментальне дослідження «Чи потрібна Америці зовнішня політика. До дипломатії для XXI століття», в якій сформулював власне бачення американського зовнішньополітичного курсу в недалекому майбутньому. З книги видно, що Кісінджер пройшов своєрідну еволюцію в поглядах від радикалізму до поміркованості. Разом з тим, він залишився на позиціях американської гегемонії в світі, проте почав віддавати перевагу «моральному консенсусу», який має прийняти світ добровільно і прагматично.

Хоча Європу і США поєднує наявність принципів демократії, разом з тим між ними завжди існували різноманітні протиріччя. Вони зокрема стосувалися участі в НАТО, керівництві цією організацією. Для Г.Кісінджера не виникало питань для чого треба посилювати північноатлантичний блок, і що в цьому питанні Європі не обійтися без участі Сполучених Штатів. «Не дивлячись на те, що очевидної й об'єднуючої всіх загрози тепер не існує, геополітика як складова частина міжнародних відносин нікуди не поділася. НАТО продовжує залишатися інструментом захисту від нового російського імперіалізму. Без Сполучених Штатів Європа залишиться простим напівострівним утворенням, навіть заручником Євразії, втягнутим до калейдоскопу євразійських конфліктів, і головною мішенню радикальних революційних потоків, які вже охопили багато сусідніх регіонів. Без Америки у Німеччині не було б якоря, який би стримував її націоналістичні імпульси; як Німеччина, так і Росія ...розглядали б один одного в якості найкращих об'єктів своєї зовнішньої політики. В той же час і Сполучені Штати, віддалені від Європи, опинилися б в геополітичному сенсі островом від берегів Євразії».

Г.Кісінджер добре розумів, що «сьогодні країнам, які колись входили до складу Радянського Союзу, необхідно зробити вирішальний вибір. З одного боку, вони відчувають штучний, цілеспрямований російський тиск з метою втягнути їх в які-небудь довготривалі відносини з Москвою; з другого боку, в них виникли перспективи приєднатися до Європейського Союзу і навіть до НАТО. Хаос з'явиться перед цим великим регіоном, якщо Європа і Сполучені Штати не визначать спільне завдання і вийдуть на сцену в якості потенційних суперників. Багато залежить від майбутнього Росії, її внутрішнього розвитку та її ставлення до міжнародного порядку». Що стосується російсько-американських відносин, то вони, на глибоке переконання Г.Кісінджера, «завжди були двоякими». Росія завжди відзначалася автократичністю на відміну від європейських держав. Доказом цього є вся її попередня історія. Разом з тим, будь-якій державі необхідно рахуватися з цією великою державою. На думку Г.Кісінджера, «Сполученим Штатам і їх союзникам необхідно встановити два пріоритети в їх стосунках з Росією. В першу чергу, треба докласти зусиль, щоб до думки Росії з повагою прислухалися в системі міжнародних відносин, яка формується; необхідно все зробити для того, щоб Росія відчула, що вона бере участь у прийнятті багатосторонніх рішень, особливо тих, що стосуються безпеки. В той же час Сполучені Штати та їх союзники повинні постійно підкреслювати, що їх занепокоєння збереженням балансу сил зовсім не зникло із завершенням «холодної війни». Сполучені

Штати не повинні миритися з підтримкою Росією ядерної програми Ірану, її систематичні випадки щодо американської політики в Перській затоці, особливо відносно Іраку». Майбутні події підтвердили вищеназвані думки відомого американського дипломата. Хоча Г.Кісінджер і пропонував залучати Росію до прийняття спільних рішень, проте не відкидав і той момент, що колишня «імперія зла» може відновлювати свої апетити. Саме тому дипломат заявляє: «НАТО повинно зберігатися як перепона відродження російського імперіалізму».

Відносно країн Азії Г.Кісінджер пропонував обережну політику, враховуючи геополітичне становище азійських країн. Для США ключовими є відносини з Японією. Вона – союзник Сполучених Штатів, на її території розміщені американські воєнні бази, її економіка – наймогутніша в Азії й залишатиметься такою, принаймні в найближчі 25 років. Чи варто Сполученим Штатам використати всі засоби, щоб максимально затримати становлення Китаю як великої держави? Чого доб'ється Америка, підтримуючи з Китаєм відносини «холодної війни», якщо тільки Пекін не залишить їй іншого вибору? «Навіть якщо допустити, – пише Г.Кісінджер, – що нова «холодна війна» неминуча, – а я не поділяю цього припущення, – мудра американська політика повинна зробити відповідальним за конфлікт Пекін і тим запобігти ізоляції Америки». Могутніми державами крім Китаю теж хочуть бути Індія, Бразилія і Росія.

Стосовно Азії Г.Кісінджер накреслив кілька принципів, які США повинні притримуватися: американські національні інтереси в Азії вимагають протидіяти прагненням будь-якої держави, тим більше нам ворожої, домінувати в регіоні; для США найкращий спосіб захистити Азію від будь-якої загрози гегемонії полягає в підтримці тих країн, які поділяють наші цілі. Тобто, підтримка балансу сил в цьому регіоні; союз з Японією залишається стрижнем американської політики в Азії; необхідно вести не менш інтенсивний діалог з Індією; конфронтація з Китаєм повинна стати останнім засобом, а не першочерговим варіантом; в національних інтересах Сполучених Штатів обмежити подальше розповсюдження ядерної зброї і включити до цього процесу азійські країни; світовий порядок чи азійський порядок не може виникнути з одного тільки балансу сил. Але і без цього він не буде досягнутий... США повинні бути тут присутніми, але не створювати видимість домінування. Їм належить відігравати вирішальну роль у відверненні різноманітних небезпек, не стаючи в центр кожного конфлікту, що виникає.

Цікавою є позиція Г.Кісінджера відносно відносин Сполучених Штатів з Ізраїлем: «Арабські держави вимагають від Ізраїлю, щоб він повернув захоплені території, – що цілком зрозуміло, – в обмін на їх визнання самого права Ізраїля існувати поряд з арабськими державами... Нормальною висхідною позицією для більшості переговорів є визнання кожною стороною законного права на існування іншої... Перспективи миру в регіоні в значній мірі визначаються відносинами Сполучених Штатів з Ізраїлем. Саме виживання Ізраїлю великою мірою залежить від американського дипломатичного захисту і не меншою – від озброєнь, які поставляють Сполучені Штати. В цьому сенсі позиція Америки ніколи не буде і не може розглядатися як повністю бездоганна. Альтернативного джерела поставок не існує, і обмеження воєнного співробітництва може тільки збільшити труднощі для США, так як якщо сусіди Ізраїлю відчують його слабким чи хоча б ослабленим, це призведе саме до тих конфліктів, які американським дипломатам варто було б уникнути».

Останнім часом побачили світ численні праці з глобалізації. На яких би позиціях не стояли їх автори, ніхто не може заперечити того факту, що головним фактором глобалізації є Сполучені Штати. Протягом останніх десятиліть американська продуктивність стала рушійною силою світового економічного зростання; за участю американського капіталу виникло безліч нових технологій, які швидкими темпами розповсюджуються у всьому світі.

Література: Кісінджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века. М., 2002.

Каган Роберт (р.н. 1958) – відомий американський історик і політолог. Народився 26 вересня в Афінах (Греція). Син відомого американського історика Дональда Кагана. Одружений на Вікторії Нуланд. Роберт Каган відомий американський історик, політолог, журналіст, аналітик. Магістр державної політики і міжнародних відносин в Гарвардському університеті, доктор філософії та історії США. Був одним із засновників Проекту нового американського століття. В даний час працює старшим науковим співробітником Фонду Карнегі, співробітником Німецького фонду Маршалла, автор щомісячної газетної колонки у Вашингтон Пост, член Ради з міжнародних відносин у Брюсселі, член Американського комітету за мир у Чечні. Був неофіційним радником кандидата в президенти США Джона Маккейна у його президентській кампанії 2008 року. Серед книг Р.Кагана заслуговують на увагу «Сутінки боротьби: американська влада і Нікарагуа (1977-1999)», «Про сучасні небезпеки: кризи та можливості американської зовнішньої та оборонної політики» та «Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку».

Говорячи про європейсько-американські відносини, Роберт Каган відверто констатує: «Час вже припинити вдавати, ніби європейці та американці мають спільне бачення світу, чи навіть, що вони живуть у тому самому світі. Американське та європейське бачення всіх найголовніших аспектів влади – таких як ефективність влади, її моральність та жаданість – не збігаються. Європа відвертається від силової влади, іншими словами, вона намагається оминати її, прагнучи створити світ законів і правил, міжнародних перемовин і співпраці. Вона рухається до пості сторічного раю, у якому пануватиме спокій та відносне процвітання, прагне досягнути «вічного миру» Іммануїла Канта. Натомість Сполучені Штати загрузли в болоті історії, пануючи за допомогою сили в анархічному гоббсівському світі, де міжнародні закони і правила ненадійні, а реальна безпека, захист і впровадження ліберального порядку й надалі залежать від військової потужності та здатності її використати. Саме тому у розв'язанні найважливіших міжнародних питань американців сьогодні надихає Марс, а європейців – Венера: вони мають дуже мало точок дотику і дедалі менше розуміють одне одного... Сполучені Штати й Європа мають різні погляди на національні пріоритети, визначення небезпек, окреслення державних завдань, формування та ведення зовнішньої й оборонної політики».

Європейці вважають, що «Сполучені Штати набагато легше вдаються до сили, їм бракує терпеливості на дипломатію. Для них світ чорно-білий: ось добро, а ось – зло, це – друзі, а то – вороги. Натомість для Європи картина світу багатогранніша. Зіштовхнувшись з реальним чи потенційним противником, США, загалом, віддають перевагу примусові, а не переконанню, батові, а не пряникові, покаранню, а не внутрішній мотивації. Американці прагнуть чіткості в міжнародній політиці: усі проблеми слід розв'язати, а небезпеки – усунути. І, звісно ж, вони все частіше ухвалюють одноосібні рішення в міжнародних відносинах. Вони не надто охоче діють через міжнародні інституції, такі як ООН, не дуже прагнуть співпрацювати з іншими націями задля спільної мети, скептичніше ставляться до міжнародного права, коли вважають за доцільне або ж просто за корисне, охоче вдаються до операцій, які в нього не вкладаються поза його структурами». В той же час, «європейці наполягають на докладному та витонченому підході до розв'язання проблем. Вони намагаються вплинути на інших непрямо – обхідними маневрами. Вони спокійніше ставляться до невдач, готові терпляче розв'язувати тривалі проблеми. Європейці переважно надають перевагу мирному злагодженню конфліктів, перемовинам, дипломатії, радше переконанню, ніж насильству. На відміну від американців, вони частіше звертаються до міжнародного права, міжнародних конвенцій, судових процесів, дослухаються до міжнародної думки. Намагаються використати торгові й економічні зв'язки задля згуртування нації. Вони часто надають більшої ваги процесові, ніж результатів, вірять, що процес врешті-решт у будь-якому разі матиме результативне закінчення».

Роберт Каган розуміє, що цей загальний портрет європейця є дещо гіперболізованим, бо «не можна ототожнювати французів і німців: перші горді й незалежні, але, на диво, невпевнені, у других натомість впевненість у власних силах тісно переплетена із сумнівами, породженими Другою світовою війною. Окрім того, держави Східної та Центральної Європи мають цілковито відмінну від своїх західноєвропейських сусідів історичну традицію. Глибоко вкорінений страх перед російською міццю спричиняється до існування близьких до американських поглядів гоббсівської реальності. Слід також зважити на відмінність поглядів політичних угруповань у державах по обидва боки Атлантики. Прихильники політичного курсу де Голля (голлісти) мають інші погляди, ніж французькі соціалісти. Демократи в Сполучених Штатах «європейськіші», ніж республіканці... Багато американців, особливо інтелектуальна еліта, виступають проти «жорсткої» міжнародної політики незгірш за будь-якого європейця; натомість деякі європейці цінують силу більше, ніж будь-хто з американців».

Простежуючи фрагментарно історію Європи і США, Р.Каган цілком слушно зауважує, що впродовж століть вони фактично помінялися місцями. Якщо до Першої світової війни європейці віддавали перевагу силі, то американці були більш поміркованими. Двісті років згодом, американці та європейці знову помінялися місцями і світоглядними позиціями. Частково так сталося тому, що протягом цих двох сторіч, особливо за останні десять років кардинально змінилося співвідношення сил: коли Сполучені Штати були слабкими, вони використовували «обхідні» стратегії, стратегії слабкості; сьогодні, коли США стали могутніми, вони й поведуться відповідно. Коли Європа була могутньою, вона вірила в силу й військову звитягу. Тепер вона бачить світ крізь призму слабкості. Інші погляди природно зумовлюють відмінні стратегічні судження, іншу оцінку загроз і відповідних засобів боротьби з ними, іншу оцінку інтересів, відмінне бачення цінностей і суті міжнародного законодавства та міжнародних інституцій.

На глибоке переконання Р.Кагана, «і однополюсність світу, і американський характер вимагають ширшого визначення інтересів США. Вони не можуть діяти лише у власних інтересах і бути байдужими до решти світу. Скажу словами єврейського прислів'я: «Якщо я не постою за себе, то хто ж за мене постоїть? Якщо я не постою за інших, то хто ж я?» США справді мусять діяти в інтересах всієї ліберальної спільноти. Навіть за найбільшої скрути, а може й особливо за важких часів, єдина наддержава світу має покласти свою могутність до ніг своїм принципам і всім, хто їх поділяє. З цього погляду, особливо важливо, як США сьогодні поведуться в Іраку. На кону не лише майбутнє цієї країни чи навіть Близького Сходу, а й репутація Америки, її надійність і легітимність як світового лідера. США судитимуть за тим, чи сприяють вони справі лібералізму, чи просто захищають власні інтереси».

Чи може поступитися США своїм впливом Європі? «Навіть якщо Америка виконає свої зобов'язання і поступиться впливом Європі, то де гарантія, що Європа виконає свої? Якби Європа й Америка погодились щодо природи загроз, то співпраця, яка була характерна для них під час холодної війни, відновити буде не важко. Однак допоки вони не матимуть спільного бачення загроз тероризму та зброї масового знищення, вони не зможуть розробити спільної стратегії боротьби з цими небезпеками. Подібно ж європейці не погодяться з легітимністю дій Америки, якщо вона діятиме самотужки із застосуванням сили, яка їй іноді видається єдиним дієвим засобом... Якби Америка тепер прийняла європейський світогляд, ані постмодерна Європа, ані самі США вже не були б у безпеці. Сьогодні більшість європейців вважає, що Америка перебільшує світові загрози. Натомість більшість американців після 11 вересня 2001 року бояться, що не досить серйозно сприймали ці загрози. Саме в цьому й полягає увесь трагізм ситуації...».

Каган переконаний: «Щоб розібратися із сьогоднішніми глобальними загрозами, Америці потрібна буде легітимність, яку їй може надати Європа. Однак Європа так само

може й не надати її. Намагаючись обмежити силу, вона може не побачити світових небезпек, і то набагато більших, аніж небезпека з боку США. Стривожені однополюсністю, вони можуть забути про загрози багатопольності, за якої неліберальні й недемократичні потуги можуть переважити силу Європи. Через свою пристрасть до міжнародного правового порядку, вони можуть втратити з поля зору інші ліберальні принципи, які зробили з постмодерної Європи те, чим вона є сьогодні. Отож європейці можуть досягти успіху в обмеженні США, та оскільки вони не мають наміру доповнити американську силу власною, то, як наслідок, загальна могутність ліберального демократичного світу, а отже, і його оборонні можливості, зменшаться».

«Наразі багато європейців готові закластися, що загроза країн «осі зла», тероризму та тиранів ніколи не була настільки серйозною, як небезпека неконтрольованого американського Левіафана. Такі судження, мабуть, природні для постмодерної Європи, однак тепер, здається, вже час спитати себе, що станеться, якщо європейці програють свій заклад».

Література: Каган Роберт. Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку. Львів, 2004. 134 с.

ФРАНЦУЗЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні). Написав працю «Принципи географії людини», яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема в праці «Картина географії Франції» він відзначав: «Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з'ясувати характер, звичаї і переваги населення». Проте поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посіблізму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу складали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес, за В.Блашом, проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслабитися та вести паразитуючий спосіб життя). Не

випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку, центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океану. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азійськими територіями. В.Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом. В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга «Східна Франція». Говорячи про спірні території, – Ельзас і Лотарінгію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 80-83; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 62-66; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 58-60; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002.

Ансель Жак (1882-1943) – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж.Ансель піддав нищівній критиці німецьку геополітику, звинувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж.Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції, Ж.Ансель був заарештований і ув'язнений до концентраційного табору Комп'єнь, в якому невдовзі помер.

Ж.Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії «Географія кордонів» Ж.Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є «тимчасовою периферією», «ізобарами», які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж.Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 83-84.

Деманжон Альберт (1872-1940) – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Занепад Європи» (1920).

У вищезазначеній праці А.Деманжон ґрунтовно проаналізував причини занепаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилулись позиції США і Японії. А.Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових держав, які

пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А.Деманжон не визнавав його наступників, які, на думку вченого, суттєво перекрутили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії «Суша – Море» А.Деманжон віддавав перевагу морській орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 84-85.

Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890-1970) – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції «геополітичного кодексу Франції», який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім'ї, корені якої сягали глибокої давнини. Навчався у єзуїтському коледжі в Парижі (1901-1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914-1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет «Вільна Франція». Девізом його стали слова «Честь і Батьківщина», а емблемою – лотарінгський хрест. Через деякий час до «Вільної Франції» приєдналися адміністрації французьких колоній – Чаду, Конго, Габону, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів до правих радикалів. Однак в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблеми безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р. Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем, мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на протигагу США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак спроба де Голля «відкрити залізну завісу» не увінчалася успіхом у зв'язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50-60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувалося створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалось розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу «земля – земля» для доставки боєголовки радіусом дії в три тисячі кілометрів. Де Голль вважав, що не можна

виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила недозволене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Література: Миревич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 320 с.; Антюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. 288 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 131-133; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 85; Кальвокоресси Питер. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. Кн. 1. М.: Международные отношения, 2000. 592 с.

Атталі Жак (р.н. 1943) – французький географ і економіст, особистий радник президента Франції Франсуа Міттерана, колишній директор Європейського Банку Реконструкції та Розвитку. Розробив теорію, подібну до концепції Френсіса Фукуями, яку виклав у праці «Лінія горизонту» (1990). Сучасні дослідники вважають, що теорія Атталі займає проміжне місце між атлантизмом і мондіалізмом.

Жак Атталі вважає, що сучасний світ панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоекономіки. Наступає «ера грошей». Саме гроші необхідно розцінювати як універсальний еквівалент цінності. Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. Для Ж.Атталі, як яскравого представника геоекономіки, немає суттєвого значення історія, культурні традиції та звичаї того чи іншого народу. На передній план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Геоекономічний підхід Ж.Атталі приводить до виділення трьох важливих регіонів, які перетворюються в центри нових економічних просторів: 1) американський простір, що об'єднує обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону; 2) європейський простір, який виникає після об'єднання Європи; 3) тихоокеанський регіон, в якому існують кілька конкурентоздатних центрів – Токіо, Тайвань, Сінгапур. В залежності від географічного становища, навколо вищеназваних економічних центрів групуватимуться окремі менш розвинуті регіони. Необхідно відзначити, що виникнення такої концепції стало можливим тільки в результаті розпаду СРСР, зникнення з політичної карти світу могутньої супердержави.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 128-130; Дергачев В. Геоэкономика. К.: ВИРА-Р, 2002. С. 20; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 83.

Готтманн Жан (1915-1994) – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький університет. Вважав себе учнем А.Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х.Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті як географ. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж.Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці. Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж.Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів,

капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж.Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх способу життя.

Російський вчений М.Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж.Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж.Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії; освоєння росіянами Сибіру і Далекého Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж.Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 86-87.

Галлуа П'єр (р.н. 1911) – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і «масова поведінка людей», що не враховувала традиційна геополітика. П.Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П.Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять «Море» і «Суша», то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П.Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижацька експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) «фаза бумеранга», коли природа починає «мстити» людині, змушуючи їх «рахуватися з собою». На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П.Галлуа, настають часи «неконфронтаційної геополітики» – науки, яка вивчає «відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться».

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 124-125.

Лакост Ів (р.н. 1929) – французький географ і геополітик, засновник журналу «Геродот» і школи «внутрішньої геополітики». Якщо до цього часу геополітикою займалися переважно вчені правого і націоналістичного ухилу, то І.Лакост віддавав перевагу лівим

ідеям. Свої геополітичні погляди він виклав у тритомній праці «Геополітика регіонів Франції» (1986).

І.Лакост намагався адаптувати геополітичні принципи до сучасної ситуації, нехтуючи як підходами континенталістів, так і прихильників морської могутності. У Лакоста геополітика є тільки інструментом аналізу конкретної ситуації, а всі глобальні теорії, що лежать в основі цієї науки, зводяться до відносних, історично обумовлених понять. Геополітика, на думку Лакоста поступово відходить від глобального мислення, заснованого на фундаментальному дуалізмі, до перетворення у вузький аналітичний метод. Цей процес Лакост називає «де глобалізацією» геополітики, яка перетворюється у «внутрішню геополітику». І.Лакост та його школа запропонували ряд нових геополітичних понять, які властиві сучасному інформаційному суспільству. І взагалі, вважає вчений, на геополітичні процеси мають значний вплив засоби масової інформації, особливо телебачення. Інформаційний репортаж з будь-якої гарячої точки повинен за незначний проміжок часу допомогти людині з'ясувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профіль регіону, а також розкласти акценти у відповідності до вузько поставленої політичної мети. У цьому плані професія журналіста наближується до фаху геополітика. Він формує в уяві людини своєрідний «образ» («імідж») тої чи іншої події, лідера тощо.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997. С. 132-135; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 121-123.

Арон Реймон (1905-1983) – французький соціолог, філософ, публіцист. Відомий своєю послідовною опозицією марксизму, який був популярним серед французьких інтелектуалів у 50-60-х роках. Зробив значний внесок у розвиток політичної соціології другої половини ХХ ст. Один з авторів теорії індустріального суспільства та деідеологізації. З 1930 р. – професор Кельнського, потім Берлінського університетів. Після приходу до влади Гітлера повернувся до Франції, викладав у Гаврському ліцеї, згодом у Тулузькому університеті. У період Другої світової війни емігрував до Англії, де редагував журнал «Франс лібер», опозиційний антифашистському урядові де Голля. Після війни співробітничав в газетах «Комба», «Фігаро». Професор Сорбонни, завкафедрою соціології в «Колеж де Франс», з 1963 р. – член Французької академії моральних і політичних наук.

У ранніх працях Р.Арон перебуває під впливом баденської школи неокантіанства, заперечує закономірності суспільного розвитку, проповідуючи пізнання соціальних явищ з позицій релятивізму, що межує з ірраціоналізмом, розуміє суспільний розвиток як ірраціональний плин подій. Арон вважає, що не існує об'єктивних критеріїв прогресу суспільства. Саме з таких позицій він критикує марксизм, прагнучи довести безглуздість діалектико-матеріалістичних законів суспільного розвитку й можливості історичних передбачень, взагалі ідей «прогресизму», яким постійно протиставляє «діалектику песимізму».

Арон стверджує, що драма сучасної цивілізації криється в дисгармонії між ідеалами демократії та технократичними принципами функціонування індустріального суспільства. Посилаючись на передбачення Сен-Сімона та теорію Конта, Арон відзначав, що в процесі промислового будівництва викристалізується єдиний тип суспільства, а радянська й західна системи є лише його різновидами, хоча й мають деякі формальні відмінності. Основою теорії «індустріального суспільства» є концепція технологічного детермінізму, що має суперечливий характер: намагаючись відмежуватися від її протилежностей, він, водночас, висуває тезу про взаємодію техніки й суспільства, концентруючи її з допомогою єдності з версіями теорії факторів, наполягаючи на принциповій неможливості виділення серед них об'єктивно більш «значущих». Арон – представник ліберальної традиції західного

суспільствознавства, що спирається на принципи гуманізму, ціннісного плюралізму, вільної конкуренції, приватного підприємництва, автономності різних сфер життя, категоричного несприйняття тоталітаризму. Він є одним із попередників теорії постіндустріального суспільства; прагнув довести, що політичні процеси є незалежними від соціальних та економічних відносин. Ідеї Арона мали помітний вплив на всю західну соціологічну думку.

У фундаментальній праці «Мир і війна між націями», яка витримала 8 видань, Реймон Арон порушує одвічну проблему війни і миру між народами в контексті світової історії. Автор розлого досліджує причини виникнення війн і їх перебіг від найдавніших часів до сучасності, пропонує свої шляхи, хоч і вельми суперечливі, уникнення війни і встановлення вічного миру на планеті.

Р.Арон поділяє думку Клаузевіца, що «війна – це акт насильства, мета якого – примусити супротивника виконати нашу волю». Війни він поділяє на абсолютні та реальні. «В абсолютній війні, де доведене до крайнощів насильство закінчується роззброєнням або знищенням одного із супротивників, психологічний елемент зрештою стирається. Але тут ідеться про крайній випадок. Реальні війни відбуваються між спільнотами, кожна з яких об'єднується й виражає себе через волю. З цього погляду, всі вони є війнами психологічними». Кожна війна має стратегію і мету. Не досить визначити завдання, союзника та ворога, щоб скористатися з плодів перемоги. І якщо державний розум чітко не визначить своїх цілей, не розглядає істинної природи ворогів та союзників, тріумф зброї лише випадково може стати політичною перемогою. Говорячи про стратегію, Р.Арон констатує: «Мабуть, найрозумнішою альтернативою на рівні стратегії буде така: виграти або не програти». Політика визначає не тільки загальну концепцію. У певних випадках вона також впливає на перебіг якоїсь однієї битви, визначає рівень ризику, який може собі дозволити командувач армії. Єдність політики, що включає в себе війну і мир, дипломатію і стратегію, виключає цілковиту солідарність між союзниками. Лише чудо змогло б забезпечити повний збіг інтересів між усіма учасниками коаліції. Сила коаліції завжди буде меншою, аніж сума сил, якими вона розпоряджається на папері. Необхідність домовлятися особливо зростає в атомну еру. Для того, щоб діалог, дипломатичний чи воєнний, мав раціональні наслідки, необхідно, щоб обидва співрозмовники вміли досягти згоди.

Р.Арон детально зупиняється на поняттях могутності і сили, що відноситься до засобів зовнішньої політики. Могутність – це спроможність робити, виробляти або руйнувати. Могутність може бути оборонною (спроможність політичного утворення нікому не дозволяти нав'язувати собі чужу волю) і могутністю наступальною (спроможність накидати іншим свою волю). Силу Арон поділяє на потенційну (наявність матеріальних, людських і духовних ресурсів на папері) і реальну. Між силами потенційними і силами реальними стоїть мобілізація (тобто, головне полягає в потенціалі мобілізації). На могутність держави впливають ряд факторів – географічне середовище, ресурси, спроможність до дій. Немаловажне значення має статус держави: мала держава, як правило, поступалася великій, тому що та була сильнішою. Велика держава, опинившись у ізоляції, поступалася коаліції. Щоб приборкати якусь державу або примусити її поступитися, інша держава або коаліція держав може вдаватися до економічного тиску та застосування різноманітних політичних засобів. Дипломатія, позбавлена засобів економічного або політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, перетворюється на чистої води умовляння. Та й узагалі такої дипломатії, либонь, не існує.

«Я називаю міжнародною системою, – відзначає Р.Арон, – сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну». Найпершою характеристикою міжнародної системи є конфігурація співвідношення сил: якими є межі системи? Яким є розподіл сил між різними дійовими особами? В який спосіб дійові особи розташовуються на географічній мапі? Вчений вводить поняття: фізична відстань (вона не

дозволяє наприклад Китаю, здійснювати військові операції в Європі) і моральна відстань (різні цивілізаційні традиції, що ускладнювало, наприклад, європейцям взаємопорозуміння на Далекому Сході). Міжнародні системи Р.Арон поділяє на гомогенні і гетерогенні. *«Я називаю гомогенними системами такі, в яких держави належать до одного типу, сповідають одну й ту саму концепцію політики. Я називаю гетерогенними, натомість, системи, в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності».*

Говорячи про війни законні та незаконні, Р.Арон підходить до терміну «збройної агресії», яка може бути прямою і непрямою. Саме представник СРСР в ООН запропонував трактування непрямої агресії: «Має бути звинувачена в непрямій агресії держава, яка: а) заохочує підривно діяльність, спрямовану проти іншої держави (акти тероризму, саботаж тощо); б) розпалює громадянську війну в іншій державі; в) сприяє заколотам у іншій державі або політичним змінам, сприятливим для агресора». Само собою зрозуміло, пише Арон, – що з погляду СРСР, лише НАТО спроможне на таке. Визначення прямої агресії зводиться до наступного: 1) оголошення війни іншою державою; 2) вторгнення збройних сил на територію іншої держави, навіть без оголошення війни; 3) атака наземними, морськими або повітряними силами території кораблів або аеродромів іншої держави; 4) морська блокада узбереж або портів іншої держави; 5) підтримка озброєних банд, які, зорганізувавшись на території держави-агресора, проникають на територію іншої держави. Останній пункт Арон вважає дивним.

Міжнародні системи поділяються на багатополярні та біполярні. Політика рівноваги – ніколи жодна держава не повинна володіти такими силами, які б унеможливили сусіднім державам боронити проти неї свої права. Антитезою політики рівноваги буде вселенська монархія. Політика рівноваги підкоряється правилам здорового глузду, вона впливає з того факту, що державам, які прагнуть зберегти свою незалежність, треба бути обачними, аби не опинитися в залежності від доброї волі держави, котра матиме засоби диктату, яким неможливо буде чинити опір. Політика багатополярної рівноваги є економічним компромісом між природним страхом і правлінням закону. Це – природний стан, тому що найсильніший залишається ворогом, оскільки він найсильніший, тому що кожна дійова особа, в кінцевому підсумку, є єдиним суддею власної поведінки і залишає за собою право обирати мир чи війну. Але цей природний стан уже не є боротьбою всіх проти всіх, без правил і без меж. Держави взаємно визнають одна за одною право на існування, вони хочуть, і вони знають, що вони хочуть, зберегти рівновагу і навіть певну солідарність перед лицем зовнішнього світу. Наприклад, грецькі поліси усвідомлювали свою глибоку спорідненість супроти «варварів».

Політика біполярної рівноваги – коли більшість політичних утворень групуються навколо двох із них, чії сили переважають сили інших. Мир у системі з біполярною конфігурацією вимагає стабілізації, діє заборона набирати собі прибічників у державах супротивного блоку. Ця заборона відпадає, коли зав'язується боротьба не на життя, а на смерть. Але мир набуває характеру «холодної війни», коли ця заборона перестає діяти ще до виникнення збройного конфлікту.

У розділі «Діалектика миру і війни» Реймон Арон піднімає питання типологізації: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиночці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот. Таким чином, ми можемо дійти висновку, що «формальна типологія» війн і миру є ілюзорною, що має цінність лише соціологічна типологія, яка описує конкретні модальності явищ. Проте якщо попередній аналіз допомагає висвітлити логіку дипломатичної і стратегічної поведінки, формальна типологія, яка з нього виводиться, можливо, й принесе

якусь користь». Досі мир уявлявся нам як припинення, на довший або коротший час, модальностей насильницького суперництва між політичними утвореннями.

Р.Арон розрізняє *три типи миру: рівновага, гегемонія та імперська влада*. Між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створювати імперію. Поєднання методів гегемонії та політики добросусідства дістало назву американського миру.

Вищеназвана класифікація миру пропонує нам більш загальну і більш формальну класифікацію війн: «досконалі» війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є міждержавними, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо наддержавними або імперськими війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо інфрадержавними або інфраімперськими війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського. Міждержавні війни перетворюються в імперські, коли одна з дійових осіб міжнародної системи, добровільно чи ні, встановлює свою гегемонію або свою владу над суперниками в разі перемоги. Тобто, саме величина ставки розпалює войовничий дух. Р.Арон розрізняє війни феодальні, династичні, національні, колоніальні. Війни мають причини і привід.

Мир страху – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару. Його ще називають миром безсилля. Він кардинально відрізняється від будь-якого іншого миру – рівноваги, гегемонії, імперської влади. Між миром сили і миром безсилля існує третій варіант миру – мир задоволення. Іншими словами, мир задоволення передбачає, що довіра буде загальною; таким чином, він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка б поклала край ері недовіри й відкрила б еру безпеки. Мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в одному випадку, коли політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили. Таку заміну може дати вселенська імперія, оскільки вона скасує автономію центрів ухвалення рішень. Кінцева мета – суперництво держав, які мають за честь і за обов'язок самочинно творити справедливість.

Р.Арон згадує також повстанську або революційну війну. В абстрактному плані, підризна, повстанська діяльність має на меті визволити якийсь народ з-під впливу офіційної влади, адміністративного та морального, й інтегрувати його в інші структури, політичні або військові, часто шляхом і в процесі збройної боротьби. Очевидно, що її успіх або невдача залежать насамперед від того, які спонтанні взаємини складаються між активною меншиною, яка веде боротьбу, і масами населення. Залякування, переконування, підризна діяльність – ці три поняття визначають способи дій, тобто поведінки, спрямованої на те, щоб змінити поведінку інших людей, настроєних нейтрально або вороже. Підризну діяльність Арон відносить до терору: «Ми називаємо терористичною таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами. У цьому розумінні жорстокі акції революціонерів, які не розрізняють жертви, є терористичними, як були терористичними зональні бомбардування англо-американської авіації. Нерозбірливість сприяє розповсюдженню жаху, оскільки невідомо, хто є мішенню, і кожен відчуває себе в небезпеці». Виходячи з цього, з терористами треба діяти їхніми методами: «Якщо тероризм не обирає свої жертви, то репресивна відповідь на нього теж навряд чи їх обиратиме».

Р.Арон цілий розділ присвятив проблемам географічного середовища, зупинившись на основних геополітичних концепціях своїх попередників, географічному просторі, кількості населення тощо. Значне місце в монографії відводиться проблемі перенаселення, динамічності демографічної політики, економічному розвитку держав (наявність ресурсів). Значну увагу приділяє націям і націоналізму, особливостям політичних режимів.

Якою є людина за своєю природою – миролюбною чи войовничою? Якщо людина – агресивна, а суспільство – мирне, історія приводить до миру тією мірою, якою вона приходить до планетарного суспільства. Якщо корінь війни в самому суспільстві, мудрість велить нам пристосуватися до реального стану речей (для порівняння: масові акції американського суспільства проти війни у В'єтнамі; масова підтримка росіянами агресії Путіна в Україні). Р.Арон виділяє біологічні, психологічні та соціальні корені.

Два останні розділи монографії Р.Арона присвячені розвитку планетарної системи в ядерний вік та суперечностям дипломатико-стратегічної діяльності. Дослідник детально простежив співвідношення між воєнними блоками, охарактеризував політику неприєднання, нейтралітету і нейтралізму, нарощування різних видів озброєння (зброя тактична і класична) тощо.

У передмові до восьмого видання монографії «Мир і війна між націями» Реймон Арон писав: «Повернімося на хвилику до питання, яке я вже розглядав: чи міждержавна система, дійові особи якої підкоряються дипломатично-стратегічним міркуванням, не втрачає поступово свого значення? Хіба суперництво між двома великими державами ведеться не всередині спірних країн, котрі можуть бути втягнені революцією в одну чи іншу країну? Хіба в Європі боротьба ведеться не за допомогою слів, пропаганди і тероризму, а не ядерної зброї? Моя відповідь не змінилась. Так, наразі найбільш індустріально розвинуті країни остерігаються прямого зіткнення, аби уникнути крайнього засобу – ядерної війни. Але жорстокість – і революціонерів, і терористів – займає значне місце у суперництві двох великих держав, навіть коли вони не залучають власні збройні сили. Радянська імперія тримається завдяки військовій могутності. Ізраїль має певну гегемонію в регіоні (як В'єтнам в Індокитаї), хоча його гегемонія залежить від взаємонейтралізації великих держав. І, нарешті, над конфліктами й союзами міждержавної системи витає уявне співвідношення сил СРСР і США. Ще й сьогодні ця система видається мені домінуючою, чи першорядною, в міжнародному суспільстві, хоча з плином часу вона начебто відходить на задній план. По суті, саме вона структурує міжнародне суспільство всупереч властивим йому рисам: страх, який викликає у політичних керівників ймовірність масштабної війни, розширення маргінальних засобів боротьби між державами та одночасне урізноманітнення обмінів між суспільством, поява транснаціональної економіки».

Вже після смерті Арона побачила світ книга «Історія ХХ століття», яку видали його друзі та учні. В центрі уваги автора – мир і війна, міжнародні економічні і соціальні відносини, політичні режими, проблеми Франції. Він завжди був надзвичайно критичним і поінформованим. «Історик цього часу повинен забути про власні симпатії», – стверджував Реймон Арон, хоча насправді не завжди притримувався цього принципу. Вже один тільки перелік праць, які увійшли до цього видання, засвідчує про різноплановість його професійних зацікавлень. У праці «Від Сараєва до Хіросіми» Арон простежує період між двома світовими війнами, піднімає проблематику тотальної війни, ленінського міфу про імперіалізм. Три наступні проблеми – неписані закони холодної війни, атомна зброя і планетарна дипломатія, роль США в міждержавній системі. У статті «Кінець колоніальних імперій» Арон простежив історію Індокитаю та Алжиру. Він одним із перших підняв проблему тотожності нацизму і сталінізму. У статті «Загадка нацизму: Чи є вона?» Реймон Арон пише: «В наш час більшовицький режим нормалізувався. Інакодумці визнаються. Якщо Захід про них не знає, вони потрапляють в ГУЛАГ чи їх насильно лікують в психіатричних лікарнях. Якщо Заходу про них відомо, вони мають шанс бути вигнаними із

країни чи обмінюваними на радянських шпигунів. Радянщина як і раніше живе, але сталінізму вже нема... Світ вже не такий страшний, як в часи вусатого вождя, але не менш лякаючий, тому що в ньому, можливо, дійсно створений гомо советікус, якого обіцяла зліпити пануюча ідеологія – людина, що адаптувалася до вимог режиму». Ці слова для російської дійсності не втратили своєї актуальності. Унікальними є мемуари Реймона Арона, які він завершив незадовго до смерті, а видані вони в 1993 році під назвою «50 років роздумів про політику». Ще за життя автора великою популярністю користувалася праця Реймона Арона «Етапи розвитку соціологічної думки», в якій вчений детально розглянув погляди Ш.Монтеске, О.Конта, К.Маркса, А.де Токвіля, Е.Дюркгайма, В.Парето і М.Вебера.

Про останнього Арон писав: «Макс Вебер, що як соціолог так само актуальний сьогодні, як і вчора, не завжди як політик перевершував свою добу. Прагнучи зберегти в демократії царство політиків без покликання, він наголошував на прийнятій за плебісцитом законності харизматичного лідера, що не усвідомлює небезпек, які має пережити й якими має страждати наступне покоління. Він, краще, ніж будь-хто інший, зрозумів оригінальність сучасної цивілізації, не вловив щонайменше можливу окремість у технічний вік між силою зброї і розквітом націй. Антимарксист достоту такий, як буржуа, він спирався, виступаючи проти Маркса, то на фатальність бюрократії, то на дійовість релігійних вірувань, але не на факт зростання, спільний для всіх теперішніх економік, завдяки підвищенню продуктивності. Звісно, ще не доведено, що песимістичне, дарвіністсько-ніцшеанське, бачення Макса Вебера хибне, а наше теперішнє – справжнє. Майбутнє залишається відкритим, і ми не знаємо, що ніколи більше не визнаємо в інтересах могутності якоїсь нації найвищу мету і якусь священну цінність».

Література: Арон Р. Мир і війна між націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 688 с.

Ревель Жан-Франсуа (1924-2006) – відомий французький політичний філософ, політолог, письменник і публіцист Жан-Франсуа Ревель. Народився 19 січня 1924 року в Марселі. Доктор філософії. В 1997 році його обрали до Французької академії. Кавалер ордена Почесного легіону, відзначений державними нагородами Португалії та Бразилії, лауреат численних премій в галузі літератури й політичної філософії. Автор багатьох праць, серед яких особливий резонанс викликали монографії «Тоталітарна спокуса» (1976), «Милість держави» (1981), «Тероризм проти демократії» (1987), «Відживлення демократії» (1992), «Великий парад: Есей про живучість соціалістичної утопії» (2000) тощо.

В монографії «Відживлення демократії» Ревель осмислює наслідки краху комуністичної системи і нових небезпек, що загрожують вільному світові. Автор, який колись здобув репутацію палкого антикомуніста, намагається довести, що «демократична ейфорія», котра охопила вільний світ після зруйнування Берлінського муру, – безпідставна, оскільки Захід не спромігся гідно відповісти на комуністичні виклики, його перемога випадкова, бо зумовлена самою лише нежиттєздатністю суперника. Нині демократію атакують нові вороги, передовсім – ісламський фундаменталізм (міркування Ревеля з цього приводу цікаві тим, що свою книжку він написав задовго до 11 вересня 2001 року), причому ситуація ускладнюється внутрішніми негараздами вільних країн – системною корупцією, відчуженням народу від активної участі в політичних процесах, традиційною схильністю західних керівників до угодовства з тоталітарними режимами. Ревель, з позицій ліберального консерватизму, пропонує принципову схему подолання цих небезпек, що спонукає до гострих дискусій.

Зникнення кількох диктатур у третьому світі наприкінці 80-х років та дегенерація тоталітаризму в кількох європейських комуністичних країнах, зокрема і в найпотворнішій з-поміж них – СРСР, настільки надихнуло уми, що дехто розпочав міркувати так, немовби нині процес демократизації планети вже майже цілковито завершено. Такий висновок Ревель вважає великою ілюзією і невиправданою ейфорією. Справа в тому, що тоталітаризм чи

авторитаризм зовсім нездатний демократизуватися, а може бути тільки знищеним чи самознищитися. Він вважав неприйнятним дивитися на Горбачова як світового лідера, який дуже швидко змінився в бік демократії. Ревель засуджував розвинуті країни, які починали активно підтримувати комуністичні держави, як тільки ті заявили, що починають рухатися до демократії. Так як комунізм не здатний еволюціонувати до демократії, то підтримка цих режимів – не що інше як відтягування їх передсмертних конвульсій. Допомагаючи СРСР, демократичний Захід ігнорував такі країни, як Угорщина, Чехословаччина, Польща, які рішуче засудили тоталітаризм.

Насправді, відносно виправлення становища демократій зумовлене трьома феноменами, незалежними від їхньої діяльності, протилежними їхнім передбаченням і навіть суперечними їхнім сподіванням. Перший феномен – повний і віднині безповоротний крах комуністичних систем, що відбувся зі швидкістю, яка дивує тим більше, що впродовж десятиріччя розрядки демократії зробили все, аби засипати їх економічними, фінансовими, технологічними, дипломатичними й стратегічними подарунками. Другий феномен полягає в тому, що народи багатьох країн третього світу відкинули третьосвітницький прогресизм і стали шукати шляхів до капіталізму й демократії всупереч прогнозам і сподіванням лівих сил. Третім феноменом постала та енергія, з якою капіталізм подолав кризу і віднайшов сили допомагати цим країнам.

Свобода, на думку Ревеля, не впливає з самого лише факту виборності. Вибраний уряд може бути загарбницьким, мстивим і деспотичним. Невибраний уряд може надавати широку автономію індивідам, регіонам, містам, мистецтву й літературі. Наприклад, французи до революції 1789 року мали більше свобод, ніж після неї. Так, судова гілка влади була незалежною від виконавчої, що дало можливість Монтеסקе пропонувати це Сполученим Штатам. Це лише невеличкий приклад, який показує, що свобода не є чимось монолітним. Режими, чію політичну верхівку не вибирали загальним голосуванням, можуть гарантувати певні індивідуальні й колективні права краще, ніж модерні режими, де такі вибори відбуваються, але верхівка заповнює громадянське суспільство настільки, що позбавляє індивіда від будь-якої приватної сфери. Право, котре можна зруйнувати простим парламентським голосуванням, – тобто стосовно якого ви не певні, чи воно збережеться – це не право. Це просто тимчасовий дозвіл.

Комуністичний режим Ревель цілком справедливо відносить до такої ж різновидності тоталітаризму як фашизм і нацизм. Мало того, він його вважає ще більш небезпечним, який нерідко прикривається демократичними лозунгами і вводить в оману людей. «Я кажу комуністичний, бо два інші різновиди тоталітаризму – фашизм і нацизм – виступили з відкритим заборолом і одразу ж були сприйняті як противники демократії. Так, 1922 року Беніто Мусоліні відкрито, свідомо й продумано витворив тоталітаризм: водночас слово, поняття і саме явище. Комунізм, навпаки, прагнув постати як удосконалення демократії і впродовж трьох чвертей століття спромігся на широке визнання цієї претензії, і то навіть на Заході... Лівими називали тих, хто прирікав людину на голод, закабалував і вбивав її, правими – великі промислові демократії з високим рівнем свободи й добробуту». Ревель запитує: Чому не зафіксовано масових випадків втечі з недемократичного заходу до демократичного тоталітаризму? Відповідь очевидна.

Ревель закликає відмовитися від класифікації, яку колись активно використовували і нав'язували комуністичні ідеологи: «Що спотворювало й надалі спотворює розуміння проблем демократії в ХХ столітті, то це була звичка мислити неодмінно з огляду на тоталітаризм. З одного боку – фашизм, із другого – демократія. Між ними – нічого. Всі без винятку режими належать або до одного, або до другого табору. Але відштовхуватися слід не від цього поняття. Тоталітаризм є передусім системою **ненормальною**. Слід відштовхуватися від певного поняття **нормальності**, яке відповідало б тим типам урядування, що зважають на потреби громадянського суспільства (хай навіть у ньому є

привілейовані класи), і, з іншого боку, самі є об'єктами фактичного контролю внаслідок тиску й відповідних реакцій цього громадянського суспільства. Режим, що цілком позначено певною функціональною й органічною нормальністю, може, проте, ще не бути демократією. Або, коли вже на те, будь-яке життєздатне суспільство певною мірою є демократичним. Для комунізму ж, навпаки, характерно, що він ніколи не був ані життєздатним, ані бодай хоч трохи демократичним».

Політологи намагалися розрізнити недемократичні суспільства, запровадивши відмінність між тоталітарними і авторитарними режимами. За перших держава не залишає жодної автономії суспільству, за других – узурпує суто політичну владу і відтоді, як ніхто її не виборює, залишає суспільство займатися своїми справами більшою чи меншою мірою на власний розсуд. Фактично панівна ідеологія плекала імідж авторитарних режимів як егоїстичних диктатур, заклопотаних лише владою заради влади, а тоталітарних – як диктатур шляхетних, адже вони є носіями глобальної місії відродження суспільства й визволення людства.

Ревель констатує: «Ми, власне, маємо повернутися до найпершого поняття, поняття нормального суспільства, як до засадничої умови будь-якої справедливості, умови, у зв'язку з якою демократичне суспільство постає як поліпшення – але тільки за умови її дотримання. Можуть існувати обрані демократичні влади, які будуть пожирачами громадянського суспільства, свободи, різноманітності та всього особистого. Маю на увазі не лише тоталітарні влади, діяльність яких нині засуджена і ні для кого не є загадкою (до речі, саме вони не проводять чесних виборів). Ідеться про країни, де вибори є чесними і де влада має справжню демократичну легітимність. Та навіть цим країнам завоювання у вигляді другого щабля демократії – виборів керівників, якщо вони втратили перший – автономію суспільства?».

Ревель вводить поняття «незаконної держави»: більше держави щораз означає менше законності. Таке інституційне звиродніння не є сумісним з демократією.

У царині суспільного й політичного, як і будь-де, наявне і нормальне й патологічне. Тоталітаризм – це квінтесенція патологічного. Але патологічне існує також і в демократіях. І навпаки: традиційне недемократичне суспільство може сприйматися як нормальне зацікавленими особами, котрі почуваються добре в нього інтегрованими, користуються там правами й гарантіями, розуміються на правилах його функціонування, знають, що влада їх дотримується, і вміють з цього скористатись. Власне, саме тому з-поміж так званих авторитарних режимів слід вирізнити ті, які походять від історично тривалого звичаю, і ті, які є результатом недавнього державного перевороту й за допомогою насильства встановлюють владу, котра відтоді сприймається за неприродну й тимчасову. Ревель порівнює СРСР, Чилі й Іспанію. «Тоді як, починаючи з 1960 року й до смерті генерала Франко в 1975 році, іспанська економіка модернізувалась швидкими темпами, країни Сходу внаслідок свого комуністичного досвіду опинилися в стані відсталості, що відзначається незнаною доти своєрідністю: це не відсталість суспільства, які ще не розпочали економічний злет, ані, звісно, розвиненість багатих капіталістичних країн. Її можна було б назвати штучною відсталістю. Все-таки тоталітарні фашистські й нацистські режими, для яких економіка не була головною точкою прикладання ідеології, не змогли настільки спустошити свої суспільства. І хоча матеріальні багатства майже повністю знищили війна і розруха, ці суспільства досить швидко змогли їх відновити, зокрема тому, що їхнє активне населення не втратило свого вміння, тоді як комунізм знищив навіть елементарні професійні навички».

На глибоке переконання Ревеля, «рівень свободи суспільства визначається кількістю індивідів, які почуваються в ньому відносно автономними, та сфер діяльності чи дозвілля, де вони можуть діяти за власною ініціативою. Визначається він також і гарантованістю їхніх прав та відсутністю почуття загрози з боку політичної влади. Було б, вочевидь, ідеально, якби всі ці переваги випливали з демократії, з призначення законодавців і керівників шляхом усенародних виборів. Але політичні теоретики віддавна зауважили, що влада, яка походить

від загального виборчого права, може більшою мірою врізати індивідуальні свободи та виявляти сваволю, ніж деякі невибрані влади. Інакше кажучи, виборча демократія – це не обов'язково свобода, якщо вона не доповнюється іншими гарантіями. Натомість стародавня й модерна історія подають нам приклади суспільства, де влада, не походючи від народного голосування, залишає індивідуі незмінний набір непорушних прав і реальних свобод». Вдалим прикладом тут є Гонконг. Британська колонія до 1997 року, перебуваючи під орудою уряду, призначеного Лондоном. Гонконг на папері не є демократією. Там існує чимало політичних партій, однак правляча Виконавча рада, повністю призначена. З 56 членів Законодавчої ради обираються лише 24, решта призначаються. Відтак, теоретично і згідно з буквою, Гонконг до демократій не належить. Однак там панує значно більша свобода, ніж у багатьох країнах, де проводять вибори. Його мешканці вільні й почувуються вільними. Коли в 1997 році Гонконг приєднали до Китаю, там почалися масові заворушення. Тобто, це поведінка людей, які бояться втратити свою свободу.

Отже, підсумовує Ревель, «чимало суспільств, які не були демократичними в нашому сьгоднішньому розумінні, були суспільствами нормальними, і саме такими поставали у сприйнятті своїх членів. Натомість жодне тоталітарне суспільство ніколи не сприймалось тими, хто відчув його на собі, і навіть тими – дивний парадокс, – хто ним керував і отримував від нього зиск. Якщо свободи колись і були, вдамось до марксистського жаргону, суто «формальними», то саме в комуністичних суспільствах, тоді як численні й дореволюційні суспільства забезпечували свободи цілком реальні... Комунізм викорінює глибинні демократичні шари (ширші чи вужчі), котрі існують у будь-якому суспільстві. Відтак він створює абсолютно ненормальний випадок, що не мав або мав дуже мало прецедентів; було б помилкою відштовхнутися від нього, ставлячи питання про демократію чи навіть порівнюючи режими, які перебувають на різних стадіях демократизації. Зіставлення нормальних і ненормальних суспільств було переплутано з дебатами про вищий чи нижчий рівень демократії в різноманітних нормальних суспільствах. Ця плутанина походить від поняття революції».

Література: Ревель Жан-Франсуа. Відживлення демократії. К.: Критика, 2004. 592 с.

Фуше Мішель (р.н. 1946) – французький політолог і геополітик. В 1968 р. закінчив географічний факультет Сорбонни. Доктор філологічних і гуманітарних наук Сорбонни (1986), професор (1989). Займав посади члена Ради із закордонних справ Франції, директора Центру аналізу та прогнозування, директора програм розвитку Центральної і Східної Європи. В 1997-2000 рр. – радник міністра закордонних справ Франції, згодом посол Франції в Литві (2002-2006). З 2009 року займає посаду професора Інституту національної безпеки Франції. Мішель Фуше є автором численних праць з геополітики та міжнародних відносин, серед яких монографії «Європейська республіка. Історичні і географічні контури» (1999), «Фронт і кордони» (2004), «Мапа кордонів» (2007), «Європа: географія і геополітика» (2009), «Європа і майбутнє світу» (2009).

Мішель Фуше так характеризує кордони, що склалися у світі: «Кордони є елементарними просторовими структурами, що мають лінійну форму, а їх функція зводиться до позначення порушень геополітичної безперервності в трьох площинах: реальній, символічній і уявній. Переривчастість виявляється між суверенітетами, історіями, суспільствами, економіками, державами, але не завжди, між націями і мовами. Переривчастість у реальній площині – це просторова межа дії суверенітету в його специфічних формах, кордон може бути відкритим, напіввідчиненим і закритим, тому аж ніяк не зводиться до простої юридичної чи податкової функції». Це досить складне визначення можна резюмувати в такий спосіб: кордони виконують три тісно пов'язаних функції: встановлюють межі державного суверенітету; розмежовують у просторі символічні співтовариства, тобто держави, кожне з яких має власний прапор, гімн, історію, інститути,

що породжують для його громадян специфічні права й обов'язки; розділяють у просторі свою національну територію та чужу – сусідні держави й інший світ.

У своїх поглядах Фуше солідаризується із зовнішньополітичною концепцією Європейського Союзу, в першу чергу, з домінуючою позицією «громадянської сили», що орієнтована на подальше збільшення ЄС. Проте відбуваються не тільки позитивні зрушення в європейському об'єднавчому процесі, але фіксуються також проблеми, що виникають під час цього. Фуше відноситься до тієї когорти французьких вчених, які переконані, що після об'єднання Німеччини Франція втратила своє положення, яке, на його думку, було центральним. Головна увага почала звертатися на східноєвропейський напрямок, завдяки якому й відбувалося розширення Європейського Союзу.

Як англійський історик Норман Дейвіс фундаментально дослідив історію Європи з найдавніших часів до сьогодення, так і Мішель Фуше досліджує Європу в геополітичному плані. Вчений чисто умовно поділяє історію сучасної Європи на два етапи: до і після 1989 року. Якщо в 50-ті роки ХХ ст. під Європою розуміли країни, які створили Європейське співтовариство, то після розпаду СРСР і краху соціалізму в Східній Європі «від Києва до Анкари, від Нікозії до Талліна кожна нація бажає стати членом клубу, причому, чим раніше, тим краще». Все це робить знову актуальним питання про кордони європейського ансамблю. Мішель Фуше виділяє чотири рівні: 1) масштаби союзу; 2) масштаби розширення: від кандидатури до повного приєднання; 3) масштаби геоекономічної взаємодії; 4) стратегія зближення і пан європейська угода. Говорячи про масштаби ЄС, Фуше закликає до поміркованості в питанні залучення нових членів. На його думку, мотором ЄС повинні залишатися Франція і Німеччина, щоб поява нових країн-членів не призвела до появи нових «малих антант», як це мало місце в 30-х роках ХХ століття. Фуше вважає, що на ЄС величезний вплив мають Сполучені Штати і Росія. Виходячи з цього, він переконаний щодо необхідності зближення Росії з Європою (Франція – Німеччина – Росія; Росія – Європейський Союз; США, Росія, Франція, Німеччина, Італія, Великобританія).

Європейці, на думку Фуше, продовжують постійно дивитися в «американське дзеркало», тобто в значній мірі залежні від США. Але, разом з тим, Фуше визнає, що саме завдяки могутнім збройним силам США Європейський Союз може почуватися в безпеці.

В більш далекій перспективі відносини між Росією і Європою будуть залежати від еволюції інтересів Росії як на південному фланзі (Кавказ, Середня Азія), так і на китайському кордоні. Не виключено, що, якщо Росія відчує небезпеку у відношенні до себе на своїй периферії (на схід від Уралу знаходиться 75% російської території і менше 30 мільйонів жителів), вона проявить бажання зближення з євроатлантичними структурами безпеки, в тому числі використовуючи включення в оновлене НАТО, сфера якого сягає від Ванкувера до Владивостока. Нагадаємо, що ці думки були висловлені в 1999 році. З того часу відбулися великі зміни щодо ставлення ЄС до російської влади і зовнішньої політики Путіна.

Україні теж приділив увагу Мішель Фуше в своїй монографії: «Україна – друга важлива держава, близька до того, щоб встановити свій суверенітет без особливих проблем з Росією... Під впливом польських стратегів і тез Бжезінського Київ нерідко афішує бажання ідентифікуватися як центральносхідна держава, незалежна від волі «великого східного сусіда», Росії. Крім того, що така позиція має історичне обґрунтування тільки для Західної України з центром у Львові і застосування її до інших великих міст країни представляє великий ризик, варто застерегти від ігнорування широких економічних і соціальних зв'язків з Росією; вона може тільки загальмувати бажання відвести Росію на другий план, яке надихає американських стратегів, що надають підтримку Україні, третій після Ізраїлю і Єгипту державі. Перетворення України в головний елемент стратегії напруги з Росією, можливо, відповідає поглядам воєнних і нафтових магнатів США, зацікавлених в доступі до ресурсів прибережних країн Каспійського моря, але чи співпадає це дійсно з інтересами

Європи?»). Мішель Фуше відносить Росію, Україну і Туреччину до «зональної Європи», яка може співробітничати з Європейським Союзом.

Література: Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры. М.: Международные отношения, 1999.

Тодд Еммануель (р.н. 1951) – відомий французький історик, соціолог, антрополог і журналіст. Внук письменника Поля Нізана, син письменника Оліве Тодда. Випускник Паризького Інституту політології, доктор історії Кембріджського університету (Велика Британія). З 1984 р. – науковий працівник Національного інституту демографічних досліджень. Еммануель Тодд опублікував низку шокуючи статей та більше 10 книг. В «Остаточному падінні» (1976) він аналізує розклад радянської сфери, в «Економічних ілюзіях» (1998) – стагнацію в розвинутих суспільствах, а в «Після імперії» (2002) – загнивання американської системи. В центрі його інтересів – новітні проблеми демографії (трансформація сім'ї і ролі дитинства, імміграція і асиміляція), економічна стагнація розвинутих суспільств, колапс політичної системи постмодерну. Еммануель Тодд вважає, що американської імперії не буде – світ надто просторий, надто розмаїтий, надто динамічний, аби прийняти зверхність якоїсь одної держави. США були необхідними для підтримання рівноваги в світі, нині вони потребують субсидій усього світу для забезпечення існуючого рівня життя. Не маючи більше сили контролювати Європу, Росію, Японію і Китай з економічної та стратегічної точок зору, Америка програє останню партію за втримання світу. Вона знову стане просто великою могутньою країною.

Вже із вступу до книги «Після імперії» для читача стає цілком зрозуміло, на яких позиціях стоїть Еммануель Тодд: «У наш час Сполучені Штати Америки починають ставати проблемою для всього світу. Ми ж бо радше при звичаєні бачити їх спроможними знаходити рішення. Гарант політичної свободи й економічного порядку протягом півстоліття, вони щораз більше перетворюються на чинник всесвітнього безладу, підтримуючи скрізь, де можуть, непевність і конфлікт. Вони вимагають, аби вся планета визнала приналежність деяких другорядних держав «осі зла», яку слід зламати і знищити: це Ірак Саддама Хусейна – багатослівний, але незначний як військова сила, Північна Корея Кім Чен Іра – перша (й остання) комуністична країна, яка запровадила успадкування за правом первородства – залишок іншої доби, приречений на зникнення за відсутності якогось втручання ззовні. Іран (ще одна нав'язлива ціль для США) належить до країн стратегічно важливих, однак зосереджених на процесі внутрішнього і зовнішнього примирення, хоча американський уряд таврує його як повноправного члена цієї осі зла. Сполучені Штати Америки кинули виклик Китаю, бомбардуючи його посольство під час війни у Косово і натикавши погано замасковані мікрофони у призначений для його урядовців Боїнг. У проміжку між трьома зустрічами з обніманнями на людях і підписанням двох договорів про роззброєння вони навіть спровокували Росію, взявши під свою опіку передачі чеченською мовою через посередництво Радіо «Вільна Європа», пославши військових радників у Грузію, влаштувавши свої постійні бази для протистояння російській армії в колишній радянській Центральній Азії. І, нарешті, теоретична вершина такої мілітаристської лихоманки: Пентагон дозволяє вислизнути документам, в яких ідеться про ядерні удари по неядерних країнах. Таким чином, вашингтонський уряд вдається до класичної стратегічної моделі, неприйнятної для народу материкового рівня, «стратегії божевільного», за якою перед імовірними супротивниками рекомендується набирати вигляду невідповідального, щоб легше збити їх з пантелику. Стосовно створення космічного щита, що руйнує ядерну рівновагу, його подальше розгортання дасть США змогу завдяки терору панувати над усім світом, така стратегія змушує нас поринати у світ, витворений науковою фантастикою. Чого ж тоді дивуватися зростанню недовіри й страху, які по черзі охоплюють тих, хто свою зовнішню

політику буде, спираючись на заспокійливу аксіому: відповідальність насамперед лежить на єдиній супермогутній державі?».

На глибоке переконання Тодда, «Росія, Китай та Іран, до первинних пріоритетів яких належить економічний розвиток, мають лише одну стратегічну мету – протистояти провокаціям Америки і нічого не робити, більше того, боротися за стабільність і порядок у світі, десять років тому така кардинальна зміна завдань здавалася б немислимою». Що стосується союзників США, то «вони дедалі більше спантеличені і почуваються незручно. В Європі, де тільки Франція претендує на незалежність, ми дещо здивовано бачимо роздратовану Німеччину і вочевидь стурбоване, найвірніше з вірних Сполучене Королівство. Мовчання Японії з іншого боку Євразії свідчить швидше про наростаючу стривоженість, ніж про безумовне схвалення. Європейці не розуміють, чому Америка ухиляється від урегулювання ізраїльсько-палестинської проблеми, адже вирішення цієї проблеми повністю в її руках. У них виникає запитання: можливо, Вашингтон задовольняє те, що вогнище напруги на Близькому Сході ніяк не згасає, і те, що арабські народи демонструють дедалі зростаючу ворожість до західного світу».

Еммануель Тодд вважає перебільшенням ставлення США до тероризму: «Організація Аль-Каїда, банда хворих і геніальних терористів, виникла у визначеному й обмеженому регіоні планети, в Саудівській Аравії, навіть якщо Бен Ладен і його лейтенанти найняли кількох єгипетських перебіжчиків та жменьку навіженів з околиць Західної Європи. Проте Америка намагається перетворити Аль-Каїду в стабільну і зловорожу силу, у – від Боснії до Філіпін, від Чечні до Пакистану, від Лівану до Ємену – «тероризм», узаконюючи таким чином будь-яку карну акцію, проведену будь-де і будь-коли. Надання тероризму статусу всесвітньої сили інституціоналізує постійний стан війни на планеті: четверту світову війну, як думають окремі американські автори, які вже не бояться виглядати смішними, коли «холоду війну» розглядають як третю світову. Все виглядає так, наче США, керуючись якоюсь неясною метою, намагається підтримувати певний рівень міжнародної напруги, зберігаючи ситуацію обмежених воєнних дій, що регулярно спалахують в якомусь одному місці».

Аналізуючи розвиток подій після 11 вересня, Е.Тодд констатує: «Сподівались, однак, що рана 11 вересня – досить відносна, якщо пригадати воєнний досвід Європи, Росії, Японії, Китаю чи Палестини – наблизить Америку до спільної долі людства, зробить її чутливішою до проблем бідних і слабких. Світ собі вимріяв визнання всіма або майже всіма націями легітимності влади США, що приведе до появи справжньої імперії добра, підяремні на всій планеті приймуть центральну владу, а американські повелителі підпорядкуються ідеї справедливості... Боротьба з Аль-Каїдою, яка могла б інституціоналізувати легітимність США, якби велася стримано й розважливо, увиразнила низьку безвідповідальність. За кілька місяців образ нарцисичної, завзятої й агресивної Америки заступив собою образ симпатичної, пораненої нації, що так необхідна для нашої рівноваги». Отже, висновок чіткий і однозначний. Еммануель Тодд звинувачує США в поверненні до однополюсного світу, а з цим ніколи не погоджувалися не тільки дві найсильніші європейські країни – Франція і Німеччина, але й сильні регіональні держави – Росія, Японія і Китай. Вчений виступає прихильником ідеї зближення в Європі Франції, Німеччини та Росії, до речі, саме остання за сприятливих умов може стати головним конкурентом США.

Значну увагу Е.Тодд відводить Росії, навіть присвячує їй окремий розділ під оптимістичною назвою «Повернення Росії». Дещо ідеалізуючи цю країну, разом з тим навіть Тодд змушений визнати, що вона ще далека до демократії, а по деяким показникам взагалі відноситься до відсталих: «Російське суспільство повністю ароматне, середня й вища освіта тут досить розвинена. Однак Росія і надалі залишається вбогою країною з винятковою схильністю до насильства. Мабуть, це одне з тих небагатьох суспільств, в якому наприкінці 90-х років ХХ ст. надзвичайно високі показники убивств – 23 випадки на 100 тис. населення

– поєднувалися з таким же винятковим рівнем самогубств – 35 випадків на 100 тис. жителів. Це показники серед найвищих у цілому світі. За рівнем насильства в приватному житті – у географічному просторі, про який ми маємо статистичні дані, – Росію перевершила тільки Колумбія, суспільство, яке через рівень анархії можна кваліфікувати як божевільне, навіть якщо частка цього божевілля знаходить вираження у псевдореволюційній маячні». Відзначає також Тодд досить низьку тривалість життя чоловіків у Росії (60 років) та дитячу смертність.

Говорячи про економіку Росії, Тодд не може не бачити авторитарного підходу до неї керівництва Росії. Разом з тим, він оправдовує таку діяльність переходом від десятирічного періоду анархії, який розпочався після розвалу СРСР. До речі, в анархії він теж звинувачує Сполучені Штати: «Нетямуща і брутальна спроба лібералізації економіки в 1990-1997 рр., яка велася за участю американських радників, привела країну до катастрофи. В цьому аспекті погоджуємося з діагнозом Гілпіна, котрий вважає, що розвал держави значною мірою став причиною соціальної та економічної анархії під час перехідного періоду в Росії».

Проблема динамічної економіки – не єдине питання, яке тяжіє над майбутнім Росії. Ще одне засадниче невідоме – це доля політичної системи, про яку ніхто не може стверджувати, що вона буде ліберальною і демократичною. Вчений закриває очі на монополізацію ЗМІ в Росії, хоча оправдує це подібним колись становищем преси у Франції. Тодд також впевнений, що «Росія має президента, сильного, обраного шляхом усенародного голосування, і парламент, не такий сильний, але теж обраний всенародно. Існує також плюралізм політичних партій». Якщо цей процес буде продовжуватися, пише вчений, «ми зможемо сказати, що російська політична система становить можливу форму прищеплення демократії».

Щодо зовнішньополітичного курсу Росії Тодд констатує: «На кордоні Російської Федерації, в Чечні, уряд Путіна веде брудну війну, методи якої цілком правомірно заслуговують на викриття. Враховуючи наявність у Російській Федерації численних етнічних меншин, слід, однак, визнати: заборонити Росії приборкання Чечні означає не що інше, як посприяти її остаточному розвалу. Активізація ЦРУ на Кавказі упродовж останнього десятиріччя, прихід американських військових радників у Грузію надають міжнародного виміру конфліктові в Чечні. Це терен зіткнення Росії і США, й обидві ці сили мусять однаковою мірою поділити моральну відповідальність за людські жертви у цій війні». В заслугу Росії Тодд ставить цілий ряд кроків, які вона здійснила після розвалу СРСР: 1) вона не застосувала насильства ні до своїх союзників у Східній Європі, коли ті проголосили свою незалежність, ні до балтійських та кавказьких і центральноазіатських республік, які взяли з них приклад; 2) вона погодилася з розшаруванням питомо російського осердя держави після відокремлення Білорусі та України; 3) вона визнала, що наявність величезної російської меншини у більшості нових держав не стане перепоною для їхньої незалежності; 4) вона цілком спокійно прийняла усі свої втрати, з чим не змиралася Сербія Мілошевича. Тодд за все це високо оцінює Росію, не приховуючи, що в недалекому майбутньому вона зможе використати в своїх інтересах сам факт проживання російськомовного населення в багатьох нових державах – колишніх радянських республіках: «Можна зауважити, що Росія не мала вибору, а залишені за її межами меншини – запорука її могутності в майбутньому».

Тодд пише про російський універсалізм, який в майбутньому може спричинитися до більш тісних контактів з Францією: «Росія відзначається універсальним темпераментом. Рівність була вписана в найглибші підвалини родинної структури російських селян завдяки правилу цілковитого симетричного способу успадкування. За доби Петра Першого російські дворяни самі відмовилися від права первородства, яке передбачало успадкування майна старшим сином за рахунок усіх інших. Як і щойно навчені грамоти французькі селяни революційної доби, так і щойно навчені грамоти російські селяни ХХ ст. несвідомо вважали людей апріорно рівними. Комунізм утвердився як доктрина універсальна, відкрита для всього, на його нещастя, світу. Цей універсалістський підхід і спричинився до перетворення

Російської імперії на Радянський Союз. Більшовизм залучив до своїх керівних кіл представників національних меншин імперії – прибалтів, євреїв, грузинів, вірменів. Як і Франція, Росія привабила своєю здатністю вважати всіх людей рівними». Тодд констатує: «Якщо нова російська демократія доб'ється успіху, вона збереже певні специфічні риси, і нам слід добре їх уявляти, якщо ми хочемо прогнозувати майбутню поведінку Росії на міжнародній арені».

Тодд вважає цілком зрозумілим, що Росія прагне повернення територій, які колись входили до складу СРСР: «Довкола Росії існують два ореоли: передусім серце «словянське» чи, радше, «русское в самом широком смысле» осердя, що відповідає традиційному вислову «всі Русі», за яким до центрального краю приєднувались Білорусь та Україна, а тоді те, що становить решту Союзу Незалежних Держав на Кавказі та в Центральній Азії. Нове піднесення російської економіки могло б потроху вдихнути життя в цю сукупність і, так би мовити, відновити колишню сферу російського впливу, однак без панування над нею у звичному сенсі цього слова».

Цікаві думки висловлені дослідником в розділі «українське питання»: «У випадку Білорусі, України та північної половини Казахстану Росія втратила частину сфери свого традиційного панування. Білорусь ніколи не була автономною державною одиницею. Північний Казахстан теж ні, в обох цих випадках утрату контролю можна розглядати як парадоксальний наслідок анархії, яка з повагою поставилася до кордонів, що склалися за радянської доби. Що ж до України з її трьома групами населення – українцями-уніатами на заході, православними українцями в центрі та росіянами на сході, то тут усе складніше. Реальніше говорити про її остаточне відділення. Та Гантінгтон, можливо, має рацію, коли всупереч Бжезінському стверджує, що Україна приречена повернутися в орбіту Росії. Не можна, однак, прийняти його спрощене тлумачення релігійного підґрунтя цього феномена. Залежність України від Росії – результат тривалих історичних чинників, що відзначаються складністю й делікатністю».

«З погляду України, – відзначає Тодд, – все нове завжди приходило з Росії. Тут маємо справу з історичною константою. Більшовицька революція народилася в Росії, точніше на історично панівній частині її території, величезному просторі довкруг осі Москва – Санкт-Петербург. Там народилася Російська держава, звідтіля пішли всі модернізаторські течії упродовж останніх століть. Знову ж таки саме тут відбувався прорив лібералізму 90-х років ХХ ст. Повалення комунізму і хвиля реформ, котрі тривають і досі, почалися в Москві й поширювалися за допомогою російської мови. Відірвана від Росії Україна здатна ледве-ледве рухатися шляхом реформ, якою б не була ідеологічна й словесна агітація Міжнародного валютного фонду». Еммануель Тодд не бачить жодних перспектив для України. «Як історично, так і соціологічно, – пише він, – Україна – це лише погано структурована, розмита зона, в якій не зародився жоден модернізаційний феномен. По суті, вона становить російську окраїну, що підпорядковується імпульсом із центру і за всіх часів характеризується консервативністю: антибільшовицькою й антисемітською в 1917-1918 рр. та більшою, ніж у Росії, прихильністю до сталінізму з 1990 р. Захід, обманутий її географічним розташуванням ближче до Заходу і наявністю численної уніатської, близької до католицизму меншини, не зрозумів, що, проголосивши свою незалежність, Україна ізольовала себе від московсько-петербурзької демократичної революції, хоча завдяки цьому й домоглася західних кредитів. Втім, не будемо перебільшувати «хуторянський» консерватизм України. Її труднощі, що полягають винятково в тому, щоб позбутися авторитаризму президентської влади, все-таки геть несумісні з такими ж проблемами Казахстану чи Узбекистану».

Яке майбутнє України бачиться Тодду? «Україна має досить культурних відмінностей відносно Росії, щоб самовизначитися як окремішність. Утім, позбавлена власної динаміки. Україна зможе уникнути Росії лише за умови переходу на орбіту іншої потуги. Американська потуга надто далека й примарна, щоб зробитися протиположною Росії. Європа ж є

реальною економічною потугою, її осердя знаходиться в Німеччині. Вона є полюсом військової чи політичної могутності. Однак, якщо Європа хоче ним стати, вона не зацікавлена в тому, щоб зробити Україну своїм сателітом, адже, щоб позбутися американської опіки, їй потрібен російський полюс для врівноваження». На думку Тодда, США мало що може запропонувати Україні за винятком «кількох компютерів». «Що ж до України, то ми переконані в одному: вона нікуди не подінеться. Її зближення з Росією імовірно, як і повна неспроможність Москви взяти її просто так до рук. Якщо російська економіка рушить з місця, то Росія знову стане центром тяжіння на території значно ширшого простору, ніж вона сама. СНД міг би стати реальним новим політичним утворенням, поєднавши російське лідерство й автономність цілого ряду довколишніх ореолів. Білорусь була б фактично анексована, Україна залишалася б реальною автономією, але перетворилася б на другу, малу або ж нову Росію. У свідомості всіх локальних і міжнародних дійових осіб знову виникло б поняття «всі Русі». Вірменія, що лежить потойбіч Кавказу, зберегла б статус союзниці, прихилившись до Росії зі страху перед Туреччиною, яка ще кілька років буде привілейованим союзником США. До цього ряду приєдналася б і Грузія. Республіки Центральної Азії явно повернулися б під вплив Росії, а наполовину російський Казахстан відкрито зайняв би особливе місце в цьому розкладі».

Коли цей процес «збирання руських земель» демократичною Росією завершиться, то поряд з Європейським Союзом, який постійно розширяється, зявиться ще одне велике державне утворення СНД. І дуже добре, вважає Тодд, що Росія не є сильною державою. В цьому її перевага і сильна сторона: вона не зможе перетворитися в гегемона, яскравого лідера світового масштабу. Намалювавши таку геополітичну схему майбутнього, Еммануель Тодд пояснює, якою повинна бути політика ЄС щодо США: «У ХХ ст. жодній країні не вдалося зміцнити свою могутність, ведучи війну чи навіть просто збільшивши свої збройні сили. Франція, Німеччина, Японія й Росія втратили в цій грі надзвичайно багато. США стали переможцями ХХ ст., бо вони тривалий час змогли не погоджуватись на втручання у воєнні конфлікти Старого світу. Наслідуймо приклад цієї першої Америки, що домоглася успіху. Наважмося стати сильними, відмовившись від мілітаризму і погодившись зосередитись на внутрішніх економічних і соціальних проблемах наших суспільств. Нехай нинішня Америка виснажує, якщо вона цього хоче, рештки своєї енергії у боротьбі проти тероризму, цьому ерзаці боротьби за втримання гегемонії, якої вже немає. Якщо вона наполягатиме на демонстрації своєї могутності, то вона прийде лише до розкриття своєї немічності».

Література: Тодд Еммануель. Після імперії. Есе про загинання американської системи. Львів: Кальварія, 2006. 188 с.

РОСІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем) 1794 р. У трирічному віці залишився без батьків і виховувався під опікою князя Д.Щербатова в Москві. Освіту здобув у Московському університеті. Чаадаєв – учасник Вітчизняної війни 1812 р., а в 1817-1821 рр. служив у лейб-гвардії гусарському полку, який був розташований в Царському селі. Деякий час був членом декабристської організації, проте не поділяв крайні та насильницькі методи боротьби декабристів. Згодом вважав, що повстання на Сенатській площі відкинуло Росію на багато десятиліть назад. З осені 1826 р. П.Чаадаєв проживав у маєтку тітки у Дмитрівському повіті, посильно працюючи над своїми «Філософічними листами». Їх вихід в світ у 1836 р. викликав велику бурю в тогочасному російському суспільстві. Не обминув їх своєю увагою також імператор Микола I. В результаті проведеного слідства, з двох варіантів – злочинець чи божевільний – імператор

вирішив обрати другий. В 1837 р. П. Чаадаєв написав свою головну працю «Апологія божевільного», яку сучасні біографи називають вершиною його політичної думки. Цей твір був опублікований лише в 1862 р., тобто вже після смерті автора.

Петро Чаадаєв говорить, що Росія «ніколи не йшла разом з іншими народами, ми не належимо до жодної із відомих сімей людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні другого. Ми стоїмо ніби поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не розповсюдилось». В сучасному російському житті панує беззаконня, кріпосне право, відсутність ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку, які знайшли міцний ґрунт у свідомості й побуті західноєвропейських народів. Захід, на глибоке переконання Чаадаєва, зробив великий крок вперед до прогресу завдяки християнству та католицизму. «Ось вона, атмосфера Заходу, це дещо більше, ніж історія чи психологія, це фізіологія європейської людини. А що ви бачите в нас?» Висновок однозначний: Росія повинна рівнятися на Захід. Петра Чаадаєва можна сміливо вважати першим російським мислителем прозахідної орієнтації. Хоча він заявляє, що росіянам дуже далека культура Гомера, греків, римлян, германців, а стосовно історичних традицій мало, то що об'єднує Росію із Заходом, все-таки, майбутнє країни залежить від долі європейського суспільства. «До цих пір ми жили відособлено, – відзначає Чаадаєв, – те, чого ми навчилися в інших, залишилось поза нами як пуста краса, що не проникла до глибини наших душ; в наші дні сили вищого суспільства так зросли, його вплив на решту людського роду так розширився, що незабаром ми будемо захоплені всесвітнім вихором, і тілом і духом, це безсумнівно: нам ніяк не вдасться ще довго залишитись в самоті. Зробімо ж, що в наших силах, для розчищення шляхів нашим внукам...». Прогрес можливий тільки за умови об'єднання з Європою, бо лише тоді Росія пройде етапи державності й досягне відповідного рівня.

Наприкінці життя в соціології Чаадаєва з'являються нові мотиви. Так, він твердить про те, що важливим фактом, який визначає характер всієї російської історії, є «факт географічний», а «вся наша історія – продукт природи того безмежного краю, який дістався нам в наслідство». Ставши на позиції географічного детермінізму, Чаадаєв з них пояснює ідейну розпорошеність суспільства, пригнічений стан селян тощо. До причин, які спричинили відсталість своєї країни, мислитель відносить також руйнівні наслідки монголо-татарського іґа та традиції православ'я, яке виховує народ в дусі підпорядкування світській владі.

Література: Чаадаєв П. Философические письма. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 7-53; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. М.: Вече, 2004. С. 397-404; Петро Якович Чаадаєв. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право. К.: Юрінком Інтер, 1999. С. 233-237; Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. К.: Хрінком Інтер, 2004. С. 214-215; История политических и правовых учений / Под общей редакцией В.С.Нерсесянца. М.: НОРМА, 2001. – С. 453-456; Ильин В.В. История философии. СПб: Питер, 2003. С. 525-528.

Горчаков Олександр Михайлович (1798-1883) – російський дипломат і державний діяч. Народився в стародавній дворянській сім'ї. Навчався вдома, потім у петербурзькій гімназії, Царськосільському ліцеї (1811-1817). О.Горчаков усе життя прослужив у дипломатичному відомстві, а з квітня 1856 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Девіз Горчакова на початку його діяльності – «Росія зосереджується» – став головним принципом політики майбутнього міністра. Шляхом різноманітних комбінацій, дипломатичної майстерності, стійкості йому вдалося досягти головної мети – добитися скасування небезпечних і принизливих для країни заборон мати військовий флот на Чорному морі (1870). Розуміючи небезпеку в створенні агресивної Німецької імперії, О.Горчаков притримувався ідеї утворення союзу Росії з Францією.

Сучасні російські геополітики вважають, що основні положення зовнішньополітичного курсу, якого притримувалася Росія в часи Горчакова, актуальні по сьогоднішній день: 1) Росія повинна проводити активну зовнішню політику, а не чекати, коли зміцніє в економічному відношенні. Важко збагнути, вважав О.Горчаков, що відійшовши від активної зовнішньополітичної діяльності, Росія збереже за собою можливість пізніше повернутися до неї в якості великої держави; 2) залишаючись на міжнародній арені в якості одного із головних суб'єктів, Росії слід проводити не обмежену яким-небудь одним напрямом, а багатовекторну політику (США, Європа, Китай, Японія, Індія, Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка і Африка); 3) Росія повинна відігравати роль однієї з провідних держав на міжнародній арені; 4) Росії, з врахуванням її масштабів, могутності, потенціалу, історії та традицій – об'єктивно належить одна з головних ролей у міждержавних відносинах. Нема постійних ворогів, але існують постійні національні інтереси. О.Горчаков чітко притримувався цього принципу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; Бушуев С.К. А.М.Горчаков. М., 1961; Российская дипломатия в портретах. М., 1992.

Тютчев Федір Іванович (1803-1873) – російський письменник і публіцист. Народився у садибі Овстуг Брянського повіту Орловської губернії у давній дворянській родині. У 1819 р. поступив на відділ словесності Московського університету, де зблизився з М.Погодіним і В.Одоевським. В 1821 р. закінчив університет і отримав місце в Колегії іноземних справ у Петербурзі. У 1822 р. його призначено позаштатним чиновником російської дипломатичної місії у Мюнхені. Сучасний дослідник Ю.Іванов відзначав, що з 1843 р. Ф.Тютчев «виступив зі статтями панславистського спрямування «Росія і Німеччина», «Росія і Революція», «Папство і римське питання», працював над книгою «Росія і Захід». Він вважав, що російське царство повинно простягатися від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю...». Слов'янофільські погляди Тютчева продовжували зміцнюватися, хоча після поразки Росії у Кримській війні він почав бачити завдання слов'янофільства не в політичному, а в духовному єднанні... Та поміж тим його погляди, його спосіб життя були європейськими...». В.Цимбурський стверджував, що «геополітика Тютчева націлена на те, щоб через експансію зняти «особливість» Росії, її історико-географічну індивідуальність, що немає ніякого власного обґрунтування «в собі», зокрема в тому сенсі, який передбачав би месіанізм цієї землі через її людей перед Богом».

У незавершеному трактаті «Росія і Захід» Ф.Тютчев зробив акцент на зіставленні історичного досвіду Росії, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Західний переляк з приводу Росії, вказує Ф.Тютчев, виникає від незнання, оскільки вчені й філософи Заходу «в своїх історичних міркуваннях» вилучають цілу половину європейського світу. Відомо, що Росія змушена була, захищаючи свої інтереси і інтереси європейської безпеки, придушити революції в Австрії, Німеччині й помітно вплинути на ситуацію у Франції. На противагу русофобії, Ф.Тютчев висунув ідею панславізму. Неодноразово в публіцистиці та поезії він пропагував ідею повернення Константинополя, утворення православної імперії і об'єднання двох церков – східної і західної.

Для Ф.Тютчева революція на Заході почалася не в 1789 р. і не в часи Лютера, а значно раніше – її джерела пов'язані з папством. «Ідея Імперії, – писав Ф.Тютчев, - завжди була душею Заходу», але вона «на Заході ніколи не була нічим іншим як крадіжкою влади, її узурпацією». Імперія Заходу для Ф.Тютчева є насильницькою і протиприродною, фактором, який не має права на існування. Історію Заходу він обмежує «римським питанням», а Західну церкву вважає «римською колонією», «державою в державі». Головною російською справою Ф.Тютчев вважав збереження в часі і просторі вселенської монархії. Мислитель стверджував: «Вселенська монархія – це імперія. Імперія ж існувала завжди. Вона тільки переходила з рук

в руки... 4 імперії: Ассірія, Персія, Македонія, Рим. З Константина починається 5-а імперія, завершальна, імперія християнська». На думку Ф.Тютчева, «Росія значно більш православна, ніж слов'янська. І, як православна, вона є зберігачем імперії... Імперія не вмирає. Лише в якості імператора Сходу цар є імператором Росії. Історія Сходу: це Росія в завершальному вигляді».

В листі до А.А.Тютчевої (1845) Ф.Тютчев писав: «Ти знайдеш в Росії більше кохання, ніж де б це не було в іншому місці. До цих пір ти знала країну, до якої належиш, тільки за відгуками іноземців. Згодом ти зрозумієш, чому ці відгуки, особливо в наші дні, заслуговують мало уваги. І коли потім ти сама будеш в стані збагнути велич цієї країни і все добре в її народі, ти будеш гордою і щасливою, що народилася росіянку».

Література: Іванов Ю. Тютчев Федір Іванович. *Зарубіжні письменники*. Енциклопедичний довідник: У 2-х томах. Т. 2. Л-Я / За ред. Н.Михальської та Б.Щавурського. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. С. 640-642; Козлик І.В. Цивілізація в творчості Ф.І.Тютчева. *СіЧ*. 1990. №1; Цымбурский В.Л. Тютчев как геополитик. *Общественные науки и современность*. 1995. №6. С. 86-98; Кожинов В.В. Тютчев. М., 1994; Пигарев К.В. Ф.И.Тютчев и проблемы внешней политики России. М., 1935.

Хом'яков Олексій Степанович (1804-1860) – релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства. Орієнтація на східну патристику поєднувалася в Хом'якова з елементами філософського романтизму. Виступав з ліберальних позицій за відміну кріпосного права, смертної кари, відстоював демократичні свободи. О.Хом'яков народився в Москві, але дитячі роки пройшли в Тульській губернії. В 1822 р. він закінчив фізико-математичне відділення Московського університету, згодом служив у кавалерійському полку (1823-1825). 5 липня 1836 р. одружився на сестрі поета Н.Язикова – подружжя виростило п'ятьох дочок і чотирьох синів. Окрім численних публіцистичних статей, О.Хом'яков написав тритомну працю «Семіраміда. Дослідження істини історичних ідей». 23 вересня 1860 р. мислитель помер від захворювання на холеру.

Розглядаючи історію стародавніх народів, Хом'яков поділяє їх на дві групи – «народи-завойовники» і «народи-землероби». Від протистояння цих двох антиномічних стихій залежав у майбутньому розвиток всесвітньої історії. Кочівники не цінують свою батьківщину, нема в них ні сіл, ні торговельних міст, відсутні навіть ланцюги, які пов'язували б їх із землею. Коли нападають ворожі племена, вони без розпачі втікають із займаної території на іншу. Їм подобається де завгодно, щоб тільки був простір. Зовсім протилежною стихією є землероби. «Настає час, – писав О.Хом'яков, – коли освіта об'єднує їх в масу міцну і непорушну. Об неї розбивається завойовницький натиск дикаря кочового, і вдалині відпір розширює постійно погрожуючі кордони. Така доля Росії й Китаю, які мирним плугом перемогли мечі сусідніх племен». Мислитель глибоко переконаний, що на характер людей впливало географічне розташування, клімат, традиції, які сформувалися на визначеній території. Для Хом'якова ця теза небезпечна: «Такі загальні правила, виведені з характеру місцевості й дії їх на характери народів; вони так зрозумілі, що прикладів не потрібно для доказів». Разом з тим, вчений не виключав, що «війни і часті переходи народів можуть ввести стихії змішані в населення степів, це також стосується і гірського населення... Коли настає час змішування, то жителі гір більше зберігають у звичаях і мові залишки старовини, ніж жителі степові. Одні рухоміше і легше йдуть від іноземців, інші настирливіше і міцніше зберігають свою особистість».

Характеризуючи народи завойовницькі і землеробські, О.Хом'яков розмірковує: «Народи завойовницькі за звичним своїм характером зберігають назавжди почуття гордості особистої і зневагу не тільки до всього переможеного, але й до всього чужого. Таким є монгол, таким був кельт, такий турок. Це почуття зневаги до чужого довго зберігає їх

народність. Переможці, вони пригнічують підкорених і не змішуються з ними; переможені, вони вперто чинять опір впливу переможців і зберігають в душі інстинкти, які зародилися в них століттями стародавньої слави. Можливо, саме цим пояснюється сила народності в племенах скіфських... Простір степів і кочове життя також сприяють збереженню їх родового характеру». На відміну від завойовників, «народи землеробські ближчі до загальнолюдських початків... їм невластиве почуття аристократичної зневаги до інших племен, але все людське знаходить в них співчуття». На думку Хом'якова, «чужа стихія не зростається з духовним складом слов'янським», Росія назавжди залишиться найдемократичнішою з європейських країн, росіяни будуть «представниками людського початку, який благословляє будь-яке плем'я на життя вільне і розвиток самобутній». Мислитель не заперечував, що різноманітні закони можуть на деякий час створити родове дворянство, боярство, майорат, але «неможливо в нас вселити те почуття, той лад і стан душі, з якого розвивається майоратство і аристократія, і зневага до людей та народів. Це неможливо, цього не буде». О.Хом'яков переконаний, що істинним центром сучасного мислення залишається німецький світ. Франція і Англія, на думку вченого, суттєво відстали, Іспанія залишилася напівдикомою, Італія напівмертвою, Швейцарія перетворилася в пустоцвіт, а Бельгія поступово втрачає свою ідентичність, ставши напівфранцузькою.

Література: Хомяков А. «Семирамида». Исследование истины исторических идей. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Terra инкогнита, 2003. С. 5-596; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. М.: Вече, 2004. С. 417-424;

Киреєвський Іван Васильович (1806-1856) – один із визначних представників слов'янофільства. Народився в дворянській сім'ї. З 1822 р. слухав лекції в Московському університеті, а з 1824 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ. Під час поїздки в Німеччину (1831) Киреєвський познайомився з Гегелем і Шеллінгом, а по приїзді в Росію почав видавати журнал «Європеець», заборонений владою на другому номері. Поступово мислитель еволюціонував від західництва до слов'янофільства.

Західну культуру І.Киреєвський виводить із трьох елементів: римське християнство, світ неосвічених варварів і класичний світ стародавнього язичництва. В Росії спадщина стародавньо-язичеського світу засвоювалася через призму вчення християнства. Слов'янський світ виявився найбільш християнським. І.Киреєвський протиставляв католицизму православ'я, яке він апологетизував за ідеал соборності. Саме з православ'ям вчений пов'язував поняття «російського духу». Піддаючи критиці видавців одного з націоналістичних журналів, І.Киреєвський відзначав: «І що... за користь нам відкидати чи паплюжити те, що було і є добрим в житті Заходу? ... Все прекрасне, благородне, християнське для нас своє, хоч би було воно Європейське, хоч би Африканське». Вчений вважав, що сили російського народу не були реалізовані в історії. Російську історію і культуру філософ закликає розуміти як боротьбу за новий тип еволюції людства – благодатний, на противагу західному, заснованому на пріоритеті закону.

Мислитель побачив у Росії таємницю, вузол всіх світових проблем. Вирішення конкретно-історичних завдань своєї вітчизни І.Киреєвський пов'язував з проблемою вибору людства між двома можливими шляхами: Апокаліпсисом і побудовою Царства Божого. В той же час він розумів, що об'єднання людства в духовну цілість можливе лише завдяки діалогу культур. Вчений був глибоко переконаний, що загибель західної цивілізації з її раціоналізмом – неминуча. Врятувати її може тільки сприйняття православно-слов'янської цивілізації, яка найбільш повно розкрита в душі російського народу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; Манн Ю. Путь Киреевского. *Русская философская эстетика*. М., 1969; Гиренок Ф.И. Патология русского ума (Картография дословности). М., 1998.

Мілютін Дмитро Олексійович (1816-1912) – російський військовий географ. Народився в небагатій дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув у московському університетському пансіоні. В 1833 р. – офіцер, згодом випускник військової академії (1839). З 1839 по 1840 рр. брав участь у війні проти кавказьких горців, був поранений. В 1845 р. призначений професором кафедри військової географії у військовій академії. Опублікував ряд праць, зокрема: «Настанови до зайняття, оборони і атаки лісів, будов, сіл та інших місцевих предметів», «Критичне дослідження значення військової географії і статистики», «Перші досліди військової статистики», «Огляд військових дій 1839 р. в Північному Дагестані», «Класичне дослідження італійського походу Суворова», «Історія війни 1799 р. між Росією і Францією в царювання імператора Павла I» тощо. В 1848 р. Д.Мілютін працює при військовому міністрі, потім – начальником штабу кавказької армії (1856), генерал-ад'ютантом (1859), товаришем військового міністра (1860), військовим міністром (1861-1881), після чого подав у відставку. В 1898 р. імператор Олександр II присвоїв Д.Мілютіну чин генерал-фельдмаршала. Залишившись членом державної ради, він майже безвиїзно проживав у Криму. Помер 12 січня 1912 р.

Сучасний російський геополітик Микола Найтов назвав працю Д.Мілютіна «Критичні дослідження значення військової географії і військової статистики» «ідеологічною, теоретичною попередницею геополітики». Визначаючи геополітичні пріоритети Росії, Д.Мілютін вважав головним її супротивником Британську імперію, хоча виступав проти активізації бойових дій проти неї. Мотивував свою позицію нещодавною Кримською війною, яка значно ослабила Росію. Для підтримки рівноваги в Європі та Близькому Сході, на його думку, необхідний військово-політичний союз Росії та Німеччини. Д.Мілютін робив все для того, щоб захопити висхідні позиції, з яких можна б було погрожувати Індії – «ахіллесовій п'яті» Британської імперії. Що стосувалося Туреччини, то її, на глибоке переконання військового міністра, необхідно було видворити з Європи і створити Балканську конфедерацію під покровительством Європи. Затоки мали мати нейтральний статус. Персію, Китай і США Д.Мілютін вважав союзниками Росії.

Предмет військової географії і статистики, на думку Д.Мілютіна, складають загальні й часткові закономірності функціонування і розвитку держави: політична система, економічна і військова могутність, територія, географічне становище і загальні топографічні властивості. До них він відносив «обриси кордонів, включаючи сусідів (одна держава розтягнута на великій території або розкидана окремими частинами, інша округлена: становить суцільну масу); одна за своїм становищем є державою виключно континентальною, інша виключно морською; одна змушена утримувати для оборони порівняно більше війська, ніж інша; одна звертає головну увагу на сухопутні війська, інша на флот». Як справжній геополітик, Д.Мілютін констатував, що «продуктивність ґрунту, клімат і інші властивості місцевості визначають власні засоби держави... Нарешті, сполучення водні й сухопутні, штучні й природні... полегшують або утруднюють перевезення...». Д.Мілютін звертав велику увагу на роль народонаселення, форму державного устрою в геополітичному і геостратегічному відношеннях.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 104-107.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817-1860) – російський філософ і публіцист. Народився в Петербурзі у сім'ї видатного письменника С.Т.Аксакова. Дитинство його пройшло в родовому маєтку. В 1832 р. К.Аксаков поступив на філологічний факультет Московського університету, а через деякий час став членом гуртка М.Станкевича, до якого входили В.Белінський і М.Бакунін. Він знаходив у російській традиції те, що відповідало слов'янофільським поглядам і підтверджувало факт досконалості форм правління, єдність самодержавства і народу.

Протиставляючи Росію Заходу, К.Аксаков вважав, що його вітчизна може уникнути конфліктів народу з владою завдяки самотності російського способу життя. Якщо на Заході, внаслідок надмірного розвитку державницьких форм бюрократії та засилля поліції, «душа бідніє», «совість змінюється законом», то в Росії, завдяки общині, особистість набуває справжньої свободи. Головна причина переваги російського народу над народами Заходу, на глибоке переконання К.Аксакова, полягає в особливостях його національного характеру: 1) в ньому більш розвинуті загальнолюдські принципи, «дух християнського гуманізму» і високоморального життя; 2) в його природі відсутні такі негативні риси як почуття національного егоїзму, національної винятковості, ворожості до інших народів; 3) в ньому є незіпсоване цивілізацією почуття справедливості, общинна взаємоповага, духовна єдність і свобода; 4) приналежність до єдиного слов'янського племені. На відміну від німців чи французів, які гордяться своїм чиновництвом, російський народ є недержавницьким. К.Аксаков називає Росію країною села, а не міста. На його думку, основи високоморального життя притаманні незіпсованому цивілізацією сільському населенню. Несприйняття всього західного, що негативно впливає на російське суспільство, протиставляється високим якостям російського народу, космополітизм Заходу – соціальному альтруїзму.

Микола Лосський так писав про світоглядні ідеї К.Аксакова: «Ненависть його до Західної Європи була такою ж сильною, як і любов до Росії. Киреевський, Хом'яков, вказуючи на вади західної цивілізації, в той же час визнавали її достоїнства. Вони любили західну цивілізацію і наполягали на необхідності синтезу цінних елементів західного і російського духу. К.Аксаков бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм, протестантизм), схильність до театральних ефектів, «слабкість».

Література: Лосский Н.О. История русской философии. М., 1991.

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському ліцеї, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшатку, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії «Росія і Європа», журнальний варіант якої з'явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб'єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав «культурно-історичними типами». Згодом ці спільноти почали називати «цивілізаціями». М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав'язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов'янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

«Закони М.Я.Данилевського»: Будь-яке плем'я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самотній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї

повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізацій період росту невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М.Нартова, що «замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов'янського культурно-історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті». М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати «загальноєвропейські інтереси», то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через «європейські окуляри». На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби «хвора» і «загниваюча» Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного йому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинула тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двохосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характери культури. Дещо ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: «Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покладати обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотириосновним культурно-історичним типом». Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення «повзучою теорією». Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX век. М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 275-679; Вайгачев С.А. Послесловие. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. С. 556-567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М.: Арктогея, 1997; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В.А. Геополитика. К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе, дополненное и

переработанное. М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н.А. Геополитика. М.: Юнити, 2000.

Страхов Микола Миколайович (1828-1896) – російський публіцист, літературний критик і філософ. Народився в сім'ї священика. В 1851 р. закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі. Співробітничав з Ф.Достоевським, редагував «Отечественные записки». В 1889 р. обраний член-кореспондентом Петербурзької академії наук. Перу М.Страхова належать книги «Світ як ціле» (1872), «Про вічні істини» (1887), «Боротьба з Заходом в російській літературі» (1883), «Філософські нариси» (1895). Головним об'єктом критики М.Страхова був європейський раціоналізм, який він визначав як культ розуму і поклоніння перед природознавством. Підсумком такого поклоніння стають світоглядні догми, які дуже далекі від справжньої науковості. До таких ідеологій М.Страхов відносив матеріалізм та утилітаризм. В своїй критиці «раціоналістичного» Заходу мислитель спирався на теорію культурно-історичних типів М.Данилевського, в якій він вбачав справжнє наукове і філософське заперечення європоцентризму.

Оцінюючи ґрунтовну працю М.Данилевського, М.Страхов назвав «Росію і Європу» «катехізисом чи кодексом слов'янофільства», в якій «точно і зрозуміло викладено вчення про слов'янський світ та його відношення до решти людства». Доводячи відмінність теорії Данилевського і слов'янофільських ідей, М.Страхов констатував: «Головний висновок «Росії і Європи» настільки самостійний і настільки розлучий своєю простотою і тверезістю, як і вся його теорія: слов'яни не покликані змінити увесь світ, знайти для всього людства вирішення історичного завдання; вони є тільки особливий культурно-історичний тип, поряд з яким можуть мати місце існування і розвиток інших типів... Вся теорія М.Данилевського може бути розглянута як певна спроба з'ясувати становище слов'янського світу в історії – цю загадковість, аномалію, епіцикл для будь-якого європейського історика. В силу того виняткового становища серед інших народів, якому в історії нема рівноцінного прикладу, слов'янам належить змінити погляди на науку історії, які вкоренилися в Європі...».

У статті «Наша культура і всесвітня єдність» (1888) М.Страхов піддав нищівній критиці В.Соловйова, який характеризував Данилевського як «вузького й нерозумного патріота». Свої думки на захист автора «Росії і Європи» М.Страхов розвинув у статті «Остання відповідь п. Вол. Соловйову» (1889): «Слухаючи кого-небудь із наших західників, можна подумати, що говорить не наш співвітчизник, а який-небудь німець з глибини Німеччини, якого з дитинства замість буки лякали донським козаком і якому Росія являється в міфічному образі нездоланної могутності та найглухішого варварства. Чи не варто нам стати на цілковито іншу точку зору? Чому ми боїмося за Європу, а за Росію в нас нема найменшої боязні?.. Він (Данилевський – Авт.) бачив у майбутньому, що його улюблених слов'ян чекають такі випробування, такі погроми, перед якими ніщо Бородінська битва і Севастопольський погром. І він закликав до мужності, до твердої віри в себе, і він сподівався, що якщо ми будемо так вміти жертвувати собою, як жертвували до цих пір, то ми витримаємо цей натиск Європи, що ми відстоїмо себе, а якщо відстоїмо, то, значить, і розквітнемо новим життям».

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002.

Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831-1891) – російський філософ, учень М.Я.Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. Як лікаря К.М.Леонтьєв брав участь у Кримській війні, в 1861-1874 рр. перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та

«Гражданине». У 1880-1887 рр. був цензором, після чого поселився в монастир Оптина пустинь, де прийняв монаший сан.

Концепція К.М.Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М.Я.Данилевського, однак у багатьох положеннях К.М.Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової простоти (дитинство народу); «позитивного розчленування» (розквіт); «вторинного упрощення» (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують спільні початки і основні політико-правові принципи: візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконання К.М.Леонтьєва, «візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни». У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення «слов'яно-грецької цивілізації». Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр «вселенського візантизму», зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на емансипацію Росія. Звернемось до міркувань Леонтьєва: «Поворотним пунктом для нас, росіян, повинно бути взяття Царгорода і закладення там основ нової культурно-державної будівлі... Але тут мова не стільки про саму цю ціль, скільки про обставини, необхідні для її досягнення: 1) швидка війна з Австрією чи Англією; 2) угода з Німеччиною; 3) анархія у Франції; 4) несприятлива обстановка в Болгарії та Сербії...». В «Листах про східні справи» К.Леонтьєв відкрито і однозначно закликає: «нам, росіянам, необхідно цілковито відірватися від європейських рейок і, вибравши свій новий шлях, стати, нарешті, на чолі розумового і соціального життя всього людства».

Коли європейські держави прагнуть до федералізму перед Росією вимальовуються два шляхи подальшого розвитку: 1) підпорядкування Європі; 2) Росія повинна вистояти в своїй окремішності. Необхідно зосередитись на чомусь одному: «Моя гіпотеза, – відзначав К.Леонтьєв, – єдність у складності, здається, виправдовується й тут. Ми маємо три вражаючі приклади: Англію, Туреччину, Росію. В Росії (тобто в її великоруському ядрі) була сильною єдність нації; в Туреччині більше було різноманітності; в Англії була гармонія того й іншого. В Англії завоювання, чуже насильство, було глибоким і дало глибокі захисні коріння країні. Завойовники настільки злилися з переможеними, що склали одну націю, але не склали одного з ними класу. В Туреччині завойовники зовсім не злилися з християнами, тому змогли лише створити складну державу, але не єдину націю і, віднявши в думці турків (привілейованих підданих імперії), ми отримали чисту демократію християн. В Росії завоювання було слабким, і занадто швидке злиття варягів із слов'янами не дало можливості утворитися в нас, у власній Великоросії, міцним становим традиціям. Залежно з цим і творчість, багатство духу трьох ступенів: вище всіх Англія (колишня, звичайно), значно нижча і бідніша її розумом Росія, всіх безплідніша Туреччина». Хоча на Заході все відбувалося більш бурхливо, проте «більш мирна чи глибша рухомість всього ґрунту і всього ладу в нас, в Росії». На глибоке переконання Леонтьєва, «необхідно вихвалити і любити не слов'ян, а те, що в них особливо слов'янське, із західним неподібно, від Європи віддільне... Не злиття з ними слід чекати – треба шукати комбінацій, вигідних і для нас, і для них (а

через це, можливо, і для охоронних початків самої Європи); треба шукати... штучного тяготіння на поважній відстані, а не змішування і злиття неорганічного». У статті «Храм і церква» К.Леонтьєв стверджує, що Росія повинна бути сильною, і ця сила її потрібна для всього слов'янства; міцність православ'я потрібна для Росії; для міцності православ'я необхідний тісний союз Росії з греками, володарями святих місць і чотирьох великих патріарших престолів... Треба вірити в Росію, в її долю, в її вождів. Під останніми Леонтьєв, звісно, мав на увазі представників російського самодержавства.

Література: Леонтьєв К. Храм и церковь. М.: АСТ, 2003; Леонтьєв К.Н. Византизм и славянство. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 178-183; Леонтьєв К.Н. Национальная политика как орудие всемирной революции (Письма к О.И.Фуделю). *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 183-189; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 115-125; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 152-153; История политических учений / Под общей редакцией О.В.Мартышина. Вып. 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства». М.: Юрист, 2000. С. 249-254.

Ламанський Володимир Іванович (1835-1914) – російський філолог-славист, історик. Народився в сім'ї чиновника Міністерства фінансів, згодом сенатора. Після закінчення 1-ї петербурзької гімназії поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Працював канцелярським чиновником в губернському управлінні, а потім у петербурзькій бібліотеці. В 1858 р. В.Ламанський склав іспит на ступінь магістра і в 1860 р. захистив дисертацію «Слов'яни в Малій Азії, Африці та Іспанії». Протягом 1862-1864 рр. відвідав бібліотеки Софії, Белграда, Загреба, Праги, Афін, Венеції, Константинополя. В 1870 р. захистив докторську дисертацію «З історії вивчення греко-слов'янського світу в Європі». З 1890 р – заслужений професор кафедри слов'янської філології.

Науковій творчості В.Ламанського притаманний широкий діапазон інтересів. Разом з П.П.Семеновим-Тян-Шанським видавав багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899-1914). Його науковим працям і особливо публіцистичним виступам були притаманні слов'янофільські і панславистські тенденції, протиставлення «греко-слов'янського» світу «романо-германському», «латинству». В.Ламанський вважав, що саме російська мова повинна мати в майбутньому статус загальнослов'янської. У праці «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916) В.Ламанський закликав визнати слов'янство «як принцип та ідею». Що стосується трьох світів, то до них вчений відносив: 1) Європу (сучасний романо-германський світ, «найбільш розвинутий і освічений відділ людства»); 2) середній світ, який включав у себе Російську імперію та землі Центральної Європи; 3) Азія – світ переважно зів'ялого і невідновленого минулого, світ «трухлявої старості».

Література: История исторической мысли в СССР. Т. 2-3. М., 1960-1963; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2002.

Мечников Лев Ілліч (1838-1888) – російський соціолог, один з основоположників соціо-природничого підходу до аналізу світової історії. Народився в Санки-Петербурзі, в сім'ї харківського поміщика – зрусифікованого вихідця з Румунії. В 1854 р. юнак став студентом медичного факультету Харківського університету, однак, дізнавшись про участь сина в революційному русі, батьки забрали його додому. Восени 1856 р. Мечников поїхав на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Паралельно він вивчав мови на

факультеті східних наук Петербурзького університету, відвідував заняття в Академії мистецтв і на математичному факультеті Петербурзького університету. В 1858 р. Л.Мечников працює перекладачем в російській дипломатичній місії на Близькому Сході, згодом складає іспити на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, працює торговельним агентом на пароплаванні, нарешті, виїжджає до Італії з метою стати художником. Там Л.Мечников стає волонтером одного із загонів Джузеппе Гарібальді, бере участь у бойових діях, отримуючи при цьому навіть поранення. Згодом перебирається до Женеви, де вступає в анархістську секцію М.Бакуніна. В 1874-1876 рр. очолює російське відділення Токійської школи іноземних мов, працюючи над монографією «Японська імперія» (1881). В 1883 р. Невшательська академія в Швейцарії запропонувала Л.Мечникову очолити кафедру порівняльної геостатистики в Лозанському університеті, якою він керував до останніх днів життя. Помер 18 червня 1888 р. в м.Невшатель.

В 1884 р. була опублікована програмна соціологічна стаття Л.Мечникова «Школа боротьби в соціології», в якій він з позицій соціал-дарвінізму виокремив три етапи еволюції, в яких кожний наступний включав у себе попередній разом з домінуючим законом: неорганічний етап (з законом всесвітнього тяжіння), біологічний (з законом боротьби за існування), соціологічний – з принципом кооперації. У вересні 1884 р. вчений прочитав курс лекцій в Невшательській академії, на основі якого в 1885-1886 рр. опублікував праці «Географія в 50 картинах», «Світ і його походження», «Земля і життя».

Лев Мечников був прихильником лінійно-еволюційної концепції розвитку суспільства, виділивши в якості головної причини розвитку географічний фактор. На його думку, зародження і розвиток людства нерозривно пов'язаний із освоєнням водних річок. У відповідності до цього принципу Л.Мечников поділив історію людства на три етапи – річковий, морський і океанічний. Перший етап суспільного розвитку, річковий, він пов'язував із використанням таких великих рік як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг і Хуанхе. Саме з цим етапом пов'язана історія чотирьох стародавніх цивілізацій – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Для того, щоб використати потенціал вищеназваних рік, необхідно було спочатку їх «приборкати», захистивши себе від небезпек повеней. Це було можливо тільки при спільній праці. Визначальними рисами цього етапу були рабство і деспотизм.

Другий етап, морський (середземноморський) – це час від заснування Карфагену до Карла Великого. З виходом людства на морський простір воно одержало імпульс для розвитку. Ізоляція річкових культур була замінена контактами з культурами, обміном необхідною сировиною і продуктами праці. Для цього етапу характерні кріпацтво, підневільна праця, олігархічні і феодальні федерації. Нарешті, третій етап, океанічний, охоплює Новий час (з відкриття Америки). Використання океанічних ресурсів розширило можливості людства і об'єднало континенти Землі в єдину господарську систему. Цей період, за Л.Мечниковим, тільки нещодавно почався. Його ідеалами повинна стати свобода (знищення примусової праці), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність узгоджених індивідуальних сил).

Література: Л.И.Мечников. Исаев Б.А. Геополитика. Питер, 2005. С. 75-77; Латова Наталия. Лев Ильич Мечников. <http://www.peoples.ru/science/founder/mechikov>.

Восйков Олександр Іванович (1842-1916) – один з визначних російських метеорологів-кліматологів. Народився в Москві у сім'ї учасника Вітчизняної війни 1812 р. Втративши у п'ятирічному віці батьків, О.Восйков виховувався в родині свого дядька Д.Мертваго. У 1860 р. він поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, однак закінчити його не встиг. У 1861 р. в зв'язку із студентськими заворушеннями університет був закритий, і О.Восйков виїхав за кордон. У 1865 р. в Геттінгенському університеті він захистив дисертацію «Про пряму інсоляцію в різних

місцевостях земної поверхні» й одержав ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію у 1866 р. О.Воейков був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. В 1908 р. його обрали почесним членом, а протягом 32 років вчений був головою його метеорологічної комісії. Багато подорожував, беручи участь у різних наукових експедиціях. О.Воейков вільно володів французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. В 1878 р. його нагородили золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі, з 1887 р. – ординарний професор Петербурзького університету.

У 1884 р. побачила світ фундаментальна праця О.Воейкова «Клімати земної кулі», яка була удостоєна Російським географічним товариством золотої медалі. В ній вперше зроблена спроба порівняльної кліматології земної кулі в тісному взаємозв'язку з усіма фізико-географічними факторами. Автор вперше описав клімати Росії. Щоб більш повно охарактеризувати розмах творчої діяльності О.Воейкова, згадаємо про його праці з розподілу населення Землі в залежності від природних умов, співвідношення його з кліматом та іншими природними умовами, нарешті, про вплив людини на природу. П.Семенов-Тян-Шанський високо оцінив монографію Л.Воейкова: «Тут і клімат, і життєві продукти, і питання приросту населення, і різні природні багатства, і шляхи сполучення, і багато іншого, наочно представлені у порівняльних величинах всіх країн. Це саме життєва географія». Розглядаючи питання про розподіл населення, він вказує на невикористані можливості, закликає до заселення північних і південних районів. Аналіз даних про продукти харчування дає йому право зробити висновок щодо необхідності розповсюдження рослинної їжі як більш дешевої, доступної та корисної.

Література: Берг Л.С. Очерки по истории русских географических открытий. Москва-Ленинград, 1946; Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за столетие. Москва-Ленинград, 1946.

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863-1919) – російський історик. Народився в с. Вдале Верхньодніпровського повіту (сучасна Дніпропетровська область України) у дворянській сім'ї. В 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. – приват-доцент, згодом професор цього університету. За своїми політичними поглядами був близьким до кадетів. У перші роки наукової діяльності О.Лаппо-Данилевський схилився до прихильників державницької теорії історичного процесу, поділяв погляди позитивістів. На початку ХХ ст., під впливом праць німецького філософа і соціолога Г.Ріккєрта, став на позиції неокантіанства, з позицій суб'єктивного ідеалізму виступав проти марксистського розуміння історії. Заперечуючи суспільно-історичні критерії цінності історичного джерела, О.Лаппо-Данилевський вважав головним вникнення у психологію автора джерела.

Погляди вченого на розвиток цивілізації висвітлені в праці «Ідея держави і головні моменти її розвитку в Росії з часів смути і до епохи перетворень». «В епоху перетворень ця ідея в Росії, – писав О.Лаппо-Данилевський, – ще не набула характеру безперервної і прогресивної еволюції: ланки цього ланцюга майже не входили одна в одну; кожна з них скоріше залежала від загального і відповідного руху європейських ідей, ніж від попередньої його ланки, і лише доволі слабо визначала наступну його ланку. Ця еволюція була, таким чином, не безперервною, а іноді навіть доволі випадковою, без достатньо чітко вираженого індивідуального характеру; але все ж вона була розвитком і навіть свого роду прогресом».

Література: Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; Санкт-Петербург: Terra фантастика, 2003. С. 599-620; Памяти академика А.С.Лаппо-Данилевского. *Русский исторический журнал*. 1920. Кн. 6; Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 3. М., 1963.

Трубецької Євген Миколайович (1863-1920) – визначний російський релігійний філософ, суспільний діяч, правник і культуролог. Народився в аристократичній сім'ї, яка за походженням відносилася до литовського княжого роду Гедиминовичів. Батько – віце-губернатор Калуги. В 1881-1885 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1886 р. захистив дисертацію «Рабство в Стародавній Греції» і став приват-доцентом Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. Згодом – професор Московського університету. Після Жовтневої революції Є.Трубецької покинув Москву, ведучи боротьбу проти більшовиків на півдні Росії в лавах Добровольчої армії. У 1918-1920 рр. перебував в Україні. В Новоросійську захворів на тиф і 23 січня 1920 р. помер. Головна книга Є.Трубецького «Смисл життя» (1918).

Основну увагу Є.Трубецької приділив співвідношенню історичного і географічного в політичному процесі. На його думку, цей вплив проявився в кількох аспектах: 1) рівнинність території сформувала у свідомості людей пріоритет рівності в суспільному розвитку; 2) труднощі в освоєнні великих просторів сформували в національному характері принцип «все або нічого», пріоритет стрибків замість поступового розвитку; 3) величезність території сформувала в Росії неагресивну самосвідомість, відсутність інтересу до подальшого збільшення території. Є.Трубецької був переконаний, що політика захоплення нових територій може завдати Росії лише шкоди. Виходячи з цього постулату, необхідно не примножувати, а зберігати вже існуючу територію. Такий підхід він називав «територіальним консерватизмом». Мислитель стояв на позиціях месіанства, яке, на його думку, полягало в захисті малих і слабких народів.

Література: Сирота Н.М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. С. 50-51; Евгений Николаевич Трубецкой. *Великие мыслители XX века*. М.: Мартин, 2002. С. 347-353.

Трубецької Григорій Миколайович (1873-1930) – російський суспільний і політичний діяч, дипломат і публіцист, брат Сергія і Євгена Трубецьких. Після закінчення історико-філологічного факультету Московського університету князь Г.М.Трубецької поступив на службу в Міністерство закордонних справ і був призначений аташе в Константинополь. З 1901 р. він служить в чині першого секретаря посольства, займаючись до того ж дослідженням давнини Близького Сходу. В 1906 р. він залишив дипломатичну службу і переїхав до Москви, де разом з братом Євгеном видавав «Вестник Европы». В 1912 р. Г.Трубецької повернувся служити в Міністерство закордонних справ радником по близькосхідним справам. На початку Першої світової війни був призначений послом Росії в Сербію, а після окупації цієї країни, Трубецького відкликали в Росію. Григорій Михайлович не сприйняв Жовтневу революцію, опинившись згодом в білогвардійському таборі. Помер в еміграції.

В своїх працях розвинув думку М.Данилевського про те, що Росія не повинна бути прив'язана ні до європейських, ні до азійських справ, але має впливати на проблеми обох континентів. У праці «Росія як велика держава» (1910), говорячи про співвідношення європейського і азійського інтересів країни, Г.Трубецької віддавав перевагу останнім. Він виступив проти втручання Росії в європейські конфлікти. З цих позицій Г.Трубецької позитивно оцінював рішення адміністрації Олександра – III про будівництво транссибірської залізничної магістралі, з якою була пов'язана перспектива розвитку російсько-китайських відносин.

Г.Трубецької був противником територіальних збагачень Росії, вважаючи, що необхідно зберегти те, що вже є. На його думку, «політика поступового імперіалізму повинна уступити місце політиці забезпечення і збереження того, що залишилося». Головне завдання Росії Г.Трубецької бачив у розширенні сітки трансконтинентальних шляхів.

Література: Трубецкой Григорий Николаевич. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. <http://ru.wikipedia.org/wiki>; Стрижев А.Н. Еще один Трубецкой. <http://www.portal-slovo.ru>.

Вандам (Єдрихін) Олексій Єфимович (1867-1933) – російський вчений і військовий діяч. Народився 17 березня 1867 року в Мінській губернії в багатодітній солдатській сім'ї. Із сімнадцятирічного віку пов'язав своє життя з армією: піхотинець Серпухівського полку, юнкер Віленського піхотного училища, підпоручник Ярославського полку, слухач Миколаївської академії генерального штабу, командир роти Гренадерського полку. Військову кар'єру закінчив після ліквідації Північно-Західної армії. Помер генерал Вандам 16 вересня 1933 року і похований у Талліні на російському кладовищі при церкві Св. Олександра Невського. Його перу належать геополітичні та військово-теоретичні праці «Наше становище», «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», «Листи із Трансваалю».

В передмові до однієї із своїх праць Вандам писав: «У класифікації військових знань мистецтво вести бій називається тактикою, а мистецтво вести війну – вищою тактикою чи стратегією. Але як бій становить собою тільки один із скороминучих актів війни, яка триває іноді роками, так і війна є не що інше, як – короткочасний акт боротьби за життя, що ніколи не припиняється. Звідси логічно випливає, що для ведення боротьби за життя необхідне особливе мистецтво – вища стратегія чи політика». Вандам був одним із прихильників теорії географічного детермінізму, тобто віддавав належне географічному розташуванню країни. «Незважаючи на великі розміри своєї території, – відзначав вчений, – російський народ, в порівнянні з іншими народами білої раси, перебуває у найменш сприятливих для життя умовах. Суворий зимовий холод і властиві тільки північному клімату роздоріжжя накладають на його діяльність такі ланцюги, важкість яких цілковито незнайома жителям помірного Заходу. Потім, не маючи доступу до теплих морів, що є продовженням внутрішніх доріг, він відчуває серйозні труднощі у вивезенні за кордон своїх виробів, що сильно гальмує його промисловість і зовнішню торгівлю, позбавляє його головного джерела народного багатства. Одним словом, своїм географічним становищем Російський народ приречений на замкнене, бідне, а внаслідок цього і незадовільне існування». Виходячи з цього, російський народ завжди прагнув «до сонця і теплої води», він завжди рухався на південь.

Саме геополітичне становище Росії перетворювало її в головного супротивника англосаксів на шляху до світового панування. «Повна віддаленість його (російського народу – Авт.) від світових торговельних трактів, тобто моря, і суворий клімат країни прирікають його на бідність і неможливість розвинути свою ділову енергію. Внаслідок чого, підпорядковуючись законам природи, расовому інстинкту, він невтримно прагне до півдня...». Англія стала єдиним володарем морських шляхів і робить все для того, щоб зберегти сво панування на морі. Вандам радить сухопутним державам створити коаліцію проти морської держави – Англії. На його думку, деспотизм Англії набагато небезпечніший і витонченіший ніж наполеонівський. Вона висміює як прагнення росіян «до теплої води», так і бажання німців мати «своє місце під сонцем». Росія і Німеччина не повинні миритися з таким тлумаченням сучасної геополітики Англією.

Вандам належав до тих геополітиків, які виступали за розширення території своєї держави. «Подібно до того, як кожна нормальна сім'я, яка збільшується, не може весь час існувати на одній і тій же ділянці землі, так і кожний нормальний народ не може задовольнитися все тою ж, колись зайнятою його предками територією, і, в силу розмноження, змушений прагнути за межі своїх володінь». Так виникли Нова Іспанія, Нова Португалія, Нова Голландія і Нова Франція, тобто колонії вищеназваних країн. Закономірно, що й бажання росіян вийти за межі своїх теперішніх володінь, викликали супротив Англії. Вандам виступає за спільні зусилля Німеччини і Росії в майбутній зміні геополітичної карти світу: «Росія велика і могутня, – констатує Вандам. – Моральні і матеріальні джерела її не мають нічого рівного собі в світі, і якщо вони будуть організовані відповідно своїй масі, якщо завдання наші будуть визначені чітко і зрозуміло, і армія і флот перебуватимуть у

повній готовності в будь-яку хвилину виступити на захист наших власних, правильно усвідомлених інтересів – у нас не буде причин боятися наших сусідів, бо найсильніший з них – Німеччина добре розуміє, що якщо її майбутнє залежить від її флоту, то існування останнього залежить від російської армії. З такою підготовкою необхідно спішити, не втрачаючи жодної хвилини, бо – подивіться уважніше, – і ви побачите вже, що на нас насувається новий період Історії». Ці думки Вандам висловив на сторінках своєї праці «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», опублікованій у 1913 році, тобто напередодні Першої світової війни.

Література: Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002; Образцов И. Забытое имя. Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002. С. 7-26; Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества. Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково Поле, 2002. С. 235-260.

Семенов-Тян-Шанський Веніамін Петрович (1870-1942) – відомий російський географ і геополітик, син відомого географа і мандрівника П.П.Семенова-Тян-Шанського. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1893) брав участь у багатьох географічних експедиціях в Сибір, на Урал і Кавказ, а також у першому переписі населення Росії 1897 р. Під його редакцією побачили світ 19 томів фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» та 12-ти томна праця «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах». В.П.Семенов-Тян-Шанський – автор монографій «Місто і село Європейської Росії», «Типи місцевості Європейської Росії і Кавказу», «Район і країна», «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис політичної географії». Остання, опублікована в 1915 р., найбільше відображає геополітичні погляди вченого.

Відкинувши односторонність традиційного підходу щодо протиставлення таласократії і телурократії, тобто Суші і Моря, В.П.Семенов-Тян-Шанський доводить, що історичний розвиток йшов шляхом синтезу морських і континентальних частин земної кулі. На його думку, існували три великі океанські бухти: Середземне, Китайське і Карибське моря, які суттєво вплинули на розвиток світової цивілізації. Ним була сформульована концепція і виділені три типи територіальних систем політичної могутності: кільцеподібна система; пучкоподібна система; система «від моря до моря». Кільцеподібна система виникає на узбережжі внутрішніх морів, які поступово в боротьбі різних племен захоплюються яким-небудь одним народом, що просувається до материка (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ця система утворюється шляхом захоплення узбережжя різних континентів і островів морською державою (Іспанія, Голландія, Англія). Система «від моря до моря» виникає шляхом засвоєння внутрішніх просторів якого-небудь материка від одного його берега до іншого (Стародавня Персія, США, СРСР). В.Семенов-Тян-Шанський вважав, що слабкістю пупкоподібної системи є безпосереднє співіснування з системою «від моря до моря», яка робить своєрідний натиск на різномірні, розкидані приморські анклавні пучки). Саме цим вчений пояснює і обґрунтовує утворення «буферних» держав між цими системами (Афганістан в ХІХ ст., Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія в ХХ ст.).

В.П.Семенов-Тян-Шанський запропонував поділити Росію на західну і східну частини з кордоном по річці Єнісей. Не відкидав він також ідею щодо перенесення культурно-економічного центру поближче до географічного. Це, на його думку, можна зробити двома способами: 1) скористатися методом Петра Великого і перенести столицю, в даному випадку до Єкатеринбурга; 2) утворити нові культурно-колонізаторські бази. Можливість федеративного устрою Росії мислитель рішуче відкидав як таку, що згубна для країни.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 211-214; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 154-156; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 108-110.

Струве Петро Бернгардович (1870-1944) – російський економіст, філософ і політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був кореспондентом і редактором ряду журналів («Нове слово», «Визволення», «Російська думка»). Спочатку належав до соціал-демократії, згодом до «легального марксизму» та партії конституційних демократів. П.Струве не сприйняв і рішуче засудив Жовтневу революцію, а тому не випадково, що в роки громадянської війни був членом Особливої Наради при генералі А.Денікіну та членом уряду генерала П.Врангеля. Проживаючи за кордоном, в Празі та Парижі, П.Струве належав до право кадетського напрямку. Основні геополітичні думки виклав на сторінках своїх праць «Велика Росія» і «Роздуми про російську революцію».

Стоячи на позиціях створення Великої Росії, П.Струве бачив один шлях до цього: «Спрямувати всі сили на ту область, яка дійсно доступна реальному впливу російської культури. Ця область – увесь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азіатські країни, які «входять» до Чорного моря... Основою російської зовнішньої політики повинно бути, таким чином, економічне панування Росії в басейні Чорного моря. З такого панування само собою витікає політична і культурна перевага Росії на всьому так званому Близькому Сході. Така перевага саме на ґрунті економічного панування здійсниться цілковито мирним шляхом. Якщо ж зміцнімося економічно і культурно на цій природній базі нашої могутності, нам не будуть страшні ніякі зовнішні труднощі, що можуть виникнути незалежно від нас. В цій області ми будемо мати чудовий захист в союзі з Францією і, згідно угоди, з Англією, яка в випадку необхідності може бути відповідним чином розширена і поглиблена...».

Якщо проблема Великої Росії зводиться до російського «військового розширення» в басейні Чорного моря, відзначав П.Струве, то «для здійснення цього завдання і взагалі для господарського піднесення Росії євреї становлять елемент цілком цінний. В тому економічному завоюванні Близького Сходу, без якого не може бути створена Велика Росія, віддані російській державності і прив'язані до російської культури євреї незамінні у якості піонерів і посередників. Таким чином, заради Великої Росії треба створювати таких євреїв і ширше ними користуватися. Очевидно, що єдиним способом для цього є послідовне і лояльне здійснення політики «емансипації» євреїв... По суті, серед всіх «іногородців» Росії – не дивлячись на всі антисемітські воплі – нема елемента, який би міг бути легше, ніж євреї, поставлений на службу російської державності і асимільований з російською культурою». «Польське питання» П.Струве теж вважав питанням політичним чи міжнародно-політичним. Належність Польського королівства до Росії є для останньої чистісінько питанням політичної могутності. Це є важливо і для «внутрішнього» спокою цієї частини імперії.

П.Струве був переконаний, що національною ідеєю сучасної Росії може стати спроба примирення між владою і самодіяльністю народів, які пробудилися, тобто держава і нація повинні органічно злитися. Влада і нація повинні знайти компроміс, піти на добровільне самообмеження з метою поєднання минулої історичної долі з новими ліберальними вимогами. Струве виступав за створення такої Російської імперії, в якій могутність держави буде співпадати з дисципліною праці, правовим захистом і релігійною ідеєю. «Ми ніколи не вважали Росію колосом на глиняних ногах, – писав П.Струве, – бо якщо б ми так вважали, то як би ми вірили у відновлення Росії? А це значить, що ми віримо в правдивість тієї могутності, якою володіла історична Росія. І нове життя Росії ми не відмежовуємо від її старої могутності».

Література: Струве П. Великая Россия. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 786-797; Струве П.Б. Великая Россия. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России.

Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 480-482; Струве П.Б. Отрывки о государстве. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 483-485; Струве П.Б. Размышления о русской революции. *Антология мировой политической мысли*: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 485-490.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) – російський політик і державний діяч. Народився в сім'ї директора народних училищ Симбірської губернії. По закінченні місцевої гімназії поступив на юридичний факультет Казанського університету, але був виключений з першого курсу за участь у студентських заворушеннях. В 1891 р. склав екстерном іспит в Петербурзькому університеті й працював у Самарі помічником присяжного повіреного. З 1893 р. присвятив себе політиці, за що був заарештований і висланий в с. Шушенське Єнісейської губернії. Заснував РСДРП(б), яка брала участь у розповсюдженні марксизму, революціях 1905-1907 та 1917 рр. Після перемоги Жовтневого повстання 1917 р. В.Ленін очолював Раду Народних Комісарів.

Хоча, як відзначав російський геополітик Борис Ісаєв, Ленін «ніколи не вважав себе геополітиком і критично відносився до цієї науки», в той же час він не міг не звертати увагу на проблеми, які поставила і прагнула вирішувати геополітика. В праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915) Ленін сформулював п'ять ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, утворення монополій; 2) злиття банкового капіталу з промисловим, виникнення фінансового капіталу, фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворення міжнародних союзів монополістів, що ділять світ; 5) завершення територіального поділу світу між великими капіталістичними державами. Російський політолог О.Мартишин відзначає багато спільного між трактуванням Леніна і англійського неоліберала Дж.А.Гобсона. Ленін, як і Гобсон, не зводить імперіалізм до колоніальних захоплень, виявляючи в ньому глибші соціально-економічні процеси. Якщо для Гобсона імперіалізм – не закономірне явище, це хвороба, «соціальна патологія», яку треба лікувати при допомозі справжньої демократії, то за Леніним, імперіалізм – неминучість, результат всього попереднього розвитку капіталізму. Він не підлягає реформуванню, його можна тільки знищити. Імперіалізм – епоха насильства і реакції. Війна за переділ світу – його закон. Перша світова війна саме така: це війна імперіалістична. Міжнародні конфлікти створюють кризові ситуації. Це нове джерело потрясінь. На таких міркуваннях базується кінцевий висновок Леніна: імперіалізм – остання стадія капіталізму, переддень пролетарської революції. Ленін висунув ідею про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, назвавши це законом капіталізму. В статті «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) В.Ленін однозначно заявив: «Соціалізм не може перемогти одночасно у всіх країнах. Він переможе спочатку в одній чи кількох країнах, а решта протягом деякого часу залишаться буржуазними чи дрібнобуржуазними».

Згідно з ленінською картиною світу, на земній кулі на початку XX ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни та колонії. Ленін цілком обґрунтовано поділив колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі. Колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є «об'єктом можливого і ймовірного переділу». «Володіння колонією, – відзначав Ленін, – одне дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з противником – аж до такої випадковості, коли противник забажав би захиститися законом про державну монополію». Після перемоги Жовтневого повстання Ленін чимало зусиль доклав для підготовки і здійснення світової революції, яка повинна була радикально змінити картину світу і встановити безкласовий суспільний лад – комунізм у світовому масштабі. Виступаючи на III з'їзді Рад в 1917 р., Ленін настояв на «повному розриві з варварською політикою буржуазної

цивілізації, яка ґрунтувалась на благополуччі експлуататорів у не багатьох вибраних націях на поработінні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах». З'їзд привітав політику РНК, що проголосила повну незалежність Фінляндії, почала виведення військ з Персії, оголосила свободу самовизначення Вірменії. Разом з тим, незабаром Ленін рішуче засудив проект «автономії» Сталіна.

Ленін був безкомпромісним у проведенні зовнішньополітичної діяльності. Він використовував будь-які методи в боротьбі з зовнішніми партнерами і опонентами. Дмитро Волкогонов наводить записку, власноручно написану Леніним в листопаді 1920 р. Е.Склянському, в якій він дає вказівки як «натиснути» на Латвію і Естонію за підтримку білогвардійських загонів генерала Балаховича: «1) Недостатньо надіслати дипломатичний протест. 2) Навіть краще відтермінувати його, щоб спробувати краще спіймати Латвію і Естляндію... 4) Вжити воєнних заходів, тобто спробувати покарати Латвію і Естляндію воєнним чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на одну версту і повісити там 100-1000 їх чиновників і багатіїв)».

Не дивлячись на те, що Ленін піддавав нищівній критиці капіталістичний світ, він постійно отримував допомогу від тих, кому, здавалось би, більше за всіх було що втрачати в комуністичній Росії – від найбагатших американських капіталістів. Так, директор нью-йоркського федерального резервного банку Вільям Томпсон зробив більшовикам особистий внесок в один мільйон доларів, а Якоб Шіфф дав Леніну 20 мільйонів доларів. За словами О.Керенського, Ленін отримав від німецьких банкірів 40 мільйонів марок золотом (близько 5 мільйонів доларів). Ще при житті Леніна з'явилася книга англійської дослідниці Нести Х.Вебстер «Всесвітня революція: Зговір проти цивілізації» (1921), в якій відзначалося: «Між Берліном і Москвою існує повне взаєморозуміння. Ленін не є мозком всесвітньої змови. Робилося чимало спроб змалювати нинішнього диктатора Росії як «надлюдину» з обширними задумами. Власні твори Леніна відкидають цю теорію. У всіх його багаточисленних роботах нема й натяку на геніальність чи хоча б оригінальність думки... Здається, єдине, що його захоплює, це те, як всупереч опору народу, провести в життя свої ідеї... Так що Ленін не є ні демагогом, ні надлюдиною, а виступає в ролі агента великої німецько-єврейської компанії, що прагне до світового панування».

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 214-215; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 217-226; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет: В 2-х книгах. М., 1999; Поцелуев В. Ленин. М.: Эксмо, 2003; Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. К.: МАУП, 2003; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социальных революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. М.: Юристъ, 2000. С. 392-423; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. Харьков: Фолио, 2004. С. 277-282; Великие правители XX века. М.: Мартин, 2002. С. 191-198.

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940) – російський політичний діяч і публіцист. З 1897 р. – в соціал-демократичному русі. Учасник революції 1905-1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. Троцький повернувся з еміграції в Петроград і офіційно приєднався до більшовиків. Один з керівників і організаторів Жовтневого збройного повстання. В першому радянському уряді – народний комісар закордонних справ, згодом – наркомвоєнмор і голова Реввійськради (1918-1924). В 1926 р. виключений із політб'юро і виведений зі складу ЦК. В січні 1928 р. висланий в Алма-Ату, а в 1929 р. – за межі СРСР. В 1932 р. позбавлений радянського громадянства. З 1937 р. проживав у Мексиці. Загинув у 1940 р. під час здійснення терористичного акту Меркадером дель Ріо Ернандесом за вказівкою Й.Сталіна.

Л.Троцький розробив теорію перманентної революції, у відповідності з якою революції не в найбільш розвинених країнах, наприклад в Росії, покликані вирішувати завдання капіталістичного розвитку, побудову демократичного суспільства, тобто вони є буржуазними за змістом. В ХХ столітті вони набувають перманентного (постійний і безперервний) характеру і врешті-решт переростають в соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Завдяки цій диктатурі і відбувається прискорений перехід до комунізму. В праці «Перманентна революція» (1930) Л.Троцький прогнозував: «Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ». В геополітичному плані це означало, що соціалістична революція, яка бере свій початок в СРСР, переросте у світову революцію. Троцький запевняв: «Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не одержує свого завершення до кінцевого торжества нового суспільства на всій планеті».

В праці «Воєнна доктрина чи воєнне доктринерство» (1922) Л.Троцький підпорядкував воєнну стратегію внутрішній і зовнішній політиці. В книзі «Захід і Схід. Питання світової політики і світової революції» (1924) Л.Троцький виділив три етапи історії Комуністичного Інтернаціоналу: 1) Від жовтня 1917 р. до революції в Німеччині 1921 р.; 2) 1921-1924 рр. – невдача із захопленням влади німецькими комуністами і загальний відкат революції в Європі; 3) Починаючи з 1924 р. – економічна і політична стабілізація європейських країн (за винятком Італії) і зміцнення становища США, які в своєму розвитку значно випередили Європу.

Л.Троцький висунув ідею створення «Європейської Федеративної Радянської Республіки» і навіть спрогнозував передумови її виникнення: нова революція в європейських країнах створить об'єднану Європу, подібну до СРСР. Вони разом знищать капіталістичну Америку і відкриють шлях всім народам до комунізму. «Якщо відстала Росія не стала (та й не могла) чекати революції в Європі, – вважав Л.Троцький, – тим більше Європа не стане і не зможе чекати революції в Америці... Ставши на ґрунт найбільш природного чергування історичних подій, можемо впевнено сказати, що перемога революції в Європі протягом небагатьох років розхитає могутність американської буржуазії». Л.Троцького мало цікавив той факт, якими будуть Європа і світ після світової пролетарської революції.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 215-220; Волкогонов Д. Троцкий. Политический портрет: В 2 книгах. М., 1999; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. Харьков: Фолио, 2004. С. 282-290.

Бердяев Микола Олександрович (1874-1948) – російський філософ і публіцист. Народився в Києві у дворянській сім'ї. По материнській лінії походив від польських магнатів Браницьких, по батьківській – від київських і харківських поміщиків. Батько віддав Миколу до кадетського корпусу, однак у 1894 р. він самовільно залишив його і поступив на природничий факультет, згодом перевівся на юридичний факультет (1895) Київського університету. За участь у соціал-демократичних акціях (1898) Бердяев був відрахований з університету, заарештований і висланий на три роки до Вологодської губернії. В 1904 р. він переїхав до Петербурга, а згодом до Москви (1908). Під час радянської влади Бердяєва двічі заарештовували, в 1921 і 1922 рр., а невдовзі вислали з Росії в Німеччину. Через деякий час мислитель переїхав до Парижа. Помер М.Бердяев за письмовим столом 23 березня 1948 р.

Микола Бердяев – автор численних праць: «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» (1901), «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923), «Філософія нерівності» (1923), «Про призначення людини» (1931), «Основна антиномія особи і суспільства» (1931), «Генеральна лінія радянської філософії і воєнничий атеїзм» (1932), «Я і світ об'єктів» (1934), «Дух і реальність» (1937), «Людська особистість і

надлюдські цінності» (1937), «Джерела і смисл російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Самопізнання» (1949) та ін.

Свої геополітичні міркування М.Бердяєв виклав у фундаментальній праці «Доля Росії». Аналізуючи Першу світову війну з філософської точки зору, мислитель слушно зауважив, що одним з її наслідків «буде філософія націоналізму і філософія імперіалізму». «Світову війну, – констатував вчений, – можна розглядати з різних точок зору. В одному із своїх аспектів світова війна повинна бути визнана незворотнім і роковим моментом в розвитку і діалектиці імперіалізму. Вона є результат зіткнення імперіалістичних воель до світової могутності і світового панування. Існування декількох світових претензій не може не породити світову війну». М.Бердяєв вірно відмітив, що «імперіалістичні претензії Німеччини занадто пізно з'явилися в історії, коли земна куля вже в значній мірі була поділена, коли Англія стала вже великою морською державою, а Росія – великою сухопутною державою». Отже, Бердяєв вважав, що «є три великі держави, які можуть претендувати на світове панування, – Англія, Росія і Німеччина». Однак співіснування цих трьох світових імперіалістичних воель неможливе, бо «неминуче їх зіткнення і вибір».

Війна не оmine жодну малу націю. Бердяєв-геополітик слушно зауважує, що «всі національні організми хочуть облаштуватися в світі, хочуть увійти в свої природні кордони. Війна винищує слабкі національності і разом з тим вона пробуджує в них волю до автономного існування. Великі імперіалістичні організми розширюються і прагнуть до утворення світового царства. І паралельно цьому найменші національні організми прагнуть до самостійності, сподіваючись на покровительство великих держав». М.Бердяєв побачив в імперіалізмі початок універсалізації, тобто, в сучасному розумінні, глобалізації. Що стосується націоналізму, то для нього характерна індивідуальність. На думку Бердяєва, «імперіалізм по природі своїй виходить за межі замкненого національного існування, імперіалістична воля є завжди воля до світового існування. Через боротьбу, через розбрат імперіалізм все ж сприяє об'єднанню людства. Імперіалістична воля пролила багато крові в людській історії, але за нею прихована ідея світової єдності людства», яка переборює будь-яку національну відособленість, будь-який провінціалізм.

М.Бердяєв дає геополітичну характеристику Росії. Вона, на його думку, «величніша в світі сухопутна держава, цілий величезний світ, об'єднуючий безконечне багатоміття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. І поскільки перед Росією стоять світові імперіалістичні завдання, вони перевершують завдання суто національні. Так було в давнину в Римській імперії, так в Новий час стоїть питання в імперії Великобританській». На глибоке переконання Бердяєва, «будь-яка велика імперія, історично життєва, повинна мати національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична робота». Що стосується Російської імперії, то вона є певний у світі організм, що має своє специфічне покликання. Мислитель закликав до необхідності змінити зовнішньополітичне обличчя Росії, яка повинна стати такою, що щедро дає, а не похижацьки відбирає. Російський імперіалізм тільки тоді матиме право на існування, коли насилля буде замінене силою. Залишаючись палким поборником прав і свобод громадян, Бердяєв стверджував, що «тільки вільні громадяни можуть бути опорою імперії», а «велика кількість безправних... становить небезпеку». Мислитель виділяє два основні завдання зовнішньополітичного курсу Росії: заволодіння затоками і виходом до морів; визволення пригноблених націй. Але ця благородна місія може бути виконана лише у тому випадку, якщо Росія ніколи не буде пригнічувати в себе всередині, якщо вона і в середині буде визволителем пригнічених народів. Бердяєв закликав до вирішення польського, єврейського, фінського, вірменського та інших питань. Вчений пророкував: «Якщо Росія не зуміє прищепити до себе любові, то вона втратить основи для свого великого становища в світі», бо її «імперіалізм не може бути агресивним. Її націоналізм повинен виражати російський загальнолюдський народний характер».

Вслід за О.Шпенглером, М.Бердяєв пророкує «кінець Європи»: «Могутнє почуття, викликане світовою війною, можна виразити так: кінець Європи як монополіста культури, як замкненої провінції земної кулі, претендуючої бути всесвітом. Світова війна вводить у світовий круговорот всі раси, всі частки земної кулі. Вона приводить Схід і Захід в такий близький дотик, якого не знала ще історія. Світова війна ставить питання про вихід в світовий простір, про розповсюдження культури на всю поверхню земної кулі». Хоча сучасний імперіалізм – явище суто європейське, однак «він несе з собою енергію, кінцеве розкриття якої означає кінець Європи». З «кінцем Європи» Бердяєв пов'язував «кінець провінційно-замкненого життя Росії і слов'янської раси». Вона виходить на світову арену як визначальна духовна сила. Попереду важкі часи, бо «сильний космічний вітер хитає всі країни, народи і культури. Щоб вистояти від цього вітру, має бути велика духовна зосередженість і поглибленість, необхідне релігійне переживання історичних катастроф».

На думку М.Бердяєва, Росія «має явити тип східно-західної культури, перебороти односторонність західно-європейської культури з її позитивізмом і матеріалізмом... У відомому сенсі європеїзація Росії необхідна і незворотня. Росія повинна стати для Європи внутрішньою, а не зовнішньою силою, силою творчо перетворюючою. Для цього Росія повинна бути культурно перетворена по-європейськи». Бердяєв переконаний, що нова слов'янська ідея прийде на заміну німецької раси і усвідомить свою єдність і свою ідею в кривавій боротьбі з германізмом.

У праці «Філософія нерівності» М.Бердяєв запропонував власну типологію війн. На його думку, «війни бувають дуже різноякісними за своїм характером. Бувають війни більш-менш рівних по своїй силі і по своїй культурі народів. В цьому випадку відбувається напружене змагання, яке повинно вирішити, кому повинно належати панування в світі... Бувають війни народів могутніх і висококультурних проти слабших і малокультурних. В такому випадку метою війни може стати колонізація, насадження і розповсюдження більш високої культури. Перший тип війни є змаганням імперіалістів. Другий тип війни становить здійснення імперіалістичних завдань. Бувають війни народів пригнічених за своє визволення, зовнішньо більш слабших, але внутрішньо ще зберігши свою духовну силу... Нарешті, бувають війни, в яких сильні, варварські, некультурні народи перетворюють в рабів народи вищої культури... Але який би характер не носила війна, вона є показником напруженого динамізму історії».

Література: Бердяєв Н. Судьба России. М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1999; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мысль, 2002. С. 53-59; Всемирная философия. XX век / Автор-составитель А.П.Андриевский. Минск: Харвест, 2004. С. 135-138; Антология мировой политической мысли: В 5 томах. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 585-599; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под общей редакцией О.В.Мартышина. М.: Юристъ, 2000. С. 458-469.

Вишеславцев Борис Петрович (1877-1954) – релігійний філософ-персоналіст, який вміло поєднував психоаналіз Зигмунда Фрейда з християнською релігією та філософією. Народився в Москві у збіднілій дворянській сім'ї. В 1895 р. закінчив Третю московську гімназію і поступив на юридичний факультет Московського університету. Хоча, магістерська дисертація Б.Вишеславцева була присвячена не адвокатурі, а філософській концепції Й.Фіхте. Через деякий час, під час наукового стажування в Майбурзі, мислитель завершив книгу «Етика Фіхте». Протягом 1908-1922 рр. працював спочатку приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Московського університету. Невизнання більшовизму змусило Б.Вишеславцева емігрувати за кордон. Проживаючи в Німеччині та

Франції, він продовжував досліджувати філософські проблеми та викладав у Паризькому богословському інституті. В 1940 р. переїхав до Швейцарії, де прожив до останніх днів свого життя. Б.Вишеславцев опублікував ряд книг, серед яких заслуговують на особливу увагу «Гарантія прав громадян» (1917), «Російська стихія у Достоевського» (1924), «Серце в християнській і індійській містиці» (1928), «Вічне в російській філософії» (1955), «Філософська злиденність марксизму» (1952), «Криза індустріальної культури» (1953).

В геополітичному плані цікавими видаються міркування Б.Вишеславцева про людську душу і характери народів. Проживаючи в Німеччині, мислитель неодноразово спілкувався з своїми західними колегами. Своїми роздумами він поділився на сторінках «Щоденника»: «Наша зустріч із західними філософами відразу запримітила різницю душевних і духовних початків. Різницю нелегко довести: філософія та ж, на якій виховані покоління російських освічених людей і професорів. Але відношення інше: в них вона приймається суто інтелектуально. У нас скоріше почуттям та інтуїцією. Нас вражав їх сухий, строго диференційований інтелектуалізм... їх вражав й іноді дратував наш абсолютизм, наша вимога завершальних рішень і зведення всіх проблем до завершального смислу всього існуючого...».

Вищеназвану проблему Б.Вишеславцев дослідив у статті «Російський національний характер». «Я переконаний, – писав мислитель, – що народний характер надзвичайно стійкий, можливо, він навіть завжди залишається таким, і найбільш неочікувані й неймовірні коливання долі відкривають тільки його приховані, але завжди присутні потенції; так що з глибокого розуміння характеру можна прочитати всю його долю». Вчений вважав, що для того, щоб зрозуміти душу народу, необхідно вникнути в його сни. Саме на їх основі написані російські казки, епос і поезія. Детально описавши сюжети головних російських казок, Б.Вишеславцев прийшов до висновку, що «вони викривають все, що живе в підсвідомій душі народу... Казка викриває... соціальну ворожнечу і жадобу соціальної утопії». Казки, на глибоке переконання вченого, можуть пророкувати майбутнє, бо з людиною відбувається, як правило, те, чого вона найбільше хоче, особливо чого вона підсвідомо хоче. Ось чому казки так символічні для долі народу.

Характеризуючи російський характер, Б.Вишеславцев відзначав його національну скромність, самокритику і самозасудження. Це відрізняє росіянина від іноземця, розвиток історичного процесу в Росії та Європі. «Це не революція західноєвропейська з її здобуванням прав і боротьбою за новий лад життя, це стихійний нігілізм, який миттєво знищує все, до чого народна душа схилилась». Цим відрізняється російська революція від західноєвропейської. «В нашому мистецтві теж живе Ерос – в нашій музиці, в нашій поезії, в нашому танці. Ми теж творимо не з пуританського обов'язку, а лише тоді, коли ми захоплені, закохані в красоту. Тут наша схожість з вами, але тут же лежить і відмінність: наш Ерос жадає безмежного і сам безмежний, безформний, стихійний, позбавлений граней, а ваш Ерос радісно і впевнено здійснює шлях творчого сходження... Дисгармонія життя приводить нас у відчай, і ми починаємо руйнувати все і заперечувати все в пориві нігілізму; а іноді, в пориві святості, приймаємо і любимо все, все хочемо відновити і врятувати, все перетворити...». Б.Вишеславцев підсумував: «У нас з вами протилежні завдання: у вас – не дати Еросу завмерти і вичерпатися серед завершеності чудових форм, у нас: знайти форму для нашого хаотичного Ероса, знайти центр, оволодіти собою. Ви володієте в повноті тим, чого ми найбільше бажаємо».

Література: Вышеславцев Б. Русский национальный характер. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 621-640; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 112-117;

Алексєєв Микола Миколайович (1879-1964) – один з відомих ідеологів євразійства, видатний історик, філософ права і державознавець, автор найбільш повної і завершеної концепції євразійського державного ідеалу. Народився в Москві у дворянській сім'ї. В 1902 р. М.Алексєєв був відрахований з юридичного факультету Московського університету за участь у студентських заворушеннях. Лише після амністії, закінчивши повний курс, склав магістерські випробування і в 1908 р. став приват-доцентом університету, а в 1911 р. захистив дисертацію. Брав участь у Першій світовій війні та громадянській війні в Росії, а після поразки білогвардійців емігрував за кордон. Проживав у Парижі, Берліні та Белграді. В 1946 р. взяв радянське громадянство, а в 1950 р. переїхав до Швейцарії, де й помер. Свою модель євразійської держави виклав у працях «Російський народ і держава», «Євразійці і держава» та «Сучасне становище науки про державу і її найближчі завдання».

М.Алексєєв вважав, що право Росії повинно будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західним ліберальним юридичним теоріям: «Не право важливо, але правда, держава правди». На становлення російського правознавства вирішальний вплив зробили православна правова монархія, ідея диктатури, козацької вольності та сектантське розуміння держави. Мислитель виділяє основні риси євразійської держави: 1) держава побудована на глибинних народних основах і відповідає «народній волі»; 2) держава є ідеократією чи державою стабілізуючої суспільної думки; 3) правляча партія є носієм оригінальної державної ідеї. Остання теза заперечує багатопартійність, яка культивувалася на Заході.

Майбутню державу М.Алексєєв бачить як союз миру, правди і народів. Мета її – внутрішній і духовний розвиток людини. Майбутня Росія не може бути побудована інакше, як на основі широкої автономії земель і народів, які до неї входять. Разом з тим, роль центру, навколо якого об'єднуються народи, залишає за собою Росія. В економічній сфері повинна панувати державно-приватна система господарства. Держава має свою конституцію, в основу якої покладено «Декларацію зобов'язань держави». Замість опозиції, яку мислитель не сприймав, в державі М.Алексєєва окреме місце належить гарантам, які забезпечують нормальне проведення в життя державної місії. «Гарантована держава» М.Алексєєва не визнає жодних самодержавств – ні особистих, ні колективних. В деякій мірі вона є різновидом республіканської форми правління.

Література: Алексєєв Н.Н. Теория государства: государствоведение, государственное устройство, государственный идеал. *Антология мировой политической мысли: В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 636-640;* Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 145-158;

Карсавін Лев Платонович (1882-1952) – один із ідеологів євразійства, історик і філософ. Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету захистив магістерську і докторську дисертації з релігійної культури Італії. З 1918 р. – професор Петроградського університету, член Вільної філософської асоціації. В 1922 р. висланий за межі Росії. Проживав у Берліні (1923-1926), а потім у Парижі (з 1926 р.). В 1928 р. очолив кафедру загальної історії Вільнюського університету. Його педагогічна і наукова діяльність були перервані арештом в 1949 р. Помер у табірній лікарні. Геополітична концепція Л.Карсавіна викладена в його праці «Схід, Захід і російська ідея» (1922).

Стоячи на позиціях євразійства, Л.Карсавін з докором зауважує: «Ми, росіяни, до цих пір були несхильними до самовизначення, наївно ототожнюючи свій національний ідеал з європеїзацією чи, не менш наївно, заперечуючи будь-яку цінність європейського. Багато з нас навіть у нинішній революції бачать або лише етап європеїзації нашої, що продовжує справу Петра, або прояв некультурного бунтівництва, давно пережитого Європою... Всі намагаються осмислити революцію з точки зору західних ідеалів, цілковито не вмючи проводити відмінність між ідеологією вождів і стихій...». Л.Карсавін був глибоко переконаний, що «не в європеїзації смисл нашого історичного існування і не європейський

ідеал пропонується нам як наше майбутнє. Якщо б було так, ми б були народом неісторичним, здатним лише для удобрювання європейського поля..., і ні про яку російську ідею не варто б і говорити. І не в «європейських» тенденціях російської думки, суспільності і державності треба шукати цю ідею».

Особливість російського ідеалу полягала в постійному взаємозв'язку візантійської і російської церков з державністю і національністю. Цю особливість Л.Карсавін бачив і в російській революції. «Не народ нав'язує свою волю більшовикам, і не більшовики нав'язують йому свою. Але народна воля індивідуалізується і в більшовиках; в них здійснюються деякі особливі суттєві її мотиви: жадоба соціальної перебудови і навіть соціальної правди, інстинкт державності і великодержав'я». В більшовицькій революції Л.Карсавін бачив не стільки комуністичну ідеологію, як російську душу: «Комуністична ідеологія лежить у найбільш поверховому прошарку історичного російського процесу. Її призначення і вплив перебільшувати не варто...».

Література: Карсавин Л.П. Восток, Запад и русская идея. *Антология мировой политической мысли:* В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 677-680; Карсавин Л.П. Философия истории. *Антология мировой политической мысли:* В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 681-689.

Ільїн Іван Олександрович (1883-1954) – російський релігійний філософ і політичний мислитель. Народився в Москві у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію із золотою медаллю та юридичний факультет Московського університету з відзнакою. В 1909 р. склав іспити на ступінь магістра державного права і був затверджений у званні приват-доцента при кафедрі енциклопедії права і історії філософії права Московського університету. Жовтневу революцію 1917 р. зустрів вороже і назавжди залишився ідейним ворогом радянської влади. 26 листопада 1922 р. був висланий з Росії. Проживаючи в Берліні, І.Ільїн працював професором і деканом Російського наукового інституту. В 1934 р. за відмову вести заняття у відповідності з програмними засадами націонал-соціалістів Ільїну було заборонено займатися викладацькою роботою, а його праці були заборонені гестапо. В 1938 р. він переїхав у Швейцарію. 21 грудня 1954 р. Івана Олександровича не стало. Іван Ільїн опублікував понад 30 книг, зокрема «Про супротив злу силою» (1925), «Шлях духовного оновлення» (1938), «Аксіоми релігійного досвіду» (1953), «Наші завдання» (1956).

Сучасний геополітик М.Нартов писав, що погляди І.Ільїна «пересікалися з «органічною теорією» батька терміна «геополітика» шведського вченого Рудольфа Челлена. Як і останній, Ільїн вважав, що держава, країна з її населенням – «живий організм». Росія як «живий організм» формувалася століттями не як «механічна сума території», а як «органічна єдність». Говорячи про державну форму, І.Ільїн вважав, що вона повинна рахуватися з територіальним розміром країни та з чисельністю її населення. Це стосується також клімату і природи країни. «Суворий клімат, – писав вчений, – затруднює всю організацію народу, всі зносини, все управління. Природа впливає на характер людей, на продовольство країни, на її промисловість; вона визначає її географічні і стратегічні кордони, її оборону, характер її війн. Все це має бути враховано у державній формі. Багатонаціональний склад населення представляє державній формі свої вимоги. Він може стати фактором розпаду і призвести до згубних громадянських воєн. Але ця небезпека може бути і подолана: природою країни і гірським вільнолюбством солідарних народів (Швейцарія); чи тривалим і вільним емігрантським відбором, заокеанським становищем країни і торговельно-промисловим характером держави (Сполучені Штати); чи, нарешті, релігійно-культурною перевагою і успішним політичним керівництвом чисельно сильнішого племені, якщо воно відрізняється справжньою доброю (Росія)».

Виходячи з таких міркувань, І.Ільїн підсумував: «Кожний народ і кожна країна як жива індивідуальність зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові притаманна своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, відповідна йому, і тільки йому. Нема однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Слепе копіювання... небезпечне і може бути згубним...».

І.Ільїн наводить найоптимальніші умови для повноцінного існування держави. До таких він відносить наступні: 1) територію і її розміри (чим більші ці розміри, тим необхідніша сильна влада і тим важче створювати корпоративний лад); 2) густота населення (чим більше вона, тим легшою є організація країни); 3) державні завдання (чим грандіозніше вони, тим меншій кількості громадян вони зрозумілі й доступні, тим вищим має бути рівень правосвідомості, тим важче формування корпоративного ладу); 4) господарські завдання країни (з примітивним господарством маленької країни може легко впоратися і корпоративна держава); 5) національний склад країни (чим він однорідніший, тим легше народу самоуправляти); 6) релігійна приналежність народу (однорідна релігійність має полегшувати управління, різнорідна – утруднює; безліч протидержавних сект може перетворитися в безпосередню державну небезпеку); 7) соціальний склад країни (чим він первісніший і простіший, тим легше дається народу солідарність, тим простіше управління); 8) культурний рівень народу (чим він нижчий, тим необхіднішим є керівництво держави); 9) народний характер (чим стійкішим і духовно-індивідуальним є особистий характер у даного народу, тим легше здійснити корпоративний лад; народ індивідуалізований не духовно, а тільки біологічно, до того ж безхарактерний, може управлятися тільки владною опікою). Висновок закономірний: «Єдиного мірила, єдиного зразкового ладу для всіх народів нема і бути не може».

Література: Антология мировой политической мысли: В 5 томах. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 663-672; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. М.: Юристъ, 2000. С. 479-488; Мусский И.А. Иван Александрович Ильин. *100 великих мыслителей*. М.: Вече, 2004. С. 619-627; Нартов Н.А. Геополитика. М.: Юнити, 2000. С. 111-112.

Вернадський Георгій Володимирович (1887-1973) – російський історик. Народився у Петербурзі в сім'ї академіка Володимира Івановича Вернадського. Закінчивши московську 5-ту гімназію, Г.Вернадський поступив на історичне відділення філологічного факультету Московського університету, де йому читали лекції легендарні історики В.Й.Ключевський, А.А.Кізеветтер, Р.Ю.Віппер. Стажувався у Фрейбурзькому університеті в Г.Ріккерта, а ступінь магістра здобув у Петербурзькому університеті. З 1917 р. – приват-доцент цього університету. За політичними поглядами Г.Вернадський був близьким до кадетів. Після Лютневої революції редагував видання міністерства внутрішніх справ «Сільський вісник», згодом очолював кафедру російської історії Пермського університету. В 1918 р. – професор Таврійського університету в Сімферополі, очолював відділ преси в уряді П.Врангеля. Після поразки білих сил емігрував у Константинополь, потім у Грецію. З 1922 р. працював професором Російського юридичного факультету в Празі. В 1927 р. Г.Вернадський одержав, завдяки рекомендації М.І.Ростовцева, запрошення в Єльський університет і переїхав до США. З 1931 р. викладав у ряді американських університетів, зокрема в Колумбійському і Чиказькому. В 1958 р. Колумбійський університет удостоїв його ступеня почесного доктора гуманітарних наук, а в 1965 р. – почесного президента Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням. Помер Г.Вернадський в Нью-Йорку 12 червня 1973 р.

Аналізуючи російську історію, професор Г.Вернадський визначає її географічний фон як співвідношення лісової і степової смуг, боротьбу лісу і степу. Цей процес ним поділяється на окремі періоди, умовно і схематично позначені як: 1) спроби об'єднання лісу і степу (до 972 р.); 2) боротьба лісу і степу (972-1238); 3) перемога степу над лісом (1238-1452); 4) перемога лісу над степом (1452-1696) і 5) об'єднання лісу і степу (1696-1917). Протягом всієї своєї книги автор прагне обґрунтувати і підкріпити документами свою схему.

Література: Вернадский Г. Два подвига св. Александра Невского. *Русский мир*. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 641-661;

Трубецькой Микола Сергійович (1890-1938) – російський філософ, теоретик євразійства. Народився в сім'ї відомого філософа, князя С.М.Трубецького. В 1913 р. закінчив Московський, а згодом Лейпцігський університети. В 1915-1917 рр. працював приват-доцентом Московського, а в 1918 р. – Ростовського університетів. Опинившись в еміграції, завідував кафедрою славистики у Відні, а в 1930 р. став членом віденської Академії наук. Останні роки життя присвятив виключно науковій і педагогічній роботі. Євразійську концепцію історії Росії виклав у працях «Європа і людство», «Ми і інші», «Російська проблема», «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу», «Про Туранський елемент в російській культурі» та ін.

Початком євразійського руху слід вважати книгу М.Трубецького «Європа і людство», яка вийшла в Софії у 1920 р. Сучасний російський геополітик В.Петров писав, що «ця невелика книжечка є тільки передвісником євразійських праць Трубецького, свого роду першим поштовхом, який визрівав у автора багато років. Тим не менше брошура виконала свою роль, так як привернула гостру увагу до проблем ареальної характеристики і приналежності російської культури і збрала в Софії коло майбутніх євразійців». Автор рішуче відкинув егоцентризм і ексцентризм, відстоюючи концепцію багатолінійності всесвітнього історичного процесу. Такий підхід, багато в чому близький до концепції М.Данилевського, виключав погляд на європейську культуру і цивілізацію як на універсальну і виняткову та ставив її в ряд з іншими цивілізаціями світу.

М.Трубецькой піддає нищівній критиці твердження, що під «цивілізацією» розуміють ту культуру, яку в спільній праці виробили романські та германські народи Європи. Заперечення вкладу всіх інших народів у створення цивілізації мислитель вважає шовіністичним підходом. Приймати чи не приймати романо-германську культуру можна тільки після з'ясування цілого ряду питань, а саме: 1) чи можна об'єктивно довести, що культура романо-германців досконаліша за всі інші культури, які нині існують чи коли-небудь існували на землі? 2) чи можливе повне залучення народу до культури, виробленої іншим народом, притому залучення без антропологічного змішування обидвох народів між собою? 3) залучення до європейської культури є благо чи зло? 4) чи є всезагальна європеїзація неминучою? 5) як боротися з її негативними наслідками?

Довівши, як йому здавалось, що європеїзація є злом, М.Трубецькой намагається дати відповідь на питання, як із цим злом боротися: «Якщо б людство – не те людство, про яке любляють говорити романо-германці, а справжнє людство, що складається в своїй більшості із слов'ян, китайців, індусів, арабів, негрів та інших племен, які всі, без різниці кольору шкіри, стогнуть під важким гнітом романо-германців і розпорозують свої національні сили на добування сировини, потрібної для європейських фабрик, – якби все це людство об'єдналося в спільній боротьбі з пригноблувачами-романо-германцями, то, слід вважати, йому рано чи пізно вдалося б скинути ненависне іго і стерти з лиця землі цих хижаків і всю їх культуру».

Звертаючись до інтелігенції європеїзованих народів, М.Трубецькой закликає її змінити психологію, «зірвати з очей пов'язку», яку їй наклали романо-германці. Вона, врешті решт,

повинна зрозуміти, що: її до цих пір обманювали; європейська культура не є щось абсолютне, не є культура всього людства, а тільки творення обмеженої і визначеної етнічної чи етнографічної групи народів, які мали спільну історію; тільки для цієї визначальної групи народів, які створили її, європейська культура обов'язкова; вона нічим не довершеніша, не «вища» за будь-яку культуру, створену іншою етнографічною групою, бо «вищих» і «нижчих» культур і народів взагалі нема, а є тільки культури і народи більш або менш подібні один до одного; тому засвоєння романо-германської культури народом, який не брав участь у її створенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили; повне, органічне засвоєння романо-германської культури (як і будь-якої чужої культури взагалі) можливе тільки при антропологічному поглинанні даного народу романо-германцями; без такого антропологічного змішування можливий тільки сурогат засвоєння культури..., народ, засвоївший сучасний стан європейської культури, стає нездатним до подальшого розвитку її й кожному нову зміну елементів цієї культури повинен знову переймати в романо-германців; при таких умовах цьому народу доводиться цілковито відмовитися від самостійної культурної творчості, жити відображеним світлом Європи, перетворитися в мавпу, яка безперервно подразнює романо-германців; внаслідок цього даний народ завжди буде «відставати» від романо-германців; таким чином, європеїзація є безумовним злом для будь-якого неромано-германського народу; з цим злом можна, а відповідно, і треба боротися всіма силами. Всі ці моменти необхідно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо. Причому, не лише усвідомити, але й відчутти, пережити й перебороти. «Завжди треба пам'ятати, що протиставлення слов'ян германцям чи туранців арійцям не дає істинного вирішення проблеми і що істинне протистояння є тільки одне: романо-германці – і всі інші народи світу, Європа і людство».

У статті «Ми і інші», опублікованій в 1925 р., М.Трубецької порівнює євразійство з більшовизмом. Мислитель стверджує: «Більшовизм є рух руйнівний, а євразійство – творчий. Обидва рухи полярно протилежні, і ніяке співробітництво між ними немислимо. Ця протилежність між більшовизмом і євразійством не випадкова, а корениться в глибинній суті обидвох рухів». М.Трубецької був переконаний, що більшовизм як руйнівна сила, обов'язково загине, а на заміну йому прийде творча сила. Якою вона буде? Чи здатне на таку місію євразійство? Мислитель залишив без відповіді ці питання.

У статті «Російська проблема» М.Трубецької рішуче засудив можливість іноземної допомоги у відбудові Росії після кривавої громадянської війни та інтервенції. «Ті романо-германські держави, - писав він, – які нададуть Росії допомогу, зроблять це, звичайно, не з філантропічних почуттів і намагатимуться поставити справу так, щоб в обмін на цю допомогу одержати Росію в якості своєї колонії. Поки що важко передбачити, яка саме із романо-германських держав виступить в цій ролі, буде це Англія, Німеччина, Америка чи консорціум держав, який поділить Росію на «сфери впливу». З впевненістю можна сказати тільки те, що про повне інкорпорування Росії до тієї чи іншої держави, про включення її цілком в офіційний список колоніальних володінь якої-небудь держави, не може бути мови. Росія перетвориться в тінь, їй буде надана видимість самостійності... Відбудова Росії можлива тільки ціною втрати її самостійності». Висновок напрошувався один: Росія повинна відмовитися від іноземної допомоги. «Ми повинні змиритися з думкою, – констатує М.Трубецької, – що романо-германський світ зі своєю культурою – наш злісний ворог... В той же час, повністю вільні від поклоніння перед кумиром західної цивілізації, ми повинні працювати для створення самобутньої національної культури».

Особливе місце в творчій спадщині М.Трубецького посідає його праця «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу». Пояснюючи швидкі темпи утворення Чингізханом в Євразії Великої імперії, М.Трубецької визначив кілька моментів. Їх він назвав принципами: 1) поділ людей на підлих, егоїстичних з одного боку, і тих, які свою честь ставили понад усе; 2) глибока релігійність кожного – від хана до останнього дружинника; 3)

особлива повага до кочівників, які в моральному відношенні переважали підкорені ними народи; 4) відсутність догматизму і віротерпимість. За сукупністю цих принципів влада хана опиралася не на якийсь панівний клас, правлячу націю чи офіційну релігію, а на відповідний психологічний склад людей. М.Трубецької доводив, що Росія за монголо-татарських часів була провінцією великої держави. Союз, який уклав Олександр Невський з ханом, був вимушеним, бо папа Римський оголосив хрестовий похід проти православних і татар. На думку вченого, Північно-Східна Русь зробила свій перший важливий геополітичний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Звільненням в 1480 р. Русі від монголо-татарського іґа відбулася заміна ординського хана московським царем з перенесенням ханської ставки в Москву.

Простеживши історичне минуле Росії, М.Трубецької закликає створити цілковито нову культуру, свою власну, неподібну на європейську цивілізацію. «Те, що сьогодні робиться в Росії, – пише він, – лише здається новим і своєрідним. Насправді це руйнування а не творення, і руйнування це проникнуто тим же старим духом, духом Петра I, Катерини II і всієї інтелігенції XIX ст., захопленої зовнішнім виглядом європейської цивілізації і європейських ідей». Росія повинна перестати бути кривим дзеркалом європейської цивілізації і повернути своє справжнє історичне обличчя. Лише тоді вона знову стане сама собою – Росією-Євразією, свідомим носієм і правонаступником великого намісництва Чинґісхана. В статті «Про істинний і неправдивий націоналізм» М.Трубецької відмічає, що істинний націоналізм полягає не в запозиченні від чужих народів чи в нав'язуванні сусідам своїх навичок і уявлень, а в істині самопізнання, добре відомих по стародавніх афоризмах «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Література: Трубецької Н. Европа и человечество. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 33-105; Трубецької Н. Мы и другие. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 106-125; Трубецької Н. Русская проблема. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 126-143; Трубецької Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 144-226; Трубецької Н. О Туранском элементе в русской культуре. *Русский мир.* Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. С. 738-765; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 125-136; Сирота Н.М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51.

Устрялов Микола Васильович (1890-1938) – суспільствознавець, публіцист, видатний діяч партії кадетів. У 1916-1918 р. – приват-доцент Московського і Пермського університетів. У роки громадянської війни – голова Східного відділу ЦК партії кадетів, керівник бюро преси в уряді О.В.Колчака. Після поразки білої гвардії емігрував у Харбін, де працював професором місцевого університету (1920-1934). Після повернення в СРСР (1935) – професор економічної географії Московського інституту інженерів транспорту. В 1937 р. заарештований і засуджений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Свої геополітичні погляди Микола Устрялов виклав у праці «Елементи держави», в основу якої було покладено курс лекцій вченого про державу, прочитаний на юридичному факультеті Харбінського університету. До необхідних для визначення держави елементів М.Устрялов відносив територію, населення і владу. «Кожна з цих трьох ознак, – писав він, – неминуче присутня в будь-якій державі. Не може бути держави без людей, що її населяють, без території, яка її визначає, і без влади, в ній існуючій». Як і Р.Челлен, М.Устрялов вважав, що «державна.., явище складне, як саме життя. Вона є форма життя, жива синтетична єдність». Р.Челлен виділяв окремі самостійні дисципліни, які вивчають державу – геополітику, етнополітику, кратополітику, екополітику, соціополітику – «п'ять елементів однієї й тієї ж сили, п'ять пальців руки, працюючих у світі». М.Устрялов вважав, що люди залежать від землі, від земної поверхні; історичні форми витрат їх енергії в значній мірі

пов'язані з географічними умовами їх існування. Вчений стверджував, що «одною з головних причин могутності Англії є характер її території: острівне становище і взаємна близькість покладів заліза і кам'яного вугілля. Загальновідома роль Нілу і його особливості в розвитку давньої єгипетської культури, Хуанхе і Янцзи в історії Китаю, Середземного моря в житті давньоєвропейських країн».

М.Устрялов розмірковував: «Відомо, скільки проблем створюють міжнародній політиці питання «природних кордонів» чи «виходу до моря» тієї чи іншої держави. Не менш цікава проблема сусідства в історії; кількість і якість сусідів має неабиякий вплив на характер народу і стиль держави. Географічна ізольованість Англії тривалий час дозволяла їй притримуватися в політиці системи «блискучої ізоляції». Навпаки, несприятливе в сенсі сусідства Польщі відіграло рокову роль в її історії...». Що стосується Росії, вважає М.Устрялов, то її географічне становище «не менш самітно відображено на її житті та культурі: сусідство з монголами, перехресний вплив сходу і заходу – хіба можна зрозуміти російську державність без врахування цих факторів?»

М.Устрялов акцентує на тісному зв'язку географії з економікою, адже не випадково говорять про політику нафти, вугілля чи заліза. На переконання автора, «в міру зростання населення і розвитку продуктивних сил для господарської самодостатності соціально-політичного організму земельна площа повинна неминуче розширяться... Як не цікавитися географією сучасному державотворцю? Яка державна політика поза геополітикою?» Однак не варто робити упереджені висновки, що М.Устрялов перебільшував роль географічного фактора. «Не тільки географія впливає на історію, – писав він, – але і навпаки: історія на географію. Люди залежать від землі, але і земля залежить від людей. Тут взаємний зв'язок, взаємозалежність. Людина трансформує земну поверхню своїми зусиллями, своїм генієм. Вона бореться з природою, інтерпретує її, втручається в її царство, користується її законами. Вона висушує болота, рие канали, приборкує пустелі, океани і саме повітря, зводить міста, перемагає відстані. Вона культивує природу, створює її «друге обличчя», ландшафт природи перетворює в культурний ландшафт і пасивні простори в активні».

Говорячи про другу ознаку держави – населення, – М.Устрялов стверджував, що «від ступеня пристосування того чи іншого народу до умов клімату залежить іноді його історична доля. Про глибокі відмінності між південним і північним людством, а також між характерами західноєвропейських, євразійських і азійських народів немало написано... Чи могли ці антропо-географічні відмінності бути відкинуті для побудови відповідних держав?» На думку вченого, «основними факторами національної формації є мова і держава. Націю створює або спільність мови, або спільність держави, або те і інше разом... Спільність традицій, потреб, устремлінь – ось що таке нація. Спільність історичної долі, спільність спогадів, відчуття, а загалом і усвідомлена єдність волі до спільного життя. Факт спільного минулого, воля до спільного майбуття... Нація включає в себе співвітчизників як в просторі, так і в часі». На глибоке переконання М.Устрялова, нації надзвичайно динамічні, вони проходять етапи зрілості й розвитку, народ може бути нацією в меншій або в більшій мірі. Аналізуючи третю ознаку держави – владу, – М.Устрялов констатував, що саме вона «перетворює людський натовп в організований народ, вносячи порядок у відносини між людьми. Це вона захищає рід людський від сумбурної анархії, від війни всіх проти всіх. Це в значній мірі завдяки їй поверхня земної кулі стає предметом планомірного впливу людини». Держава, як і людина, живе, вона перебуває в постійній динаміці.

Перу М.Устрялова належить праця «Італійський фашизм» (1928), в якій мислитель так охарактеризував Італію Беніто Муссоліні: «Культ Муссоліні – центр і пафос фашистської психології. Але під нього підводиться і теоретичний фундамент... Маса захоплюється ідеєю, перетворюючи її в пристрасть. Ідея-пристрасть стає дією, тобто життям, втіленим в особистість як центр духовного притягнення...». Подібне мало місце в гітлерівській Німеччині: «Національна диктатура – централістична: це диктатура єдиної ідеї...».

Література: Устрялов Н. Элементы государства. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 599-653; Устрялов Н.В. *Patriotica. Антология мировой политической мысли:* В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 773-776; Устрялов Н.В. *Итальянский фашизм. Антология мировой политической мысли:* В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 776-779; Устрялов Н.В. *Германский национал-социализм. Антология мировой политической мысли:* В 5 т. Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. М.: Мысль, 1997. С. 779-783.

Сувчинський Петро Петрович (1892-1985) – російський музикознавець, культуролог і публіцист. З 1920 р. перебував в еміграції, беручи участь у роботі першого євразійського збірника «Исход к Востоку» та журналу «Версты» (1926-1928). Опублікував ряд праць з історії і теорії музики. В публіцистиці звертався переважно до проблем російської історії культури. П.Сувчинський вважав, що російська культура «концентрично» відображає релігійні моральні основи міросприйняття російського народу. Криза петербурзької культури пов'язана, в першу чергу, з її «відривом» від національного культурного ґрунту. Жовтневий переворот мислитель вважав неминучим і необхідним. Не дивлячись на трагічні випробування, які випали на долю країни, Росія, на переконання П.Сувчинського, повернеться до витоків і усвідомить унікальність культурно-історичного шляху як Євразії.

У статті «Сила слабких» (1921) П.Сувчинський, аналізуючи наслідки Жовтневого перевороту, відзначав, що «Захід швидко збагнув, як у нього на очах росте і міцнішає колишня європейська провінція, з якою неминуче доведеться вступити в боротьбу...». На думку вченого, «російська інтелігенція здавна звикла сприймати європейську культуру не в свідомості рівності, а в переконанні її переваги, обов'язковості, винятковості і правоти. Ця підпорядкованість безперечно корениться в самій суті російської природи: якщо вже визнати себе нерівним, дозволити над собою яку-небудь перевагу – то необхідно і підпорядкуватися, змиритися, малодушно відректися від свого. Це свого роду... навіть само зрада...». Постійне співжиття з європейською та іншими культурами стало для Росії тим, що «російська інтелігенція виявилася інтернаціонально освіченішою, але обезличеною». Російська інтелігенція протиставила інтереси народу та інтелігенції, велика частина якої емігрували на Захід. Ті інтелігенти, що залишилися в Росії, проникнуті ідеєю комунізму. «Але було б великою помилкою вважати, – писав П.Сувчинський, – що мечом комунізму бореться російський народ з Європою та інтелігенцією. Навпаки, комунізм – це остання личина, яку прийняла інтелігенція в своєму фатальному відстоюванні принципу врівноваженості та всезагальності». На глибоке переконання автора, «більшовицька інтернаціоналізація є тільки вольовий наслідок космополітичних блукань: спокус російського безбожного, гріховного інтелігентського духу; гріховного, бо поза Церквою не може бути праведною мрія про істину. Це рано чи пізно буде зрозуміло всім, після чого вольова (остання?) диктатура інтелігенції буде стихійно зметена. Тоді здійсниться великий заповіт Росії, здійсниться пророча її таємниця: розумний і заспокоєний народ і прозрівши інтелігенція примирливо об'єднаються під одним великим куполом Православної Церкви». Отже, як і інші представники євразійства, П.Сувчинський силу Росії бачив у її самобутності, в єдності держави, церкви і народу.

Література: Сувчинский П.П. Сила слабых. Информационно-аналитический портал – Евразийская классика / <http://evrazia.org>.

Флоровський Георгій Васильович (1893-1979) – російський релігійний мислитель, богослов і історик. Народився в Єлисаветграді. У 1916 р. закінчив історико-філологічне відділення Новоросійського університету в Одесі. В 1919 р. – приват-доцент кафедри філософії і психології, а на початку 20-х років емігрував за кордон. Проживав у Софії, згодом

в Празі. Разом з М.Трубецьким, П.Савицьким і П.Сувчинським брав участь у виданні євразійського збірника «Исход к Востоку» (1921). Після ідейного конфлікту з колишніми однодумцями, Г.Флоровський відійшов від євразійства і переїхав до Парижа (1926). Проживав у Югославії, Франції, США. Помер у Принстоні.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна праця Г.Флоровського «Євразійська спокуса» (1928), в якій він піддав нищівній критиці базові засади євразійства. У передмові мислитель писав, що на перших порах «євразійство намагалося бути закликком до духовного пробудження. Але самі євразійці якщо і проснулися, то для того, щоб марити наяву... Євразійство не вдалося. Замість шляху прокладено тупик. Він нікуди не веде. Необхідно повернутися до висхідної точки. І звідси, можливо, відкриються нові обрії, накресляться нові й вірні шляхи».

Оцінюючи наслідки російської революції, Г.Флоровський однозначно стверджує: «Необхідно зрозуміти і визнати: російська руїна має глибоке духовне коріння, це підсумок і фінал давньої і застарілої духовної кризи, хворобливого внутрішнього розпаду. Історичний обвал готувався давно і поступово. В глибинах російського буття вже давно існувала смута, що трясла російський ґрунт, виривалася на історичну поверхню і в політичних, в соціальних, і в ідеологічних судорогах і корчах. Тепер і криза, і розв'язка, і розплата. В своїх коріннях і витоках російська смута є перш за все духовним обманом і запамороченням, великим непорозумінням народної волі. В цьому полягає гріх і провина... На духовний зрив треба відповісти подвигом очищення, внутрішнього діяння і збирання... В революції відкрилася жорстока правда про Росію». Г.Флоровський не погоджувався з євразійцями в тому, що революція в повному сенсі закінчилася і завершилося виплавлення нової Росії. Насправді, «в середині Росії, в глибинах російського буття і духу, все ще продовжується смертельна боротьба...». «В євразійстві, – відзначав Г.Флоровський ще одну хибу цього руху, – знову оживає найгірша і найнебезпечніша риса старої інтелігентської психології – ділити все на «праве» і «ліве», на «благодійне» і «неблагодійне», під новими назвами «старе» і «нове», «європейське» і «євразійське». Євразійство, за своїм психологічним складом, є останній інтелігентський напрям, який обєднав у собі всі попередні вади...». Мислитель відстежив навіть подібність євразійства і марксизму, особливо коли це стосується взаємодії органічної теорії і просвітнього раціоналізму (еволюційний фаталізм і революційний пафос).

Г.Флоровський піддав критиці ідеологів євразійства за апологетику «географічних особливостей Росії». Вони, на його думку, занадто «захоплюються морфологією Росії-Євразії, і на це витрачується вся їх увага. Географічна єдність і самотність «євразійської» території настільки вражають їх, що в їхніх уявах дійсним суб'єктом історичного процесу і становлення є територія, навіть не народи. Тому історія російського народу і розчиняється для них в історії Євразії, як своєрідному середовищі... Щоправда, територія змінюється в історичному бутті, під «психологічним і фізичним впливом» народів, які її заселяють. Але, разом з тим, саме територія є головним фактором історичного процесу.

Євразійці, на переконання Г.Флоровського, так і не визначили межу співвідношення між Росією і Європою. «Поворот до Європи, – стверджував Г.Флоровський, – був потрібний і виправданий не технічними потребами, але єдністю релігійних завдань і походженням. В цьому живому почутті релігійної пов'язаності і спів належності Росії і Європи, як двох частин, як Сходу і Заходу, єдиного «християнського матеріалу», була вища правда старшого слов'янофільства, пізніше з такою трагічною силою і яскравістю пережита і відображена Достоевським. В такому визнанні не тільки не стирається, але вперше чітко проводиться чітка і зрозуміла межа між православною Росією і неправославною Європою...». Флоровський-оптиміст: «Віримо і знаємо, Велика Росія воскресне і відновиться тоді, і тільки тоді, коли воскреснемо, повстанемо ми в молитовній силі. Бо Росія – це ми, кожний і всі, хоча і більша вона за кожного і всіх. Адже кожний із нас в своєму подвизі збирає і творить Росію, і в своїй черствості і падінні руйнує і безчестить її. Адже кожне падіння розкладає

творчий народний дух... Ми повинні напруженням творчої волі будувати і творити нову Росію...».

Література: Флоровский Г.В. Евразийский соблазн. Библиотека «Вехи», 2003.

Савицький Петро Миколайович (1895-1968) – російський філософ, економіст, географ, один із засновників та найбільш відомих ідеологів євразійства. Народився 3 травня 1895 р. в Чернігові у дворянській сім'ї. В 1913 р. він закінчив чернігівську чоловічу гімназію і поступив на економічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Під керівництвом професора П.Струве П.Савицький брав участь у семінарі з прикладної політичної економії. Після закінчення інституту дипломованого економіста-географа П.Савицького залишили на кафедрі історії господарського побуту для підготовки до одержання професорського звання. В 1917 р. П.Савицький на дипломатичній роботі в Норвегії. Працюючи секретарем посла в Крістіані, він написав дисертацію «Торгівельна політика Норвегії під час війни». Не прийнявши Жовтневий переворот, він, як і його вчитель П.Струве, опинився в лавах білогвардійців, ввійшовши до уряду П.Врангеля. В 1920 р. П.Савицький емігрував за кордон. З Константинополя він переїхав в Болгарію, де місцем свого осідку обрав Софію. Саме там і зародилося євразійство. В 1921 р. П.Савицький організував публікацію збірника статей «Исход к Востоку», а згодом брошури «Євразійство» (1926), «Євразійського збірника» (1929) та збірника «Тридцять роки» (1931). П.Савицький редагував «Євразійський вісник» та «Євразійські хроніки». Піднесення нацизму та окупацію Чехословаччини П.Савицький пережив у Празі, працюючи викладачем гімназії. З приходом радянських військ у Прагу (1945), він був заарештований і засуджений в СРСР на 10 років за антирадянську діяльність. Після звільнення (1956), П.Савицький повернувся в Прагу, де залишалася його сім'я. В Чехословаччині, яка мало чим відрізнялася від СРСР, вчений не зміг знайти постійну роботу і жив за рахунок нерегулярних перекладів з чеської мови на російську і навпаки. В 1960 р. померла його дружина, а наступного року П.Савицький був знову заарештований, на цей раз чехословацькою владою. Лише завдяки активній підтримці Бертрана Рассела та інших всесвітньовідомих вчених, П.Савицький врятувався від нового ув'язнення. Однак, після перенесеної в 1967 р. операції, він так і не оправився. Помер мислитель у квітні 1968 р.

У статті «Євразійство», яка носила програмний характер всього євразійського руху, П.Савицький пояснював мету і завдання очолюваного ним напрямку: «Євразійці – це представники нового початку думки і життя, це група діячів, які працюють на основі нового відношення до корінних, визначальних життя питань... Євразійці дають нове географічне і історичне розуміння Росії і всього того світу, який вони називають російським, або «євразійським». На відміну від своїх попередників, які під назвою Старого світу розуміли два материки – Європу і Азію, представники цього напрямку розрізняють ще третій – серединний материк Євразію. На глибоке переконання П.Савицького, «поняття Європи як сукупності Європи західної і східної беззмістовне і хибне».

«Росія, – писав П.Савицький, – займає головні простори земель Євразії. Той висновок, що землі її не поділяються між двома материками, але складають скоріше за все третій і самостійний материк, має не лише географічне значення. Оскільки ми надаємо поняттям Європи і Азії також деякий культурно-історичний зміст, розмірковуємо про якийсь конкретне коло європейських і азіатсько-азійських культур, назва Євразії набуває значення окремої культурно-історичної характеристики. Назва ця вказує на те, що в культурне буття Росії... ввійшли елементи різних культурних впливів Півдня, Сходу і Заходу, змішуючись, послідовно панували в світі російської культури». Південь, як правило, був представлений візантійською культурою, вплив якої на Росію був тривалим і головним. Що стосується Сходу, то він виступав головним чином у якості однієї з «азіатських» рис. П.Савицький мав на увазі культуру і побут монголо-татар, які «відіграли велику і позитивну роль в утворенні

великої державності російської». Захід здійснював великий вплив на Росію починаючи з XVIII ст. Отже, довівши, що на Росію впливали різні культурні цивілізації, П.Савицький підсумував, що «кваліфікація російської культури як «євразійської» більше відображає суть явища, ніж яка-небудь інша...». На думку мислителя, «третя велика євразійська культура вийшла у визначальній мірі з історичного правонаступництва двох попередніх». Завдяки впливам азійського Сходу і європейського Заходу євразійська якість російської культури була суттєво підсилена і утворена.

П.Савицький, характеризуючи російську культуру як євразійську, стверджував, що вона надзвичайно самобутня і неповторна. Яскравими представниками євразійства в культурі вчений вважав Гоголя, Достоевського, Хом'якова і Леонтьєва. Однак він не погоджувався із слов'янофілами, що слов'янство є єдиним. Так, поляки і чехи відносяться до західного «європейського» світу, а приналежність болгар, сербів, хорватів і словенців визначиться згодом. Якщо слов'янофіли не змогли дати відповідь на кардинальні питання історичного розвитку, то «формула євразійства враховує неможливість з'ясувати і визначити минулу, теперішню і майбутню культурну самобутність Росії переважно зведенням до поняття слов'янства; вона вказує – як на джерело такої самобутності – на співіснування в російській культурі європейських і азійсько-азійських елементів».

П.Савицький запропонував власну концепцію, яка «знаменувала собою рішучу відмову від культурно-історичного «європоцентризму»; відмову, яка витікала не з емоційних переживань, але з визначених наукових і філософських передумов. Однією з останніх є заперечення універсального сприйняття культури, яка панує в новітніх європейських поняттях. Саме ця універсальність сприйняття змушує європейців огульно кваліфікувати одні народи як «культурні», а інші як «некультурні». Мислитель категорично не погоджувався з такою типологією, бо «чітко визначити, чого досягло кожне культурне середовище, можна тільки при допомозі розкладеного по галузях розгляду культури. Культурне середовище, яке нижче стоїть в одних галузях культури, може виявитися значно вищим в інших».

П.Савицький стверджував, що не існує універсального прогресу. Заперечував він також сприйняття російської революції як віяння європейських «нових ідей». «З досвіду комуністичної революції, – констатував учений, – витікає для свідомості євразійців деяка істина, одночасно стара і нова: здорове соціальне співжиття може бути засноване тільки на нерозривному зв'язку людини з Богом, релігією; безрелігійне співжиття, безрелігійна державність повинні бути відкинуті...». Враховуючи, що євразійці православні, то тільки «Православна Церква є тим світочем, який їм світить».

Ґрунтовною у всіх відношеннях є праця П.Савицького «Географічні і геополітичні основи євразійства». Як і в попередній, вчений знову переконує, що «Росія має набагато більше підстав, ніж Китай, називатися «Серединною державою»... Європа для Росії є не більше ніж півострів Старого материка, що лежить на захід від її кордонів, Росія на цьому материкау займає основний його простір...». «Росія – Євразія, – ствердує П.Савицький, – є центром Старого Світу. Відстороніть цей центр і всі його решта частин – все це система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться ніби в «розсипану храмину». Цей світ, що пролягає на схід від кордонів Європи і на північ від «класичної» Азії, є та ланка, яка зливає в єдине їх всіх. Це очевидно сьогодні, це буде ще відчутніше в майбутньому». Простеживши історичне минуле народів, П.Савицький підсумував, що «силою незаперечних фактів російський світ покликаний до об'єднуючої ролі в межах Старого Світу. Лише в тій мірі, в якій Росія – Євразія виконує це своє покликання, може перетворитися і перетворюється в органічне ціле вся сукупність різноманітних культур Старого материка, зникає протилежність між Сходом і Заходом...». Для Старого світу «культури Сходу не менш важливі, ніж культури Заходу...».

Особливість російської геополітики і культури полягає в рівномірності свого спрямування як на Захід, так і на Схід. П.Савицький ці напрями називає «двома рівноправними фронтами – західним і південно-східним». Заявляючи, що Росія не є ні Азією, ні Європою, але становить собою особливий географічний світ, П.Савицький аргументує: «Західні, південні і південно-східні окраїни старого материка відрізняються як суттєвою порізанистю свого узбережжя, так і різномайттям форм рельєфу». Це не можна сказати про Росію – Євразію, яка складається із трьох рівнин (біломорсько-кавказької, західносибірської і туркестанської). Лісові місцевості змінюються степовими і пустельними областями та тундровими районами. Особливістю російської території є також широка протяжність гірських хребтів, окремі з яких (хребти на північній окраїні Тибету, Ін-Шань, поблизу Великої китайської стіни) оточують з півдня рівнину, зайняту пустелею Гобі, яка, в свою чергу, сполучається з Туркестанською рівниною через посередництво Джунгарських воріт. І східна і західна окраїни материка (Далекий Схід і Європа) є лісними областями, чого не можна сказати про серединний світ – область степової і пустельної смуги, що протягується від Карпат до Хінгана. Цей світ євразійці й називають Євразією. П.Савицький акцентує, що цю територію не варто асоціювати з «Старою Євразією» О.Гумбольдта, що охоплює увесь Старий материк.

П.Савицький вважає, що Євразія завжди відігравала об'єднавчу роль у Старому Світі. Цю традицію Росія повинна перейняти, однак рішуче відмовитись від попередніх методів – насильства і війни. В сучасних умовах мова може йти лише про шляхи культурної творчості та співробітництва. Призначення євразійських народів – своїм прикладом привернути на ці шляхи всі інші народи світу.

У статті «Геополітичні замітки по російській історії» П.Савицький, як і його попередник Г.Вернадський, вводить історію Золотої Орди в межі російської історії. «Велике століття Золотої Орди може посперечатися з будь-яким в історії інших народів і країн, особливо якщо ми пригадаємо, що Золота Орда є лише частиною того цілого, в центрі та інших частинах якого діяли і Чингіз, і його полководці, і наступні великі хани XII ст., серед яких немало величних фігур». П.Савицький виділяє два етапи монгольського «відродження»: 1) тимуровий (кінець XIV- початок XV ст.) і 2) кримсько-османський (XV-XVIII ст.). Ідеалізуючи перебування руських земель у складі монголо-татарської держави, П.Савицький заперечує прогрес в часи Литовсько-польської держави. Його міркування однозначні: «Разючий контраст між долями руської культури, з одного боку, в умовах монгольського і, з другого боку, литовсько-польського панування. В умовах першого був підготовлений культурний розквіт Московської Русі XV-XVI століть. В умовах другої культура руського племені, що потрапила під литовсько-польську владу, врешті-решт майже зникла з поверхні історичного життя». Головна причина такого стану справ полягала в несприйнятті росіянами латинства, а останнє було нездатним до об'єднавчої місії.

Наприкінці XV ст. виокремилися головні риси геополітичного становища Москви, які мали суттєвий вплив на подальший хід історії. В захисті кордонів Русі від степу і Заходу, на думку П.Савицького, велику роль відіграли захисні лінії, спорудження яких вчений поділив на окремі етапи: 1) укріплені лінії в межах лісостепу (XVI-XVII ст.); 2) укріплені лінії в межах степу (від 1720 до 1840 р.); 3) укріплені лінії в межах пустелі (від 1840 р.). На думку П.Савицького, «Євразія як географічний світ якби створений для утворення єдиної держави. Але лише в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність. До кінця XIX ст. в загальних рисах завершився процес створення Росії – Євразії як геополітичної єдності». В останні роки, на жаль, стверджує П.Савицький, «Росія – Євразія вступила в смугу «мутації»... Всі історичні цінності піддаються перегляду і переоцінці. Одні відпадають, інші одержують нове обґрунтування. Зароджується нове. «Мутація» ще не завершилася, але вона не перерве генетичної лінії, яка простягається з глибини віків. А тому, як було в минулому, так і залишається в сучасному: ключ до розуміння сучасності в значній мірі лежить у

пізнанні історичному. Цим визначається життєвий інтерес вивчення як зовнішньої рамки, так і внутрішніх рушійних сил історичного процесу Росії – Євразії».

Оцінюючи внесок П.Савицького в розвиток геополітики, російський вчений В.Петров відзначав: «Порівняння ідей російських євразійців з теоріями німецьких геополітиків-континенталістів (Хаусхофер, Шмітт та ін.), які також намагалися побудувати власну геополітичну теорію як антитезу стратегії «Морської Сили», доводить, що в німців у цьому напрямі пройдено лише половину шляху, а в росіян (в першу чергу, в Савицького) ми маємо справу із завершеною і повноцінною картиною світу».

Література: Савицький П. Євразійство. *Класика геополітики. ХХ век.* М.: АСТ, 2003. С. 655-676; Савицький П. Географические и геополитические основы евразийства. *Класика геополітики. ХХ век.* М.: АСТ, 2003. С. 677-687; Савицький П. Степь и оседлость. *Класика геополітики. ХХ век.* М.: АСТ, 2003. С. 688-698; Савицький П. Геополитические заметки по русской истории. *Русский мир.* Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra инкогнита, 2003. С. 823-859; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 137-145; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 215-220; Великие мыслители ХХ века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 289-295; Сирота Н.М. Основы геополитики. Санкт-Петербург, 2001. С. 51-52.

Гумілов Лев Миколайович (1912-1992) – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумілова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого в контрреволюційній діяльності, Лев Гумілов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с.Слепньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В. 1934 р. Л.Гумілов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л.Гумілова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л.Гумілова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938-1943). Лише після довготривалих клопотань Л.Гумілов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Сходознавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л.Гумілов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л.Гумілова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплома так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л.Гумілова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після ХХ з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й.Сталіна, Л.Гумілов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотеці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л.Гумілов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двояко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, своєрідність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо. Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ»- «Південь», «Схід»-«Захід», «Світ Ісламу»-«Християнський Світ» тощо)».

Л.Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемоги, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л.Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого потоку, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200-1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500-1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800-2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступить в інерційну фазу, в якій пасіонарство вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л.Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізольованість, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливається кров, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Мироненко, оцінюючи роль Л.Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний смисл для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до

кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблених, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л.Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003. С. 158-166; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 326-329; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 165-167; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. М.: Мартин, 2002. С. 128-135; Кудряченко А.И., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополитика. К., 2004. С. 43-45; Нартов Н.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2000. С. 114-128.

Дугін Олександр Гельйович (р.н. 1962) – російський геополітик. Народився в Москві у сім'ї військового службовця. Після закінчення Московського університету працював редактором видавничого центру «ЕОН» (1988-1991), головним редактором альманаху «Милий Ангел» (1990), головним редактором журналу «Елементи» (1991), головою історико-релігійної асоціації «Арктогея» (1991), автором і ведучим Радіо 101-FM (1996-1997), автором і ведучим «Геополітичного огляду» (1997-1999), радником голови Державної Думи (1998), редактором «Нового Університету» в Москві (1998), головою секції «Центр геополітичних експертиз» експертно-консультативної ради з проблем національної безпеки при голові Державної Думи (1999). В 2001 р. О.Дугін обраний членом політради загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», а в 2002-2004 рр. – лідер політичної партії «Євразія». В листопаді 2003 р. обраний лідером Міжнародного «Євразійського Руху».

Перу О.Дугіна належить майже 40 книг, опублікованих в Росії та за кордоном: «Шляхи абсолюту» (1991), «Гіперборейська теорія» (1993), «Конспірологія» (1993), «Консервативна революція» (1994), «Містерії Євразії» (1996), «Основи геополітики» (1996, 1997, 1998, 2000), «Тамплієри пролетаріату» (1997), «Кінець світу» (1997), «Наш шлях» (1998), «Євразійський шлях» (2002), «Основи Євразійства» (2002), «Філософія політики» (2004), «Проект Євразія» (2004) та ін.

На думку сучасного геополітика Б.Ісаєва, політична платформа євразійського руху Олександра Дугіна включає в себе наступні складові: ідеократію (обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити вищій духовній меті); євразійський відбір, який впливає з особливих ландшафтних умов Євразії і передбачає колективну відповідальність, взаємодопомогу, аскетизм, волю тощо; демотію, яка не копіює норми ліберальної демократії, що є шкідливими, а не виключає ієрархії й перегукується з «євразійським авторитаризмом». Необхідно погодитися з Б.Ісаєвим, що «геополітичні розробки, яким в 1990 р. Дугін приділяв так багато уваги, в наш час відійшли на другий план, головне місце в його творчості займає розробка ідеології неєвразійства, а євразійська геополітика бачиться ним як складова євразійської ідеології». Даючи оцінку сучасному етапу євразійського руху, О.Дугін стверджує: «Сьогоднішній стан євразійства на мій погляд, оптимальний. Ми маємо в сучасному російському суспільстві майже монополію на ідеологію. Решта рухів, груп і сил сповідують або фрагментарні світогляди, або щось застаріле, або взагалі марять. Партії взагалі стали додатками до адміністративного апарату й ніякого інтелектуального життя в них нема. Євразійство ж, навпаки, займає нові й нові рубежі. Ми поза конкуренцією».

Після початку українсько-російської війни 2014 р. О.Дугін займає чіткі антиукраїнські позиції, пропагуючи ідеї створення «Новоросії». Він один з ініціаторів концепції «російської

цивілізації», яка заперечує українську державність. Дугін підтримав окупацію Росією Криму, вихваляє діяльність так званих «ДНР» і «ЛНР».

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 329-334; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 163-164;

Жириновський Володимир Вольфович (р.н. 1946) – російський політик, доктор філософських наук, лідер Ліберально-демократичної партії Росії. Народився в Алма-Аті в сім'ї юриста. З відзнакою закінчив Інститут східних мов при Московському державному університеті (1970) і вечірнє відділення юридичного факультету (1977). В грудні 1989 р. В.Жириновський був одним з ініціаторів створення ЛДП, а в 1990 р. обраний її головою. Балотувався на виборах президента РСФРР (1991, 1996). Очолює фракцію в Державній Думі Росії. В.Жириновський – автор книг «Про долю Росії» (1993), «Останній кидок на Південь» (1994), «Останній вагон на Північ» (1995), «Звичайний мондіалізм» (1998), «Геополітика і російське питання» (1998). Головними ознаками геополітичного становища в країнах близького зарубіжжя В.Жириновський вважає наступні: соціально-політична неоднорідність держав, які виникли в пострадянський час, що ускладнює їх відносини з Росією; політична нестабільність, яка може привести до встановлення авторитарних режимів; формування нових центрів сили, одним з яких він вважає Україну; спроби окремих держав скористатися слабкістю Росії; незначний вплив Росії на врегулювання військово-політичних криз в близькому зарубіжжі. В.Жириновський вважає, що світ має бути поділений на наступні регіони, кожний з яких має свої сфери впливу: США і Латинська Америка, Західна Європа і Африка, Росія і Південна Азія (з виходом до Індійського океану), Китай, Японія і Океанія.

Після початку українсько-російської війни 2014 р. займає чітко визначену антиукраїнську позицію.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 334-338;

Івашов Леонід Григорович (р.н. 1943) – російський геополітик і геостратег. Народився 31 серпня в Киргизії. В 1964 р. закінчив Ташкентське вище загальновійськове командне училище і Військову академію ім. М.В.Фрунзе. Службу проходив у Туркестанському, Прикарпатському, Московському військових округах, в Німеччині, центральному апараті Міністерства оборони. Л.Івашов – доктор історичних наук, професор, віце-президент Академії геополітичних наук, генерал-полковник. В 1992-1996 рр. – секретар Ради міністрів оборони країн-учасниць СНД. Після звільнення в запас (2002) Л.Івашов активно включився в політику, очолив суспільно-політичний рух «Державний союз Росії». На думських виборах 2003 р. виступив одним із лідерів виборчого об'єднання «Велика Росія – Євразійський союз». Опублікував понад 400 наукових праць, серед яких монографії «Росія і світ в новому тисячолітті» (2000) та «Росія чи Московія? Геополітичний вимір національної безпеки Росії» (2002).

Леонід Івашов запропонував власну концепцію «нової геополітичної моделі світу», яка полягає в наступному: з перетворенням європейської політики в єдиний взаємопов'язаний комплекс на європейському континенті склалася своєрідна рівновага центрів сили, які поділили світ на сфери впливу; головним фактором, які трансформували одну систему світопорядку в іншу, спочатку були великі війни, згодом і невійськові засоби; у міжвоєнні періоди в якості системоутворюючого фактора виступало утвердження «справедливого світового порядку»; біполярний світ, який виник після Другої світової війни, виявився достатньо стійким, однак розпад СРСР призвів до встановлення монополії США. На глибоке переконання вченого, США не в змозі утримати світову гегемонію; майбутнє світової системи полягає в поверненні до більш стійкої біполярності. При цьому місце другого полюсу все впевненіше займає Китай.

Характеризуючи сучасне геополітичне становище, Л.Івашов стверджує, що між Росією і Заходом сформувався подвійний буферний пояс із колишніх соціалістичних країн (Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія) і колишніх республік СРСР (Естонія, Литва, Латвія, Білорусія, Україна, Молдова). Як і інші російські геополітики, він вважає, що особливо негативно впливає на сучасний розвиток Росії з геополітичної точки зору становище України. Остання, на думку Л.Івашова, виявилася поділеною на Північно-Західну Україну (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття), яка схиляється перед Європою, та Південну Україну, населення якої віддає перевагу Росії. В боротьбу за геополітичний вакуум, який виник в Закавказзі та Середній Азії, включилися Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу, США. Л.Івашов, не дивлячись на той факт, що Туркменістан, Узбекистан та Киргизія поступово відходять від Росії, вважає, що саме остання в майбутньому відіграватиме роль домінуючого центру в цьому регіоні. В монографії «Росія чи Московія?» Л.Івашов визнає, що «в системі геополітичних процесів центральне місце займає глобалізація. Процеси глобалізації носять суперечливий характер: окремі країни одержують суттєві переваги в розвитку, інші – все більше скочуються на узбіччя історії. Жодна країна сьогодні не може ухилитися від глобалізації, однак кожна держава повинна віднайти адекватну відповідь на глобальні виклики і небезпеки». Дослідник впевнений, що «активне включення в процеси інтеграції і регіоналізації можуть вважатися ефективною мірою на шляху подолання негативних тенденцій, викликаних глобалізацією». Якою буде нова геополітична структура світу в епоху глобалізації, на думку Л.Івашова, залежить і від Росії, від того, наскільки швидко вона вийде з кризи і посіде гідне місце на Євразійському континенті та у світі в цілому.

Література: Івашов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 338-342;

Зюганов Геннадій Андрійович (р.н. 1944) – російський політичний діяч і геополітик. Народився в с.Мимрино Орловської області Росії. Закінчив фізико-математичний факультет Орловського педінституту (1969), тривалий час працював на комсомольській і партійній роботі. В 1990 р. обраний секретарем компартії РСФРР, а в 1997 р. – головою Комуністичної партії Російської Федерації. Балотувався на виборах президента Росії (1996, 2000). Геннадій Зюганов – доктор філософських наук, автор понад 150 праць з філософії та геополітики, серед яких заслуговують на увагу книги «Держава», «Вірю в Росію», «Моя Росія», «Росія і сучасний світ». На думку вченого, Європа символізує морську могутність, а Росія – сухопутну. Звідси автор робить висновок, що геополітичні інтереси Росії та Європи протилежні. Враховуючи той факт, що Росія має безпосередні виходи до Північного Льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, до Балтійського, Чорного і Каспійського морів, то не виникає сумнівів, що Росія не тільки морська держава, але й велика морська держава, з якою необхідно рахуватися. Разом з тим, Г.Зюганов нехтує відомими фактами, що останнім часом Захід суттєво просунувся вперед у космонавтиці, в розвитку комунікацій та інформаційній сфері. Головними викликами Росії в XXI ст., на переконання Г.Зюганова, будуть військовий, сировинний, екологічний, ліберально-демократичний, демографічний, економічно-технологічний і духовний.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 342-345;

Кисельов Сергій Георгійович (р.н. 1956) – сучасний російський геополітик, автор монографії «Головний інстинкт цивілізацій і геополітичні виклики Росії» (2002). Ввів поняття геочивілізації, під яким розуміє історико-культурне утворення, спільність людей, об'єднаних державами за фундаментальними ціннісними основами. Вчений твердить, що кожній геочивілізації притаманний певний головний інстинкт чи «властивості локальної

цивілізації». Цей головний інстинкт є важливим стимулом геоцивілізаційної активності й еволюції. Розглядаючи геоцивілізаційні виклики Росії, С.Кисельов розрізняє три головні: на Заході (із західною геоцивілізацією), на Півдні (з ісламською цивілізацією) і на Сході (з конфуціансько-буддистською і японською цивілізаціями).

Сучасний російський геополітик Б.Ісаєв високо оцінює внесок С.Кисельова в уточнення складу геоцивілізацій. Так, до складу Західної геоцивілізації С.Кисельов включає США, Канаду, всі країни Західної і Центральної Європи за винятком тих, які ввійшли до православної цивілізації (всього 32 країни). Україна та ще 11 країн складають православну цивілізацію. 44 країни Балканської Європи, Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Північної Африки ввійшли до ісламської цивілізації. 12 країн Південно-Східної Азії становлять конфуціансько-буддистську цивілізацію, дві країни – Індія і Непал – індуїстську, 27 держав Латинської Америки – латиноамериканську локальну цивілізацію, 12 країн Чорної Африки утворюють африканську цивілізацію. Росію і Японію С.Кисельов виділив як окремі цивілізації. Недоліком такої типології геоцивілізацій є те, що державні кордони не завжди співпадають з етнічними і релігійними. До того ж майже 4 тисячі етносів не вписуються в жодну із запропонованих автором цивілізацій. В тій же Росії, яку автор відніс до окремої цивілізації, проживає велика кількість людей, що є носіями інших цивілізацій.

Література: Ісаєв Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 353-357;

Сорокін Костянтин Едуардович (р.н. 1959) – російський історик і геополітик. Народився в Москві. Закінчив факультет журналістики Московського державного інституту міжнародних відносин (1981), аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію в Інституті США і Канади РАН. Працював у Центрі вивчення проблем безпеки і роззброєння Стенфордського університету (Каліфорнія, США) (1993-1994), а згодом – директором Центру геополітичних досліджень Інституту Європи РАН. Оpubлікував монографії «Геополітика сучасності і геостратегія Росії» та «Національний інтерес». Висвітлюючи проблематику стану сучасної геополітики, К.Сорокін виділяє чотири пріоритети її розвитку: 1) розширення і збагачення предметної частини цієї дисципліни; 2) врахування нових факторів при оцінці геополітичної картини світу (економічний, військово-технічний, інформаційний, науковий фактори); 3) зменшення впливу деяких характеристик ландшафту (великих просторів, лісів, гір, степів, річок тощо); 4) загострюються глобальні проблеми людства (демографічний вибух, голод).

Говорячи про головні риси сучасного світу, К.Сорокін виділяє наступні: багатополюсність; конфліктність; зростання ролі ризику, раптовості в міжнародних відносинах; з'являються нові можливості для маневрування у міжнародних відносинах. Виходячи з вищенаведеного, класичне твердження геополітики про протиставлення хартленда всьому світу, на думку вченого, в сучасних умовах не витримують ніякої критики. Що стосується місця Росії в сучасних геополітичних відносинах, то їй К.Сорокін відводить роль трансрегіональної держави. Головними напрямками геостратегії Росії вчений вважає зовнішньополітичну діяльність у близькому, середньому і далекому зарубіжжі.

Література: Ісаєв Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 364-369;

Гаджієв Камалудін Сераждинович (р.н. 1940) – російський історик, політолог і геополітик. Доктор історичних наук, професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Основні напрями досліджень – геополітика і геополітичний аналіз сучасних міжнародних проблем, політична філософія, політичні системи і політичні процеси, політична культура, головні ідеологічні течії сучасності. Особливої уваги заслуговують монографії та посібники К.Гаджієва «Вступ до політичної науки» (1996, 1997), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Геополітика Кавказу» (2001, 2003),

«Політологія» (2002), «Вступ до політичної філософії» (2002), «Вступ до геополітики» (2002) та ін.

У ХХ столітті, вважає К.Гаджієв, світовий порядок зазнав суттєвих змін, основними з яких є наступні: відбувся безпрецедентний прогрес в науці, техніці й технологіях; продовжується процес розповсюдження ринкової економіки і ліберальної демократії; розпад держав-імперій і колоніальних імперій; поява зброї масового знищення і жорстоких тиранічних режимів – фашистського, нацистського і більшовицького; завершення освоєння світового простору і об'єднання світу; залучення всіх держав незалежно від їх ваги і впливу до світової політики. Сучасна геополітика, на думку К.Гаджієва, є складовою політичної науки, але має власний предмет дослідження. Що стосується конкретного внеску вченого в розвиток геополітики, то проблематика його досліджень вражаюча: аналіз сучасного світопорядку, трансформація біполярної в багатополярну світову систему, трансформація євроцентристського в поліцентристський світ, формування єдиного світового географічного та інформаційно-телекомунікаційного простору, інтеграція економічних систем країн, що розвиваються в світову економіку, особливості процесів глобалізації тощо. К.Гаджієв стверджує, що біполярний світ розпався, а новий поліполярний перебуває в процесі формування. Ситуацію, яка склалася, К.Гаджієв характеризує терміном «турбуленція», для якого характерні непередбачувана динаміка, поява нових знань, технологій і комунікацій.

В монографії «Геополітика Кавказу» К.Гаджієв переконливо довів, що «протягом всієї історії кавказькі народи відчували різноманітні впливи з усіх боків – як зі Сходу, так із Заходу, як з Півдня, так з Півночі. Але всмоктуючи ці чужоземні впливи і по-своєму переробляючи їх, Кавказ не втратив своєї специфіки, можливо, навіть більше посилив її. Здається, ми маємо право говорити про кавказьке культурно-історичне співтовариство, яке характеризується наявністю багатьох і взаємопов'язаних, і в деяких аспектах суперечливих, і навіть конфліктних одна з одною субкультур. Кожна з них включає безліч груп з власною, специфічною тільки для неї індивідуальністю. В цьому плані воно відрізняється від близькосхідного чи центральноазійського культурно-історичного співтовариства і, ймовірно, його слід характеризувати скоріше як фрагментарне і конфліктне, ніж як єдине і цілісне. На відміну від західної християнської, яка базується на єдиній для неї історико-культурній і релігійній інфраструктурі, багатоманіття і розриви коріняться в самій інфраструктурі кавказького культурно-цивілізаційного кола. Цим, ймовірно, в значній мірі визначається перевага в регіоні конфліктних, центробіжних, дезінтеграційних і сепаратистських початків над потягом до консенсусу, інтеграції». К.Гаджієв вперше в Росії здійснив спробу комплексного дослідження важливих геополітичних проблем сучасності: становлення незалежних держав Закавказзя і стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі (статус Каспійського моря, нафта і газ, каспійські трубопроводи); національна безпека Росії та її відносини з країнами регіону і сусідніми з ними країнами (Іраном, Туреччиною). Вчений проаналізував питання ідеології і релігії (націоналізм і іслам), їх вплив на політику держав.

Література: Гаджиев К.С. Геополитика. М.: Международные отношения, 1997; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 345-349;

Уткін Анатолій Іванович (р.н. 1944) – російський письменник і публіцист, футуролог, політолог, геополітик. Доктор історичних наук (1982). Народився 4 лютого в м.Балаково Саратовської області Росії. В 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова. Має загальноросійське та міжнародне визнання в якості експерта зовнішньої політики США. Анатолій Уткін – автор 21 монографії, співавтор численних колективних праць. Опублікував понад 150 статей на різних мовах у

провідних наукових журналах і періодичних виданнях. Викладав у Босфорському інституті (Стамбул, 1991-1993), в Еколь Нормаль Суперіор (Париж, 1993-1994), в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1998). Є радником Комітету з міжнародних справ Державної Думи. Геополітичні погляди виклав у ґрунтовній монографії «Світовий порядок ХХІ століття» (2001).

На думку А.Уткіна, сучасний перехідний процес, що приводить до глобальних змін, визначають сім факторів: 1) реалізація геополітичної могутності США – переможця в «холодній війні», що створює моноцентричну картину світу; 2) бурхливе зростання економіки в індустріальному трикутнику (Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія); 3) руйнівний хаос, який виникає в результаті ослаблення держав-націй і зміцнення недержавних організацій; 4) звернення держав до нової ідентичності, яка базується на поверненні до традицій, релігії тощо; 5) поляризація бідної більшості й благоденствующої меншості; 6) демографічний вибух; 7) розвиток науки, який прискорює ріст виробництва і створює зброю глобального знищення.

А.Уткін вважає, що однополярний світ невдовзі буде змінений на біполярний. Для того, щоб це відбулося, існують п'ять можливостей: відхід Західної Європи від США і об'єднання її з Росією; Американсько-європейському полюсу протистоятиме китайсько-японський; зближення Росії й Китаю на противагу США; союз Західної Європи з Китаєм; зближення Західної Європи і Японії. Три останні варіанти, на думку А.Уткіна, досить проблематичні. До середини ХХІ ст. новими центрами сили, крім США, можуть стати Китай, об'єднана Європа, Росія, Японія і Індія. Сучасну ситуацію відносин Росії та Заходу А.Уткін відображає в трьох сценаріях: утворення єдиної політичної і соціально-економічної системи; зближення по осі «Париж – Берлін – Варшава – Москва»; третій шлях Росії доведеться вибрати, якщо будуть заблоковані перші два – шлях в себе і на Схід. Це шлях самозабезпечення і розвитку відносин з південними і східними сусідами.

Стратегія США на ХХІ століття полягає в тому, щоб, по-перше, зберегти лідируючі глобальні позиції країни, закріпити місце головного учасника науково-технічної революції, яка контролює сили в Північній Атлантиці і Східній Азії. По-друге, не допустити появу неконтрольованого конкурента (чи, скоріше, союзу конкурентів), здатного до середини століття перехопити світову естафету блискучої плеяди лідерів Заходу – Іспанії, Франції, Британії, Німеччини, Сполучених Штатів і створити новий світ, в якому вперше за 500 років Захід не був би лідером. Головне питання лідерства, констатує А.Уткін, це питання ціни, питання готовності до самопожертви, заплатити матеріальними багатствами, життям громадян. Дати відповідь на питання, як довго проіснує Пекс Американка, може, перш за все, американський народ. І величезний світ, який кинувся навздогін за лідером. Так завершив свою монографію «Американська стратегія для ХХІ століття» Анатолій Уткін.

Література: Уткін А.И. Американская стратегия для ХХІ века. М.: Логос, 2000; Уткін А.И. Мировой порядок ХХІ века. М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 349-352;

Мироненко Микола Семенович (1941-2014) – російський географ і геополітик, завідувач кафедри географії світового господарства географічного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 150 праць, зокрема в співавторстві з В.Колосовим посібник «Геополітика і політична географія». В 1992 р. йому присуджено премію імені Д.Анучина за кращу географічну працю. М.Мироненко розглядає геополітику не як конфронтаційне явище, а як «геополітику взаємодії». Вчений створив узагальнену картину геополітичного становища Росії, яке складається з чотирьох секторів: 1) держави Прибалтики, Білорусі, Західно-Чорноморський сектор, Кавказ, Центральна Азія; 2) Японія і Океанія, Східна і Південна Азія, Близький і Середній Схід, Центральна і Південна Європа, Фінляндія; 3) Західна Європа,

країни Магрибу, африканські держави; 4) країни Латинської Америки, Англо-Америци і Карибського басейну. На думку М.Мироненка, в західному Чорноморському секторі важливими є такі проблеми: кому ж повинен належати Кримський півострів?; хто буде домінувати на Чорному морі?; яким буде статус Придністров'я?; яким буде статус Севастополя і якою є подальша доля російської частини Чорноморського флоту?; як зміцнити відносини Росії з Україною при умові наближення останньої до НАТО? На переконання М.Мироненка, об'єднання ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) має відвертий антиросійський характер.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 352-353.

Колосов Володимир Олексійович (р.н. 1953) – російський політичний географ і геополітик, керівник Центру геополітичних досліджень Інституту географії РАН, голова Комісії Міжнародного географічного союзу із політичної географії, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 200 праць, серед яких у співавторстві з М.Мироненком посібник «Геополітика і політична географія». Заслужують на увагу ґрунтовні дослідження В.Колосова «Геополітичне становище Росії: уява і реальність», «Примордіалізм» і сучасне національно-державне будівництво», «Етнічні ареали сучасної Росії: порівняльний аналіз ризику національних конфліктів» тощо. В.Колосов стверджує, що політична географія займається дослідженням взаємодії з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї з чотирьох сфер діяльності людей – економічної, соціальної, політичної та духовної. В.Колосов розрізняє чотири головні типи кордонів у сучасному світі: 1) відчужені – вони виникають тоді, коли прикордонні держави глибоко розбіжні в ідеологічному і політичному плані, коли мають місце територіальні претензії та спірні території, а держави проводять політику ізоляціонізму та автаркії; 2) напівпроникні – встановлюються у випадку договірної бази відносин з метою уникнення прикордонних конфліктів; 3) об'єднуючий кордон має місце тоді, коли налагоджені різноманітні добросусідські зв'язки, а прикордонні держави входять до спільних регіональних і міжнародних організацій; 4) інтегральний – виникає внаслідок процесу інтеграції прикордонних держав у всіх сферах життя і передачі значної частини державних функцій на міжнародній арені.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 357-358;

Некlessа Олександр Іванович (р.н. 1949) – російський економіст, політик, геополітик, футуролог. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР (1972), аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978) і Вищі курси стратегічного аналізу (Інститут стратегічних досліджень, Каїр). Наукову діяльність розпочав в Інституті Африки АН СРСР (1978), з 1988 р. керує Синергетичною лабораторією НПО СІНЛА, з 1992 р. консультант, потім головний спеціаліст Головного управління стратегічного аналізу МВЕС РФ, член робочої групи з розробки Стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Росії, Основних положень концепції зовнішньополітичної стратегії РФ і Основних напрямів і критеріїв забезпечення зовнішньоекономічної безпеки РФ. З 1995 р. – експерт, потім керівник Служби стратегічного аналізу МАПО «МІГ», консультант Директорату стратегічного планування ВПК МАПО, з 1998 р. – заступник директора Національного інституту розвитку Відділення економіки РАН, завідувач лабораторією геоекономічного аналізу і проблем соціального розвитку Інституту Африки РАН, керівник міжгалузевого центру «Геоекономіка». З 1999 р. – заступник директора Інституту економічних стратегій при Відділенні міжнародних відносин РАН. Завідувач кафедри геоекономіки Академії геополітичних проблем / спецкурс «Геоекономіка» (2000). Заступник директора по науковій роботі Інституту економічних стратегій, член

Експертної ради зовнішньої політики при Комітеті Державної Думи з міжнародних справ, член робочої групи по врегулюванню криз в Центральній Азії («Партнерство заради миру») Консорціуму військових академій та інститутів, що вивчають безпеку, при центрі ім. Д.Маршалла.

Олександр Неклесса – автор більше 200 праць, серед яких «Пентаміно: Росія і новий метарегіональний контекст» (1994), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в новому світі» (1995), «Відповідь Росії на виклик часу: стратегія технологічної конверсії» (1997), «Кінець епохи великого модерну» (1999).

Розглядаючи головні тенденції розвитку людства і місце в ньому Росії, О.Неклесса звертає увагу на наступне: 1) зміна політичної карти світу в результаті розкладу біполярного балансу сил і поява на світовій арені нових акторів, початок формування нового світопорядку; 2) глобалізація, повний поділ і контроль світу, який завершився на початку ХХ ст.; 3) поступова економічна перевага східних цивілізацій над західними, зміщення центру економічного розвитку в Південно-Східну Азію; 4) суттєві зміни в Північноатлантичному світі, різке збільшення цін на сировину, зростання впливу ТНК, формування глобальної метаекономіки і світового ринку; 5) формування всесвітнього громадянського суспільства, поділ глобалізованого світу на Захід і всіх решта; 6) різка відмінність між Новим Сходом (динамічно розвивається) і Глибоким Півднем (голод і бідність).

О.Неклесса запропонував власну періодизацію розвитку людства, виділивши наступні етапи: Протоісторія (аморфний стан суспільства); Стародавній світ (процес інтеграції системи); великі інтегрії (місто-держава, давньогрецький поліс); імперії (гомеостаз закритої системи); Середньовічний світ (система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»); епоха Нового часу (становлення відкритої системи); епоха Нового світу (стійка, але нерівномірна, дисипативна структура). Історичний розвиток капіталізму вчений поділив на три фази: торговельно-фінансову, індустріальну і гео економічну. На відміну від християнського універсалізму і гуманізму глобальна стратегія дуже далека від планів братерського єднання народів, світового громадянства і об'єднання націй в глобальне громадянське суспільство. У світовому гео економічному просторі утворились три полюси (макрорегіони) економічного і технологічного розвитку – західноєвропейський, північноамериканський і азійсько-тихоокеанський.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 358-362;

Поздняков Ельгіз Абдулович (1929-2016) – російський політолог і геополітик, керівник групи теорії міжнародних відносин, академік РАН, доктор історичних наук, професор. Після закінчення Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерства закордонних справ СРСР (1964) і аспірантури (1967), успішно захистив кандидатську дисертацію «Молоді держави Азії і Африки в ООН» (1968), а згодом докторську – «Проблеми системного дослідження міжнародних відносин» (1978). Оpubлікував монографії «Нація, націоналізм і національні інтереси» (1994), «Філософія політики» (1994, 1996), «Геополітика» (1995), «Політика і мораль» (1995), «Філософія держави і права» (1995), «Безпека: теорія і практика» (1998), «Філософія культури» (1999), «Філософія злочину» (2001) тощо. Е.Поздняков, поділяючи концепцію американського політолога Г.Моргентау, виділяє два головні рівні національно-державного інтересу: 1) інтереси держави, пов'язані із гарантуванням її безпеки та цілісності; 2) специфічні інтереси, які охоплюють окремі, другорядні інтереси держави на міжнародній арені (наприклад, конфлікти, війни). В монографії «Геополітика» Е.Поздняков довів, що головна категорія цієї науки – безпека держави, а до тріади пріоритетів дослідник включив геополітику, національні інтереси та безпеку держави. Для того, щоб панувала гармонія, необхідно дотримуватися балансу сил.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 363-364;

Цимбурський Вадим Леонідович (1957-2009) – російський геополітик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, автор ряду геополітичних праць, які викликали великий резонанс: «Острів Росія. Перспективи російської геополітики» (1993), «Земля як великий лімітроф (Від «Росії-Євразії» до «Росії в Євразії»)» (1995), «Від великого острова Русії... До прасимволу російської цивілізації» (1997), «Геополітика як світобачення і рід занять» (1997) та ін. «Острів-Росія» В.Цимбурського – це окрема територія, відділена від Європи рядом лімітрофних країн Балтії та Східної Європи. На глибоке переконання вченого, Росія повинна відмовитись від глобальних пріоритетів, а звернути головну увагу на внутрішні, регіональні, місцеві пріоритети зміцнення російського федералізму. Піддаючи критиці головні євразійські концепції своїх попередників, В.Цимбурський доводить європейську і культурну ідентичність росіян. Оцінюючи сучасний стан і майбутнє російської геополітики, вчений стверджує: сучасна геополітика розвивається в умовах, які суттєво відрізняються від умов класичного періоду. З одного боку, відбулося «закриття ойкумени» – поділ світу між національними державами, але, з другого боку, ойкумена кінця ХХ ст. виглядає більш відкритою, ніж сто років тому. По обидва боки Атлантики утворюються «великі простори» НАТО, ЄС і НАФТА, в тихоокеанській зоні створюється американсько-японське товариство (Америпоніка). Вони роблять сучасний світ не «закритим», поділеним, а напіввідкритим, чого зовсім не передбачала класична геополітика.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006. С. 369-372; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2002. С. 169-170;

Ісаєв Борис Якимович (р.н. 1948) – російський геополітик, дійсний член Академії гуманітарних наук, завідувач кафедри політології гуманітарного факультету Балтійського державного технічного університету. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких «Геополітика» (2005). У статті «Національні пріоритети, національні інтереси і авторитет держав» Б.Ісаєв зробив спробу пристосувати схему національних інтересів Г.Моргентау до сучасної Росії. Виходячи з цього, постійними інтересами Росії дослідник вважає: 1) братерські, дружні й тісні відносини між етносами всередині російської нації; 2) забезпечення єдиної російської території, російської нації; 3) створення і підтримка умов для розвитку і зростання, а не послаблення нації; 4) різносторонній розвиток людини: інтелектуальний і моральний, індивідуальний і соціальний; 5) розвиток відносин із сусідніми країнами, в першу чергу державами СНД; 6) підтримка миру, вирішення глобальних проблем, з якими зіткнулося людство. До перехідних інтересів Росії Б.Ісаєв відносить: забезпечення інтересів російськомовного населення в країнах СНД; підтримка дружніх відносин з народами України та Білорусі; зміцнення стратегічного союзу з Вірменією та Казахстаном, що дозволить контролювати Закавказзя і Середню Азію; покращення відносин з Китаєм, Монголією, Фінляндією, країнами Балтії, Середньої Азії. Виходячи з географічного принципу, Б.Ісаєв запропонував таку типологізацію національних інтересів Росії: 1) національні інтереси на території Росії; 2) інтереси Росії в СНД; 3) національні інтереси Росії в сусідніх країнах (Європа, Східна Азія, Арктика, Тихий океан, Близький Схід); 4) глобальні інтереси Росії.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. СПб: Питер, 2006;

Переслєгін Сергій Борисович (р.н. 1960) – російський фізик, соціолог, історик, геополітик, критик, публіцист. Народився в Ленінграді (Санкт-Петербурзі). Закінчив фізичний факультет Ленінградського державного університету зі спеціальності «Фізика ядра і елементарних частинок». З 1989 р. досліджує питання теорії систем в Московському інституті системних досліджень. Протягом кількох років проводив інформаційні розробки

для корпоративних систем: технологія інформаційних потоків та їх структурне забезпечення. В 1996-1997 рр. читав цикл лекцій із соціології в Казанському університеті та Ризькому соціологічному центрі. З 1985 р. – учасник Ленінградського семінару Бориса Стругацького. Дослідник і теоретик фантастики. С.Переслегін – упорядник і редактор серії книг «Військово-історична бібліотека». Автор коментарів до книг Б.Ліддел Гарта, М.Галактіонова, Е. фон Манштейна, Ф.Шермана. Опублікував ґрунтовне монографічне дослідження «Друга світова війна між реальностями» (2006). Автор більше 50 критичних і публіцистичних матеріалів, присвячених історії та теорії фантастичної літератури та понад 30 праць з питань теорії систем і теорії стратегії. Керівник теоретичного відділу Дослідницької групи «Конструювання Майбутнього». Експерт Центру стратегічних розробок «Північний Захід».

У 2005 р. С.Переслегін видав книгу «Самовчитель гри на світовій шахівниці», в якій стверджував, що «після 1960-х років геополітика – нова і навіть в деякій мірі трансцендентна теорія – змагається з геополітикою – прагматичною соціальною практикою. А.Шлезінгер, Г.Кіссінджер, З.Бжезінський заклали концептуальну основу праць нової американської школи. Але «культурно-історичні типи» росіянина М.Данилевського і модель взаємодії цивілізацій, розроблена англійцем А.Тойнбі, на які спирається доктрина С.Хантінгтона, не передбачали перетворення геопланетарної карти (єдність геополітичної, гео економічної і геокультурної категорій) в американській «Мідгард». Коли пощастить побудувати єдину понятійну систему, в межах якої можливе одночасне дослідження географічної, економічної, антропологічної, конфесійної, семантичної динаміки міжнаціональних і міжнародних конфліктів, з'явиться реальна надія створити нові галузі знання і рівноцінну їй міжнародну практику взаємодії Землі / Геї з єдиним людством.

Хоча ряд зарубіжних геополітиків вважають, що Росія – країна, яка зазнала важкої військово-політичної поразки, оточена базами ймовірного противника, внутрішньо розколота, в якій відсутня індустрія, слабка торговельна спроможність, С.Переслегін переконаний: «існує ряд обставин, які змушують серйозно розглядати версію наявності в Росії глобального когнітивного проекту». До таких обставин вчений відносить наступні: 1) Росія вже пройшла той колапс індустріальних галузей економіки, який країнам Заходу ще тільки належить пройти в зв'язку з наближенням до постіндустріального бар'єру; 2) Росія надзвичайно вдало розміщена географічно: вона не тільки контактує з трьома світовими цивілізаціями, але й взаємодіє з глобальним проектним центром; 3) Росія одержала в спадщину від СРСР освічене населення, яке орієнтується на здобуття вищої освіти. Швидкість деградації освіти в Російській Федерації нижча, ніж на Заході, що може бути використано в різних геополітичних комбінаціях; 4) Росія – одна з не багатьох країн, яка зберегла в сучасному світі повну культурну самостійність: власні книги, театр, кінематограф; 5) в Росії склалася гедоністична еліта, здатна до інсталяції вищих контурів психіки; 6) населення країни не задоволено своїм становищем і перспективами, що може бути використано в якості енергетичного ресурсу когнітивного переходу. Додатковим ресурсом є порівняно висока якість сучасного російського управлінського апарату, як на державному, так і на регіональному рівнях.

С.Переслегін вважає, що «незважаючи на колосальну військову перевагу Заходу, існує стратегія, яка дозволяє, як мінімум, змусити Захід перейти до стратегічної оборони (що, власне, і продемонстрував напад на «башти-близнюки»: при всій зовнішній активності стратегія США в конфлікті має оборонний характер, дії в Центральній Азії і на Близькому Сході будуть, ймовірно, припинені після зміни Президента, війська будуть виведені)». Стратегічну оборону, яку застосовують США, С.Переслегін вважає поразкою. На думку вченого, «практично неможливо відвернути появу в ряді великих міжнародних аеропортів смертників, отруєних інфекцією з тривалим інкубаційним періодом. Розповсюдження хвороби буде розпочато ще в мирний період, а випадки масових захворювань повинні

з'явитися під час піку терористичних актів. Під час використання серйозних і важковиліковуваних інфекційних хвороб кількість жертв до кінця другого тижня «біологічної» стадії перевершить десятки тисяч. Наскільки можна припустити, цього достатньо для того, щоб у сьогоденній Європі пішов у відставку будь-який уряд. Тоді наступить момент для переходу до третьої стадії – раптового удару резервними, спеціально підготовленими бойовими групами по військових об'єктах – перш за все по аеродромах, диспетчерських центрах, транспортних вузлах, атомних електростанціях, культурних та історичних центрах». Такий апокаліпсис прогнозує Сергій Переслегін в найближчому майбутньому.

Література: Переслегін С. Вторая Мировая война между Реальностями. М.: Яуза-Эксмо, 2006; Переслегін С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. М.: АСТ; СПб: Terra инкогнита, 2005; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики. *Классика геополитики. XIX век.* М.: АСТ, 2003. С. 680-700; Переслегін С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики. *Классика геополитики. XX век.* М.: АСТ, 2003. С. 700-731.

Арін Олег Олексійович (Р. Ш-А.Алієв) (р.н. 1946) – російський геополітик, філософ, історик, доктор історичних наук, академік Академії військових наук. Закінчив аспірантуру Інституту Далекого Сходу АН СРСР (1971-1974), працював молодшим (1974-1979) та старшим науковим співробітником Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (1979-1988), доцентом кафедри Світової політики і глобальних проблем Інституту суспільних наук в Москві (1988-1989), директором Інституту економічних і міжнародних проблем освоєння океану в Владивостоці (1989-1992), професором Ногайського університету (Японія, 1992-1993), професором політології (Канада, Ванкувер, 1995), директором Інституту Росії і Східної Азії (Канада, Ванкувер, 1995-1997), професором Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету (1997-1998), головним науковим співробітником Центру міжнародних досліджень (1997-2001), провідним науковим співробітником Відділення історії і політичної філософії Інституту філософії РАН (2002-2003). З 2003 р. О.Арін – головний науковий співробітник Інституту російської історії Російського державного гуманітарного університету в Москві.

Олег Арін опублікував близько 250 наукових і публіцистичних праць в Росії, Японії, Індії, Кореї, Гонконзі, Канаді та Німеччині. Серед монографій заслуговують на увагу «Діалектика сили», «Росія: країна рабів, країна панів», «Двадцять перше століття. Росія: ні кроку вперед», «Японія: погляд на світ, на Азію і на Росію», «Стратегічні перспективи Росії у Східній Азії», «Зовнішня політика Японії в 70-х – на початку 80-х років (теорія і практика)» та ін.

О.Арін переконаний, що головною подією ХХІ століття буде геостратегічне протистояння між США і Китаєм, яке відновить біполярність світу близько до середини століття. Якщо під «Півднем» розуміти кілька країн Близького Сходу (Ірак, Іран, Сирія)+Афганістан, а під «Північчю» – США, то американці цей ісламський тероризм придушуть, де вогнем і мечем, а де своїми доларами. Росія, на думку О.Аріна, повинна не втручатися у ці конфлікти, а зосередитись на вирішенні «чеченської проблеми». Росія не повинна піддаватися на пропозиції США взяти участь «у процесі стабілізації», наприклад в Іраці, бо це призведе до послаблення її військової могутності.

Головною метою зовнішньополітичної діяльності Росії є відстоювання національних інтересів, які О.Арін поділяє на фундаментальні, важливі та вторинні. До фундаментальних інтересів Росії О.Арін відносить: 1) забезпечення територіальної цілісності країни, збереження політичного суверенітету держави; 2) гарантія національної безпеки, відвернення нападу з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; 3) відвернення появи ворожих держав на кордонах Росії; 4) відвернення заподіяння економічної шкоди з боку іноземних

держав, транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових організацій; 5) забезпечення національно-культурної самобутності.

До важливих інтересів Росії належать: 1) розвиток конструктивних, а по можливості, і союзницьких відносин з державами, політика яких відповідає або співпадає з цілями зовнішньої політики Росії; 2) попередження розповсюдження зброї масового знищення; 3) попередження регіональних конфліктів, у першу чергу, в районах, які межують з Росією; 4) участь в боротьбі з міжнародною злочинністю, тероризмом і наркобізнесом; 5) відвернення неконтрольованої міграції через кордони Росії; 6) відвернення розповсюдження релігійного екстремізму в будь-якій формі; 7) участь тільки в тих міжнародних організаціях, діяльність яких безпосередньо торкається національних інтересів Росії; 8) сприяння збільшення ВВП Росії за рахунок торговельно-економічної діяльності на світовій арені.

Вторинними національними інтересами О.Арін вважає: 1) поступове проведення сучасних економічних і політичних відносин з країнами СНГ в площину інтеграційних відносин; 2) нейтралізація «п'ятої колони»; 3) протидія культурологічній агресії з боку деяких західних і мусульманських країн при підтримці місцевих «західників» і «фундаменталістів»; 4) захист російськомовного населення від пограння їх громадянських прав у колишніх республіках СРСР.

Література: Арин О.А. Мир без России. М.: Эксмо, 2002; Арин О.А. Россия: ни шагу назад. М.: Эксмо, 2003;

Модестов Сергій Олександрович – російський геополітик, доктор філософських наук, професор. В статті «Системно-ресурсний підхід до геополітики XXI століття» С.Модестов стверджує, що в сучасних умовах відбувається перегляд основ традиційної геополітики, яка вже не відповідає баченню теперішнього структурованого простору. В новому геополітичному просторі, окрім природно-географічних ресурсів, все більше значення набувають інформаційний та інтелектуальний ресурси, що теж характеризуються певними фізико-географічними параметрами. За відсутності «єдиного людського співжиття» люди, як носії інтелектуального ресурсу, не можуть існувати поза конкретним географічним середовищем. До першої групи ресурсів С.Модестов відносить політичні можливості держави по управлінню власним розвитком і гарантуванню національної безпеки, науково-технічний потенціал, військово-теоретичну думку і практичні результати її реалізації під час військового будівництва. Другу групу ресурсів становлять демографічний, морально-психологічний, інноваційний, освітній, кадровий, культурний, соціальний та економічний потенціали. Нарешті, третю групу ресурсів складає її територія із врахуванням розміщення і конкретного визначення кордонів, природно-кліматичні умови та корисні копалини. Ресурси другої і третьої груп формують геополітичний простір країни, роблять його структуру досить консервативною і стабільною. Геополітичний простір визначають як залучену до геополітичного процесу частину світового простору, в якому розміщується наявна сукупність ресурсів розвитку в просторово-часовій конфігурації, що склалася.

Моделюючи динаміку геополітичного процесу Росії, С.Модестов визначив три основні етапи її еволюції: 1) початковий етап природного розселення в незаселених (або малозаселених) просторах Східної Європи і Азії; 2) надтривалий етап усвідомленої територіальної експансії, для якого було особливо характерним вирішення геополітичних проблем шляхом військово-силового протистояння; 3) відмова від колишнього екстенсивного геополітичного розвитку країни, заснованого на експансії. Аналізуючи третій етап, С.Модестов підсумовує: «Якщо держава надмірно захоплюється приєднанням (і, зрозуміло, утриманням) значних територій, втягується в малоперспективні війни, то настає момент, коли витрати на це стають непосильними, особливо, якщо країна переживає період економічного занепаду».

Література: Модестов С.А. Геополитика ислама. М.: Молодая гвардия, 2003.

Панарін Олександр Сергійович (1940-2003) – російський філософ і політолог. Народився в м.Горлівка Донецької області України. Закінчив філософський факультет (1966) і аспірантуру Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (1971). З 1984 р. очолював сектор соціальної філософії Інституту філософії РАН. З 1992 р. – професор філософського факультету МДУ, а з 1993 р. – завідувач кафедри політології цього університету. В 2002 р. О.Панаріну присуджена премія імені Олександра Солженіцина. Він був обраний членом Академії гуманітарних наук, Академії політичних наук, Нью-Йоркської академії наук. Оpubлікував монографії «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ ст.» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Російська альтернатива» (2000), «Спокуса глобалізації» (2000), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2001). О.Панарін був глибоко переконаний, що в майбутньому Росія – велика світова держава, а «слов'яно-романській» цивілізації належить відігравати історичну роль у відновленні багатополярного світу. Вченого необхідно вважати продовжувачем традиції російської філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., яка значне місце відводила релігії. Російське православ'я О.Панарін називав «релігією творчості».

В монографії «Спокуса глобалізму» О.Панарін запропонував кілька сценаріїв майбутнього розвитку світу, серед яких віддавав перевагу альтернативному глобалізму. В межах цього сценарію глобалізація розглядалася як незаперечний вектор розвитку – альтернативи можна шукати в межах самого глобалізму, а не поза чи на противагу йому. О.Панарін закликав оцінювати глобалізацію за культурно-антропологічним та соціально-психологічним критеріями. Мислитель мріяв, що на арену вийде новий тип особистості, який буде підготовлений до планетарної відповідальності. Для того, щоб оформився такий тип, має утвердитися велика духовна і політична влада – «школа нової аскетичної педагогіки». Ймовірно, вважав О.Панарін, вона буде саме глобальною., альтернативною теперішньому «ліберальному» американоцентризму. Це передбачає нове зміщення центру світу з Атлантики в Євразію. Клімат аскези – це континентальний, в геополітичному сенсі, клімат, відмінний від океанічного. І лише в ньому може сформуватися людина, здатна на тривале планетарне існування в нашу епоху.

Література: Панарин А. Искушение глобализмом. М.: Эксмо, 2002.

Петров Валерій Леонідович (р.н. 1947) – російський історик, стратег і геополітик. Народився в Могилеві (Білорусь). Закінчив Горьківське зенітно-ракетне училище протиповітряної оборони (1968), Московський педагогічний інститут (1977), Московський державний університет імені М.В.Ломоносова (1985). З 1982 р. – науковий співробітник Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації. Кандидат філософських наук, віце-президент Академії геополітичних проблем, автор монографії «Геополітика Росії: відродження чи загибель?» (2003). В ній В.Петров стверджує, що «вироблення геостратегії ХХІ століття без врахування положень російської геополітичної думки – свідоме і заздалегідь сплановане вбивство Росії». Росія, російсько-слов'янський світ – це особливий культурно-історичний тип, до якого Європа відноситься вороже. Сила Росії – в державній централізації, православній вірі та загальнослов'янському союзу. Російський народ, на думку В.Петрова, створив єдину євразійську державу і об'єднав всі народи в «Євразійське братерство», сформулювавши «Євразійську суперетнічну систему». Отже, Росія-Євразія – це самостійна духовно-історична і геополітична реальність – особлива цивілізація, якою керує Російська національно-православна ідея. В.Петров переконаний, що на східному євразійському напрямі для Росії перспективний антиатлантичний (антимондіалістський) активний зовнішньополітичний діалог, який повинен перерости в союз з Китаєм, Індією, Іраном. На заході Євразії стратегічно актуальний, і про це свідчать

події в зв'язку з агресією проти Іраку, антиамериканський, антинатовський блок із самостійною Німеччиною.

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? М.: Вече, 2003.

УКРАЇНЬСКА ГЕОПОЛІТИКА

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895) – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик і публіцист. Народився у м. Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого дворянина козацького походження. Навчався в Гадяцькому повітовому училищі та Полтавській гімназії. В 1859 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1863 р. Працював приват-доцентом на кафедрі античної історії, а в 1870 р. захистив дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Магістр загальної історії. Після відвідання ряду європейських країн (1870-1873), працював доцентом кафедри античної історії Київського університету та членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства і київської Громади. Після звільнення з університету виїхав за кордон (Відень, Клонне). У 1880 р. почав видавати журнал «Громада», а в 1889 р. став професором загальної історії Софійського університету в Болгарії. Помер 20 червня 1895 р. Похований у Софії.

Геополітична доктрина Михайла Драгоманова викладена в його працях «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Проект основ статуту українського товариства «вільна спілка» (1884), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) тощо. Сучасний дослідник Б. Андрусишин одним з перших акцентував на геополітичних поглядах вченого, який «вважав, що перед державними європейськими націями проблема суспільних трансформацій не стоїть так гостро, в той час як народи, що тривалий час перебувають у колоніальному статусі, більш підготовлені до переходу на альтернативний шлях розвитку». Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Михайло Драгоманов часто торкався геополітичних проблем Східної Європи, акцентуючи на російському, польському і балканських питаннях. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку він вважав «польський історичний патріотизм», «німецький натиск на Схід» та «експансіоністські традиції російської державності». Недоліком концепції Михайла Драгоманова було ототожнення українських і російських геостратегічних інтересів, за що його піддавав критиці один із засновників ідеології українського націоналізму Дмитро Донцов. У питанні звільнення балканських слов'ян вчений також покладав надії на Росію, обґрунтовуючи свою позицію відсутністю політичної й військової підтримки з боку європейських країн. У географічному розташуванні України М. Драгоманов вбачав важливу її культурну і політичну значимість у слов'янському світі. Він розглядав і варіант повної державної незалежності України, хоча й розумів, що у тогочасних умовах ця праця доволі ілюзорна: «... Відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, але, за певних умов, зовсім не потрібна». М. Драгоманов неодноразово акцентував на великому значенні освоєння українцями Північного Причорномор'я, необхідного для зміцнення геополітичних позицій в цьому регіоні, адже «... без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край». Проте чіткої геополітичної концепції М. Драгоманов не створив.

Сучасні дослідники української політичної думки справедливо підкреслюють, що М. Драгоманов «сформував власну концепцію розвитку держави на федеративних засадах. Його погляди на українську державність зазнали певної еволюції від національної автономії до

обґрунтування потреби незалежної федеративної держави. Основою ефективного розвитку держави він вважав систему місцевого самоврядування. На думку вченого, поступові процеси демократизації, підвищення рівня культурного розвитку та національної свідомості, політична активність громадян, наявність дієвої політичної еліти – це ті чинники, що сприяють формуванню національного духу та мобілізують потенціал суспільства на боротьбу за становлення державності». Український історик Я. Грицак акцентував на тому, що «політичним ідеалом Драгоманова була така побудова суспільства, яка наближалася до державного ладу Англії і Швейцарії. Ця формула різко суперечила ідеології й практиці російського самодержавства. Водночас його позиція відрізнялася від поглядів російських народників. Він відкидав їхню ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Револьюційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних генерацій українських діячів: «Чиста справа потребує чистих рук». Український соціалізм у драгоманівській версії мав загальнолюдський, етичний характер і став головною ідеологією українського руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.».

У передньому слові до монографії «Відомий-невідомий Михайло Драгоманов» В. Андрущенко і В. Погребенник говорять про мислителя як про гуманіста, носія незвично високої моральної й інтелектуальної культури, синтетик-шукача всесвітньої правди, спільної всім національностям, громадянина європейської держави духа, засновника української інтелектуальної і критичної думки, речника прогресу людини й громади, європейського конституціоналізму, прибічника ідеї національної окремішності українців і самобутності культури нашого народу. Про оптимізм М. Драгоманова писав визначний український вчений-енциклопедист І. Лисяк-Рудницький: «Для глибшого зрозуміння драгоманівської мислі важливе ось що: Драгоманов – у цьому відношенні типовий ліберал і прогресист своєї доби – беззастережно вірив у те, що європейські ідеали – наукового поступу, громадської та особистої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності. Отже, помітно, що він знаходив засадничу згідність між тим, що було його ідеальним мірилом, і тим, що він уважав за основний закон української історії. Звідси його глибоко закорінений оптимізм щодо української справи, незважаючи на часто надзвичайно сувору критику поточної української дійсності». Автори фундаментальної колективної монографії «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.» стверджують: «В основі світогляду М. Драгоманова лежить ідея поступу, історичного та національного розвитку, прогресу. На його думку, всесвітня історія – безупинний громадський поступ, у ході якого реалізуються великі ідеали лібералізму й демократії, – від свободи й автономії особистої до автономії та свободи нації. Ідеалом його поступу має бути «громадівське» суспільство, засноване на підвалинах федералізму, де панують «безначальство», гармонія особистостей, громад, товариств...».

Література: Драгоманов М. П. Вибране (... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). К.: Либідь, 1991. 688 с.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. 532 с.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. 594 с.; Історія політичної думки України / За загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.; Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: Науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Упорядники: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 382 с.

Франко Іван Якович (1856-1916) – видатний український поет, письменник, філософ, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Нагуевичах Самбірського округу (тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської області). Навчався у початковій школі у с. Ясениці-Сільні, Дрогобицькій школі василіан, місцевій гімназії. У 1875 р. поступив на

філологічний факультет Львівського університету, але в червні 1878 р. був заарештований. Відновив навчання восени 1880 р., а згодом навчався у Чернівецькому та Віденському університетах. У 1893 р. у Віденському університеті захистив дисертацію, здобувши ступінь доктора філософії. За підрахунками Я. Грицака Іван Франко опублікував близько 4000 літературних, публіцистичних та наукових творів. Він вільно писав трьома (українською, польською та німецькою мовами), а перекладав з 14 мов. У 1899 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вершиною ідейно-філософських поглядів І. Франка, його політичним заповітом стала поема «Мойсей» (1905).

Іван Франко хоча й не створив власну геополітичну концепцію, проте залишив після себе окремі замітки й характеристики. У статті «Воскресеніє чи погребеніє?» І. Франко відзначав: «Самим своїм географічним положенням на розграниччі між північною а полуденною і західною Слов'янщиною, в найкращім кліматі, повздовж Чорного моря, край наш призначений відіграти велику роллю в цілій будущій судьбі Східної Європи. Він становить не тільки ключ до внутра Росії, але zarazом і найбільше джерело її сили». Розумів він і той факт, що без України Російська імперія себе не мислить: «Позбавлена України Росія втратила би всяке значення на Чорнім морі і на Балканськім півострові, відтята була б від цілого майже слов'янського світу». Хоча І. Франко намагався не відокремлювати російський і український революційні рухи, проте передбачав падіння російського абсолютизму. В статті «Одвертий лист до галицької української молодежи» (1905) письменник констатував: «Велика доба для нашої нації почнеться з хвилиною, коли в Росії упаде абсолютизм. Останні події показують, що той упадок уже не за горами...». Коли це станеться, тоді перед українською інтелігенцією постане завдання – «вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя». Важливо, вважав Франко, щоб ми навчилися «чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів». Це важливий висновок І. Франка, який вважав українцями не тільки тих, хто проживав у складі Російської імперії, але й в Австро-Угорщині та інших країнах світу.

У 1900 р. побачила світ праця І. Франка «Поза межами можливого». «Ідеал національної самостійности, – писав І. Франко, – в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомости цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки... Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина». Оригінальну оцінку багатогранній творчості Івана Франка зробив львівський історик Я. Грицак: «Подібно до того, як у літературній діяльності він ніколи не написав твору великої форми (роману), так і в своїй політичній діяльності Франко не надав своїм поглядам вигляду системи... І його соратники, і його опоненти докоряли йому за непослідовність і мінливість поглядів, звинувачували у «скоках» та обзивали «прапорцем», що розвертається туди, куди подме вітер. Незалежно від того, наскільки справедливими чи несправедливими були ці закиди, вони відображали мінливий («артистичний» або «поетичний», як казали деякі його сучасники) характер його натури. Тому вивчення Франкового світогляду, як і полювання на лисиць, потребує особливої техніки, зокрема – відмови від спроб звести його до якогось єдиного «-ізму». Важливо бачити різні джерела його формування, різні контексти його функціонування та, відповідно, різні можливі способи його відчитання».

Література: Франко І. Воскресеніє чи погребеніє? *Будівничий української державності*: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 58-81; Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі. *Будівничий української державності*: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 576-584; Франко І. Поза межами можливого. *Будівничий української державності*: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 301-311; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. К.: Yakaboo publishing, 2019. 654 с; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. С. 632; Грицак Я. Франко Іван. *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 1001-1002.

Міхновський Микола Іванович (1873-1924) – визначний український громадсько-політичний діяч, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Народився у с. Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Після закінчення юридичного факультету Київського університету працював адвокатом у Харкові. Один із засновників «Братства Тарасівців» (1891) та «Молодої України» (1896). На замовлення Революційної української партії написав її програму, яка відома під назвою «Самостійна Україна». З його ініціативи була створена Українська народна партія (1901-1902). Активний учасник українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Навесні 1924 р. повернувся до Києва, де був заарештований співробітниками ГПУ. Сучасні дослідники І. Підкова та Р. Шуст стверджували: «Обставини смерті Міхновського остаточно не з'ясовані. За одними даними 23. 5. 1924 Міхновський був розстріляний, за іншими – був звільнений з ув'язнення і незабаром був знайдений повішеним (найімовірніше, самогубство було інсценовано органами ГПУ)».

У своїй програмній праці «Самостійна Україна» (1900) інший український мислитель Микола Міхновський підкреслює: «Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». М. Міхновський вперше, задовго до праць ідеологів українського націоналізму, чітко формулює геополітичну схему незалежної української території. Радикально він завершує свій програмний маніфест: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог, чужинець лишить на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя, пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!».

М. Міхновський головним ворогом українців вважав Росію. «Ми – нація зрабована, нація-раб, – писав він у статті «Робітниче свято Першого мая», – коли більшість московської нації хоче самодержавства, то ніхто не зможе знести його, а коли вона його не хоче, то й ніхто їм цього не заборонить, бо москалі складають державу незалежну. Через то для нас буде найрозумніше залишити справу про самодержавство москалям, а самим пильнувати свого: державного визволення своєї нації». «Поки ще в пануючих націях скрізь панує розладдя, ворожнеча і боротьба між різними суспільними верствами, – відзначає М. Міхновський у статті «Робітнича справа в програмі Української народної партії», – то націям зрабованим ще є змога скористатися з цього і вибитися на волю... Хто не міг визволитися, коли в таборі ворогів йшло безладдя, суперечка і боротьба, той тим більше не визволиться, коли в ворожому таборі запанує згода». В «Х заповідей УНП» М. Міхновський знову

звертається до свого головного лозунгу: «Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – от се національний український ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал». Перша світова війна покликана була змінити геополітичну карту світу. Це добре усвідомлював М. Міхновський: «Нинішня війна є тільки вибухом в тій невпинній боротьбі націй за своє існування... Народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити. Невблаганний біологічний закон боротьби за існування не знає жалю до слабких. Тільки сильні народи можуть жити. Це право жити мусимо ми завоювати, бо ніхто не принесе нам його в дарунок. І насамперед, мусимо перемогти в собі той «дух раба», що вщиплявся нашому народові століттями чужого панування над нами».

Література: Міхновський М. Відносини до війни. Промова, виголошена на I Військовому з'їзді у Києві 6 травня 1917 р. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 157-158; Міхновський М. Робітнича справа в Програмі Української народної партії. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 138-141; Міхновський М. Робітниче свято Першого мая. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 135-138; Міхновський М. Самостійна Україна. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 126-135; Міхновський М. X заповідей УНП. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.* Хрестоматія / За редакцією О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 141-142; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 477.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч. Народився у Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім'ї вчителя гімназії. В 1886 р. закінчив Першу Тифліську класичну гімназію (1886), історичне відділення історичного факультету Київського університету Св. Володимира (1890). Дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Голова Української Центральної Ради і президент Української Народної Республіки. Біографи М. Грушевського І. Верба і С. Кульчицький відзначали, що «наукова спадщина Грушевського надзвичайно велика і різноманітна. Грушевський автор майже 2 тисяч праць у галузі української і світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнографії, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську і національну науку».

У свій час видатний український письменник І. Франко відзначив, що «проф. Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України, а, крім наукової та публіцистичної праці, змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких майже скрізь займає визначне місце». М. Грушевський розробив власну концепцію державності українського народу, яка, на його глибоке переконання брала свій початок з Київської Русі. Він постійно і аргументовано відстоював її, даючи рішучу відсіч її противникам. У цьому відношенні заслуговує на увагу його праця «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», опублікована в 1904 р. «Схема ся стара, – писав М. Грушевський, – вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Російського государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури і «русская история стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука

«истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського». Отже, мова йде про узурпацію спадщини Київської Русі Росією. Це особливо простежується в багатотомних виданнях М. Карамзіна, С. Соловйова і В. Ключевського. На глибоке переконання М. Грушевського, «Київська держава, право, культура були витвором одної народности українсько-руської; Владимиро-Московська – другої, великоруської».

Підаючи критиці теорію російського історика М. Погодіна, М. Грушевський стверджував: «Київський період перейшов не у владимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI в. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами».

На глибоке переконання М. Грушевського, «історія великоруської народности зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народности досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.». Що стосується історії східних слов'ян, то вона, «не зупинить історії великоруського народу, його державного і культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер... Історія великоруська... з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія. Зрештою «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народности. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або Історія Східнього Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русської історії». М. Грушевський вважав, що «найбільше раціональним... є представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичній преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати мотивів».

Історія української державності червоною ниткою проходить у статті «250 літ», яку вчений присвятив 250-й річниці приєднання України до Росії в 1654 р. Стаття була написана німецькою мовою для інформаційного часопису, а перекладена на українську в 1904 р. На думку М. Грушевського, «можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю (під час царювання Катерини Першої – Авт.). Українське відродження, що зачиналося тоді... перенесло центр ваги в іншу сферу – культурної роботи, усвідомлення й подвинення мас». М. Грушевський дав високу оцінку діяльності Кирило-Мефодіївського братства, яке у «своїй програмі – першій серйозній і свідомій програмі відродженої України – рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнувавши чи перечивши їх, великі провідники української революції XVII в. – і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження».

Проблему генези української державності М. Грушевський піднімає в статті «Хто такі українці і чого вони хочуть», опублікованій у 1917 р. В ній він підняв такі питання, як «Звідки пішла назва Українців?», «Хто українці?», «Який повинний бути той новий лад,

котрого хочуть Українці?». Кредо М. Грушевського – Україна є правонаступницею Київської Русі. «Так, ми стара Київська Русь, – заявляє М. Грушевський, – але разом з тим український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім особно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою печать на наше життя: відродження XVII віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народності руські». В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю».

Простеживши історичне минуле українського народу, М. Грушевський підняв проблему яким має бути той новий лад, якого добиваються українці. Відповідаючи на нього, вчений і політик констатував: «Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри, щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не правительства республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв».

У 1918 р. М. Грушевський опублікував працю «Звідки пішло українство і до чого воно йде». У вступі автор однозначно стверджує: «Теперішнє Українство се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами – права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським; а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені. А діло його старе – те, що почалося багато віків тому».

У розділі «Теперішня Україна і її минувшина» М. Грушевський в черговий раз звертається до історичного минулого українського народу: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до Північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип'яті». Вчений чітко заявляє, що за Карпатами живуть такі ж українці, як і на Великій Україні. М. Грушевський простежив основні етапи українського національно-визвольного руху до початку ХХ ст.

Детально проаналізувавши українсько-російські відносини з найдавніших часів, М. Грушевський, разом з тим, підсумував, що «українці не мають наміру одривати Україну від Росії». Учений, стоячи у цей період на позиціях федеративного устрою Російської республіки, в той же час заявляє, що «українці зовсім не знають наміру тим ослабляти її (Росію – Авт.) або розривати». У розділі «Наші завдання» М. Грушевський знову зупиняється на своїх попередніх твердженнях: «Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись – вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань». Дослідник вірить, що «корманічі Російської республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступить, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків корманічі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, най залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього і його змагань. Бо ж і нема другого народу, більше

відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український. Але покладатися йому треба тільки на себе і за себе вміти постояти!»

Праця М. Грушевського «Вільна Україна» охоплює період з березня до квітня 1917 р. Привітавши падіння царизму і утворення демократичної Росії, М. Грушевський знову звертається до державного статусу України: «Автономія – федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей української землі». Проблему подальшого устрою нової Російської республіки мали вирішувати Установчі збори. Однак, М. Грушевський вважав, що для українців є принизливим їх чекати, «як розгравання якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть». Чого саме чекав М. Грушевський від Установчих зборів? «Дадуть те, – писав він, – що властиво по самій ідеї своїй дати повинні – останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного підтвердження і затвердження».

У своїй праці М. Грушевський піднімає болюче питання ставлення Української держави до різних народностей. «Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же в нинішніх обставинах, коли так треба такту і переваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, – вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю». М. Грушевський різко засудив лозунг «Україна для українців». «З різних сторін, – пише він, – до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються в різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а кацапам звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям тут робити нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не українців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін, не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб тею дорогою відповісти з усією рішучістю – Ні!»

М. Грушевський вважає, що, навпаки, «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків той нам не потрібен, без ріжниць, чи він не українець, чи українець». Таким чином, позиція М. Грушевського чітка і зрозуміла. У квітні 1917 р. побачила світ остання праця М. Грушевського, в якій він ще стояв на позиціях автономії й федерації. Мова йде про змістовну брошуру «Якої ми хочемо автономії й федерації». У розділі «Що таке автономія» М. Грушевський дає теоретичні визначення ряду політологічних термінів, зокрема, «автономія», «самоуправа чи самоврядування», «красва автономія», «розширена самоуправа» тощо. «Автономія – грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність (авто-номія, номос – закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю».

«Широка політична автономія» – автономія, котра наближається до самостійності якоїсь області». М. Грушевський виділяє такі форми державного правління: 1) повний централізм; 2) децентралізація адміністрацій на (бюрократична); 3) самоуправа (самоврядування), вужча або ширша; 4) автономія вужча (обмежена) або широка; 5)

державність неповна (несуверенна); б) держава самостійна, незалежна. М. Грушевський не обмежується перерахуванням названих етапів, а висловлює з приводу кожного з них свої міркування, дає власне визначення. «Повний централізм» – всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства. «Децентралізація» – коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави.

«Самоуправа (самоврядування)» – коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями порядкує свої економічні, культурні, адміністраційні чи судові справи, – може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. «Автономія національно-територіальна» – Українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського само порядкування, від самого споду («дрібною земською одиницею»), аж до верху – до українського союму. Вона має вершити у себе вдома всякі справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, роз поряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки. У квітні 1917 р. М. Грушевський – прихильник федеративного устрою. «Становище України, – вважає він, – буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеральним зв'язком».

Що ж таке федерація в розумінні М. Грушевського? «Федерація, інакше союзна держава (федеративний – союзний по латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав же. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, неповносуверенними тільки. Або йде з гори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію». Таким чином, у ряді своїх політичних праць М. Грушевський підняв цілий пласт питань з історії української державності та накреслив свій план майбутнього політичного устрою України. На квітень 1917 р. вчений притримувався думки, що Україна має мати найширші автономні права у складі демократичної, федеративної Російської республіки. Через деякий час державотворча позиція М. Грушевського зазнає суттєвих змін. Він поступово переконається, що тільки незалежність дозволить Україні посісти вагоме місце в когорті демократичних європейських держав.

Еволюцію поглядів М. Грушевського ґрунтовно дослідив Іван Лисяк-Рудницький. Характеризуючи політичну діяльність М. Грушевського, історик відзначив, що «спочатку Грушевський був пов'язаний із радикал-демократами, але поволі перемістився вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів». Він засудив антиросійську політику СВУ як і С. Петлюра. «Грушевський перебував на літніх канікулах 1914 р. в Карпатських горах, – писав І. Лисяк-Рудницький, – і вибух війни застав його на австрійській території. Керівники щойно створеного СВУ звернулися до нього з пропозицією переїхати на час війни до Швейцарії, щоб із нейтральної країни виступити в ролі авторитетного представника українських інтересів перед світовою опінією. Грушевський відмовився і, переборюючи численні труднощі, добровільно повернувся через Італію до Росії. Після прибуття до Києва в

листопаді 1914 р. він був негайно заарештований, як небезпечний український націоналіст, і до падіння царського режиму змушений був жити у Казані та Москві».

І. Лисяк-Рудницький чітко підмітив, що проросійська орієнтація Грушевського протягом певного періоду його життя перепліталася з державницькою ідеєю. Видатний український вчений стояв на засадах федералізму. «Грушевський і деякі інші українські провідники, – писав І. Лисяк-Рудницький, – мислили історичними категоріями й не могли забувати, що козацькі гетьмани, які боролися проти московських зазіхань, теж пробували спертися на хитку й часто зрадливу допомогу сторонніх слуг... Усі ці спроби були для українського народу трагічні за наслідками».

І. Лисяк-Рудницький чітко прослідкував еволюцію української політичної думки взагалі, і Грушевського зокрема. Він відмічав: «З погляду історичної еволюції української політичної думки значення подій осені та зими 1917 р. полягає в тому, що вони спричинили величезний зворот від федералізму до програми самостійності. Віра у федералістичну концепцію вже була попередньо підірвана неширою, дволичною політикою Тимчасового уряду щодо України. Тепер більшовицька агресія завдала цій традиційній українській ідеології смертельного удару». Грушевський назвав цей великий переворот в українській політичній думці «очищенням огнем». Дослідник наводить висловлювання М. Грушевського: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що «згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, наказувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства». Пристрасні слова Грушевського кидають світло на ту велику зміну, що сталася в українській політичній думці під впливом досвіду 1917р.

І. Лисяк-Рудницький зробив спробу обґрунтувати пізнішу прорадянську орієнтацію М. Грушевського. Адже відомо, що видатний історик в 20-х роках повернувся в Радянську Україну і навіть був удостоєний звання академіка. «Не було випадковим, – констатував І. Лисяк-Рудницький, – що такі два типові представники української революційної демократії, як Михайло Грушевський і Володимир Винниченко – співтворці й чільні державні мужі УНР, – згодом так легко помирилися з комуністичною системою. Тут важливо зрозуміти мотиви цієї зміни всіх. Причиною напевне не був брак патріотизму. Навпаки, Грушевський і Винниченко керувалися українськими національними інтересами, як вони розуміли. Але для них політична свобода, в західному значенні слова, не була справою засадничою, яка не допускає компромісу. Незважаючи на критичне ставлення до більшовицької національної політики в Україні, вони вважали радянську монопартійну й диктаторську систему за більше прогресивну, ніж т.з. буржуазна демократія. Не треба додавати, що таке відступство від принципів свободи, продиктоване народницькими ілюзіями, не виправдало себе не тільки національно, але також з точки зору соціальних інтересів народних мас».

Кожна людина, навіть велика, має недоліки, допускається прорахунків. Мав їх і М. Грушевський. Іван Лисяк-Рудницький, на нашу думку, найкраще від інших дослідників, збагнув значення М. Грушевського. У статті «В обороні інтелекту» він відзначив: «Грушевський, як і інші наші «просвітители» другої половини 19 – початку 20 ст., намагався обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здатися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, – це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична доля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю». Ці слова, безперечно, є актуальними і сьогодні, коли український народ будує власну хату – Українську правову державу.

Література: Верба І., Кульчицький С. Грушевський Михайло Сергійович. *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 183-186; Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 13-31; Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. 53 с.; Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 400 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. 578 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 634 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. 649 с.; Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 588 с.; Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. 104 с.; Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. 792 с.; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.; Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. 112 с.; Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160; Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 3-30; Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. Твори у 50 томах*. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 14-46; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.; Вегеш М. М., Горват Л. В. Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової і політичної діяльності. Ужгород, 1998. 38 с.; Лисяк-Рудницький І. Україна між сходом і заходом. Формування українського народу й нації. Русифікація чи малоросіянізація? / І. Лисяк-Рудницький / Серія «Броньбійна публіцистика» / За загальною редакцією Лариси Івшиної. Видання перше. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita». К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 64 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1. К.: Основи, 1994. 554 с.; Т. 2. К.: Основи, 1994. 573 с.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист. Народився 5 квітня 1882 р. в селі Затурцях Володимирського повіту, на Волині, в родині шляхтича-дідича. Рід Липинських походив з Мазовії і переселився на Україну в XVIII ст. Липинські були римо-католицького віросповідання і польської національності. «Одним з найважливіших елементів політичної думки Вацлава Липинського було переконання, – відзначали польські дослідники Г. Дильонгова і М. Філіпович, – що шляхта, котра протягом століть проживала на українських землях, повинна перейняти українську культуру і свідомість, щоб стати однією з еліт українського народу і ототожнити себе з програмою створення незалежної української держави».

В'ячеслав Липинський вчився в гімназіях Житомира, Луцька та Києва. Після військової служби в кавалерії та університетських студій у Краківському університеті (історія, агрономія) та в Женеві (соціологія), він осів в успадкованому маєтку Русалівських Чагарах на Уманщині. Це було його основне місце проживання до початку Першої світової війни. І.Лисяк-Рудницький у біографічному нарисі «В'ячеслав Липинський» звернув увагу на причини охолодження відносин між Липинським і його родиною: «Заходи щодо українізації»

правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у почутті територіального патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак для широкого розгорнення цей рух потребував би часу. Безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвік Сідлецький, Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особливою особистістю і трагедією Липинського було те, що він не зміг повернути своїх найближчих: братів і дружини; згодом його єдина донька теж заявила себе, під впливом матері, полькою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю».

В 1908 р. Липинський поселився на хуторі Русалівські Чагари, поблизу Умані, де займався науковою діяльністю. В цей період виходять його перші праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського» (1909). В історико-філософських працях, написаних польською мовою, «Шляхта на Україні» (1909) і «Аріяньський соймик в Киселені в маю 1638» (1910) Липинський обґрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України.

В 1909–1910 рр. з ініціативи Леона Радзейовського і В'ячеслава Липинського почав виходити журнал «Крайовий перегляд». Його засновники відзначали: «В ім'я добра нашого краю, маючи на меті його духовно-культурне й економічне піднесення, прагнучи, аби пишним цвітом розквітло людське життя на самій розлогій Русі-Україні, розпочинаємо нашу працю... Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально національну одиницю». Необхідно погодитись з сучасними польськими дослідниками Г. Дильонговою і М. Філіповичем, що «політичну програму «Крайового перегляду» можна без особливого ризику приписати власне концепції Вацлава Липинського. Однак, варто, мабуть, дещо сказати і про людей з котрими Липинський редагував часопис. На перший план тут виступає особа формального редактора Леона Радзейовського... Можна припустити, що вже тоді він був переконаний прихильник школи концепції Липинського. Співредакторами були Богдан Ярошевський і Тадеуш Міхальський».

Часопис був задуманий спершу як тижневик, вже на початку свого існування видавався як двотижневик. Так було від першого номера, датованого 30 квітня 1909 р., до п'ятого номера 4 липня 1909 р. Потім часопис виходив не регулярно. Останній подвійний 11–12 номер вийшов під датою 23 грудня 1909 р. Часопис, що як правило, мав біля 30 сторінок, складався з трьох великих розділів: публіцистичного, літературно-наукового й економічного. Тираж не встановлено, проте, відомо, що він зіткнувся із звичною для нових видань проблемою: брак передплатників. В цьому і полягала одна з головних причин швидкого занепаду журналу. Існує ще одна версія занепаду журналу – постійні напади з боку недругів. Оцінюючи роль, яку відіграв редагований В. Липинським часопис, необхідно відзначити, що його політичні ідеї не були сприйняті переважною більшістю польського населення України.

В 1912 р. В. Липинський виступив ініціатором створення Українського Інформаційного Комітету (УІК), завданням якого була пропаганда за кордоном ідеї необхідності створення Української самостійної держави. В. Липинський взяв участь у таємній нараді політичних емігрантів з Наддніпрянської України, що відбулася у Львові. Це був зародок пізнішого СВУ, який організаційно оформився після Першої світової війни теж не без участі В. Липинського.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. В. Липинський був мобілізований до російської армії, але через хворобу служив у резервній частині. Більш детально про цей період в житті В. Липинського повідомляє Іван Лисяк-Рудницький: «Самого Липинського, як резервного офіцера, покликано з початком війни до служби в російській армії. В кавалерійському авангарді армії генерала Самсонова він відбув східно-прусську кампанію, яка, як відомо, скінчилася розгромом російських військ. Переправляючись під час відступу верхи через річку, Липинський тяжко застудився. В нього відновилася туберкульоза легенів,

що її ознаки були в Липинського вже й давніше, але яку вважали як вилікувану. Тепер після тяжких фронтових пригод у Липинського стався вибух крові. З того часу він уже ніколи не повертався до повного здоров'я. Однак у 1915 році його стан поправився настільки, що його переведено до військової служби в запіллі. Він стаціонував у Полтаві, де й застала його революція 1917 року».

В 1917 р. Липинський, перебуваючи в Полтаві, запропонував представнику секретаря військових справ Генерального Секретаріату УЦР–УНР допомогу у формуванні української військової частини, але не знайшов підтримки. В червні 1917 р. взяв участь у створенні Української Хліборобсько-демократичної партії (УХДП). В жовтні 1917 р. Липинський написав і видав у Лубнах партійну програму УХДП, основні положення якої передбачали створення Української держави та збереження приватної власності на землю. Програма складалася з преамбули та п'яти розділів – «Міжнародне становище України», «Лад в Україні», «Справи економічні», «Тактика партії», «Організація».

«Ми визнаєм, – писав В.Липинський, – що тільки українська демократія може стати твердою опорою національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше – верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини. І процес економічного, політичного та культурного росту української демократії – це однозначно процес творення Вільної України. Як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її спільності (85% всієї людності) і силі. Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства».

Що стосувалось національних меншин, то В.Липинський констатував: «...За горожанами України неукраїнської національності ми визнаєм всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при допомозі чужосторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні – ми будемо поборювати всіма силами».

В.Липинський вірив, що перед партією майбутнє. «Наша партія, – вважав він, – не засновується тільки для сьогоднішнього дня. Напрямок української політичної мислі, котрий вона хоче об'єднати, корениться в нашій історичній минувшині і своїми ідеалами сягає в далеку будуччину. Через те ми дбатимем не так про кількість, як про якість наших одностудців, і в члени нашої партії повинні прийматись тільки люди національно свідомі, люди в своїх переконаннях тверді і непохитні. Кожний член нашої партії обов'язується придбати її трьох нових членів; кожного з них він, за своєю порукою, рекомендує Раді своєї вільної громади». В.Липинський твердив, що хліборобська ідеологія для виконання свого завдання має мати універсалізм.

Сучасний історик Ярослав Дашкевич писав, що «партія великого впливу не мала, а передвиборний з'їзд у Полтаві закінчився провалом. Наступ російської Червоної гвардії Михайла Муравйова, колишнього царського жандармського підполковника, а в цей час лівого есера, на Полтаву на початку січня 1918 р. як відомо закінчився десяткуванням населення міста. Липинському вдалося уникнути такої долі. Він втік спершу до Лубен, потім до Києва та далі на західноукраїнські землі. Цей червоний наступ, по суті, знищив Липинського як історика: хутір Русалівські Чагари, де у нього була з любов'ю підібрана бібліотека, науковий архів, збірки документів спалили навесні 1918 р. «руїни України»

(вислів Липинського). Там вбили приятеля Липинського, простого селянина Левка Запуду, який оберігав хату і бібліотеку в буремні часи».

В 1918 р. В.Липинський був призначений гетьманом Павлом Скоропадським послом Української Держави в Австрії. Займав цю посаду і за часів Директорії УНР. За даними І.Гирича, на сьогодні відомо більше 1400 листів, виявлених в архівах України. Серед них листи В.Липинського до М.Грушевського, С.Єфремова, Б.Грінченка, А.Шептицького та ін. Листи В.Липинського додають чимало нового до наших уявлень про нього як дипломата під час перебування Липинського на посаді посла Української Держави у Відні.

Персональний склад українського посольства у Відні був сформований В.Липинським. Він запросив до роботи князя І.Токаржевського-Карашевича – радник посольства; Миргородського маршалка В.Полетику – старший секретар; свого партійного товариша М.Біленького, відомого мецената і видавця тижневика «Сніп» – секретар; Степана Ваньковича, дідача з Пінщини – аташе; відомого діяча Союзу Визволення України А.Жука, який опікувався справами українців-репатріантів і військовополонених.

Важливим доповненням до листування є щоденники Українського посольства у Відні, які зафіксували напружену роботу Липинського як посла. Посольство прибуло у Відень 1 липня 1918 р. і зупинилось в готелі «Брістоль». Через 5 днів посол був прийнятий міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Буріаном, якому В.Липинський вручив вірчу грамоту. Кожного дня відбувались зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалось питання ратифікації Брестського миру. Треба зазначити, що В.Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Брестський мирний договір. Як свідчать листи В.Липинського до Д.Дорошенка такий обмін відбувся з Болгарією, Німеччиною, Туреччиною. Австро-Угорщина всіляко зволікала з ратифікацією, намагаючись добитися від України ряду поступок на свою користь. Україні, яка ще не мала досвіду міжнародної дипломатії, протистояли досвідчені загальновідомі фахівці в сфері зовнішньої політики.

Особливу увагу в листах привертає питання анулювання Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини. Опинившись в центрі гострого політичного конфлікту, В.Липинський, робота якого ускладнювалась відсутністю інформації з боку українського державного апарату, виявив себе чудовим дипломатом. Серед складних питань в галузі зовнішньої політики, в розв'язанні яких приймав участь В.Липинський, була проблема Холмщини. Питання вирішувалось на найвищому державному рівні гетьманом, Ф.Лизогубом і Д.Дорошенком під час подорожей у Берлін. 10 серпня 1918 р. В.Липинський виїхав до Києва. Окрім візитів до керівників Української Держави він взяв участь у політичній нараді, що відбулась 14 серпня 1918 р. в МЗС. В.Липинський передав гетьману ратифікаційні грамоти Берестейського договору, власноручно підписані імператором Вільгельмом II і царем Болгарії Фердинандом.

Останній лист В.Липинського до Д.Дорошенка датований 2 січня 1919 р. Д.Дорошенко, який на цей час вже повернувся з Берліну до Києва, відійшов від державної і політичної роботи і готувався до виїзду в Кам'янець-Подільський. В.Липинський залишився на посаді українського посла у Відні. Подальша доля з'єднала Д.Дорошенка і В.Липинського на еміграції в одній політичній організації – Українському союзі хліборобів-державників.

В еміграції В.Липинський жив в Австрії та Німеччині. В 1920 р. побачила світ відома його монографія «Україна на переломі», в якій автор проаналізував історичний процес створення української державності в XV – на початку XVII ст. Влітку 1930 р. В.Липинський організував Союз Українських Хліборобів-Державників (СУХД), ставши головним ідеологом і лідером гетьманського руху. В 1920–1925 рр. Липинський редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна», на сторінках якого вперше надруковано його найвідоміший твір – «Листи до братів-хліборобів». У 1926–1927 рр. очолював кафедру

історії української державності в заснованому гетьманом П.Скоропадським Українському Науковому Інституті в Берліні. В 1930 р. ідеологічний конфлікт Липинського з гетьманом П.Скоропадським приводить до розпуску СУХД. Липинський разом з М.Кочубеєм, В.Кучабським та деякими іншими заснував нову організацію – Братство Українських Клясократів-Монархістів. Протягом всього цього часу В.Липинський займався науково-дослідницькою роботою.

І.Лисяк-Рудницький по-своєму підійшов до оцінки конфлікту між П.Скоропадським і В.Липинським, висловивши досить оригінальні, і на нашу думку об'єктивні, думки. «Однак і на Липинського, – писав історик, – падає велика частина відповідальності за посталу ситуацію. По-перше, він не мав права не знати, з яким людським матеріалом йому доведеться працювати, і або повинен був заздалегідь враховувати це у своїх планах, або не пориватися на безнадійне діло. По-друге, також теоретична позиція Липинського в цій справі не була послідовна й бездоганна».

Остання праця, яку написав В.Липинський – «Вступне слово» до «Збірника хліборобської України», що готувався до друку в квітні 1931 р. В.Липинський важко хворів. Після грипу в березні 1931 р. він мав серцевий напад. Стан його здоров'я став настільки загрозливим, що 6 червня брат і дочка, викликані з Волині, перевезли його в санаторій «Вінервальд» поблизу Відня. В.Липинський, вважає І.Лисяк-Рудницький, не втрачав повної свідомості до останнього дня. Приймавши причастя та останнє елеопомазання, В'ячеслав Липинський помер 14 червня 1931 р. Під час своєї хвороби Липинський боявся, що його можуть у стані каталепсії поховати живим, тому згідно з волею покійного, йому було зроблено посмертний прокол серця. Родина перевезла його тіло на Волинь і поховала в рідному селі Затурцях.

Література: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6. Книга 1. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 471 с.; Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1. Листування / Редактори: Роман Залуцький, Христина Пеленська. Київ – Філадельфія, 2003. 960 с.; Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Т. 1. / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1994. 285 с.; Кушплір Д., Підкова І. Липинський В'ячеслав Казимирович. *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 408; Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) – визначний український публіцист, політичний діяч і літературний критик. Народився в м. Мелітополі (тепер Запорізька область). Окрім Дмитра в родині було ще два брати і дві сестри. Навчався в Петербурзькому (1900-1907) і Віденському університетах (1909-1911). Був головою Союзу Визволення України (1914-1918), очолював Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси (1919-1921), редагував двотижневик «Заграда» (1923-1924) та «Літературно-науковий вісник» (1922-1939).

Говорячи про місце Дмитра Донцова в тогочасному суспільно-політичному житті, Я. Грицак констатував, що він разом з М. Міхновським і В. Липинським були єдиними пропагандистами ідеї політичної самостійності в Наддніпрянській Україні. Читаючи публіцистичні праці цих трьох ідеологів політичної самостійності, не можна позбутися враження, що вони написані пришельцями з іншої планети – настільки далекими за своїм радикальним тоном були вони від тогочасних писань більшості східноукраїнських діячів. Свої геополітичні погляди Д. Донцов виклав у працях «Сучасне положення нації і наші завдання» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Міжнародне положення України і Росія» (1918), «Українська державна думка і Європа» (1918), «Підстави

нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926). Відомий дослідник наукової спадщини Д. Донцова О. Баган акцентував на основоположних ідеях мислителя, викладених у праці «Сучасне політичне положення і наші завдання»: 1) автор уперше в історії української політичної думки поставив тезу про смертельну загрозу для України імперіалізму Росії, визначив Росію як головного ворога; 2) він увів національний принцип в оцінювання внутрішньої та зовнішньої суспільно-політичних ситуацій, кардинально відкинувши «провінціалізм», тобто примітивне і нестратегічне бачення завдань України, зажуреність у соціальні проблеми; 3) передбачив вихід на історичну арену недержавних народів Середньої і Східної Європи і поставив українську справу у контекст цих геополітичних зрушень; 4) рішуче засудив слов'янофільство, яке віддавна відвертало українців від насущних національних завдань і було лише засобом і прикриттям для російського імперіалізму; 5) перший вивів формулу, що «Росія без України вже не наддержавна імперія»; 6) ствердив, що об'єктивним союзником української справи стає Австро-Угорщина, а за нею й Німеччина, бо йде до конфлікту німецького світу з російським, і з цього повинна скористатися Україна; передчував світову війну і її страхітливі жертви, як потім передчував Другу світову війну і застерігав проти згубності будь-якого імперіалізму; 7) він поставив чітку тезу про загрозу Росії-імперії для європейської демократії і стабільності; 8) афоризм Д. Донцова: «Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає» – став революційним гаслом для української молоді, сформував світоглядну засаду власне стрілецтва.

Д. Донцов вважав, що падіння Туреччини призвело до посилення геополітичної конфронтації між Німеччиною та Росією, що стало викликом для всієї тогочасної Європи. Якою повинна бути позиція України? «Одиною, відповідаючою інтересам української нації програмою, – стверджував Д. Донцов, – є тепер політичний сепаратизм. Тому, коли б ми тепер в тій великій бурі, гуркіт котрої вже ловить наше вухо, не кинули усі наші сили – які б малі вони не були – на сторону противників Росії, – то був би злочин перед нашою нацією і її будучиною», «а що станеться, коли Росія перемаже?» – запитує Донцов і відповідає: «Це ж знищить наш культурний доробок, це ж спровадить на нас – в Галичині і в Росії – нечувані репресії, коли ми станемо проти неї! На це відповім: а хіба Росія і тепер не нищить нашого культурного доробку, вносячи гангрену в наш національний організм? Чи українство в Росії не зазнає чимраз нових і сильніших ударів власне в той час, як стає чимраз лояльнішим, аж до самопониження? Зрештою, наївно було б думати, що виживаюче становисько галицьких українців в часі конфлікту привернуло б до них по анексії Галичини ласку царату. Бо ж не для чого іншого він стремить до цієї анексії як на те, аби знищити в Галичині огнище української культури. Найбільш гнітять того, хто найменше вимагає».

Д. Донцов обґрунтував потребу творення геополітичного комплексу Середньої Європи, у якому б вирішальну роль відігравали нові держави (незалежні і сильні) Україна і Польща. Він був глибоко переконаний, що закони геополітики мають невідворотний характер, а тому неможливо, з одного боку, змагатися з Росією, а з другого – бачити в ній союзника. Якщо Україна хоче бути органічним складником Середньої Європи, вона повинна нести місію Понтиди – країни-епіцентру Чорноморського (східноєвропейського) простору; мусить творити геополітичний чотирикутник: Понтида (Україна) – Анатолія (Туреччина) – Балкани – Кавказ. Лише за таких умов Україна стає чинником рівноваги у просторі цілого континенту. «Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, – писав Д. Донцов, – Росії яко такої, незалежно від кожночасового її режиму; коли цю роль під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати; коли самі заложення московської культури руйнують відпорну силу нації; коли, нарешті, перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією і навпаки – то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1) в політиці внутрішній – плекання всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести, 2) в політиці зовнішній – повна сепарація від Росії».

Головні положення своєї націоналістичної доктрини Д. Донцов виклав у своїй програмній праці «Націоналізм»: «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духовного, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом «конвульсійних вибухів», народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе вдома невільником не лише політичним, але й духовним і соціальним, нацією з «анархією доктрин» і з «ослабленням волі...». Так буде, доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які панують в нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ». «Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, – вважає Д. Донцов, – це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства – уживання; пасивність та підпорядкування обставинам, відірваним засадам, партикулярному народові, чужим ідеям там, і активне начинення себе їм тут. Це те, що я назвав би новою ідеологічною підставою тих зусиль нації, які вимагає від неї час».

Хоча перше видання донцовського «Націоналізму» побачило світ у 1926 р., концепція автора не зазнала суттєвих змін в його пізніших публікаціях. Зокрема, щодо оцінки головного ворога України – Росії. Він розвіяв ілюзії українських лібералів, які твердили, що заміна політичного режиму в Росії – СРСР призведе до трансформації її курсу щодо України. У статті «Російський хижак – вчора і нині» Д. Донцов однозначно заявив: «Варто підкреслити безмежну наївність тих чужинців і деяких українців, які все ще вірять в якусь третю, четверту або десятую Росію, яка – вже напевно – буде свобідною і дасть свободу іншим! Росія не міняється; яка була 350 літ з чимсь, така є і нині. Завданням нашим є не боротьба з тим чи іншим режимом в СРСР, а з Росією як такою, з її духом – варварським і насильницьким, який лишиться втіленим в кожному режимі, який би не наступив по большевиках». Одною з рис вдачі росіян є «єднати в собі Івана Грозного і Леніна, Петра і Сталіна, царських опричників XVI-го віку і большевицьких чекістів XX-го. Трагедія Заходу в тім, що він ніяк того не хоче зрозуміти». В березні 1949 р. Д. Донцов змальовує портрет майбутньої України, яка «вільна від обіймів московського спрута, вільна від всякої Москви». Її повинні очолити керманічі, які «не одурманені отрутою зі сходу, лише віруючі в місію України, які б величчю характеру дорівнювали величі доби, в якій живемо».

Література: Донцов Д. Московська отрута. Київ: ФОП Стебеляк, 2015. 296 с.; Донцов Д. Націоналізм. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 243-425; Донцов Д. Підстави нашої політики. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 91-242; Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 67-90; Квіт С. Українська геополітика: реалії і перспективи. *Баган О. Українська Понтида. Геополітичні виміри.* Дрогобич: Коло, 2002. С. 8-9; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 221-222; Баган О. Поміж містикою і політикою. *Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці.* Львів: Кальварія, 2001. С. 23-63.

Рудницький Степан Львович (1877-1937) – визначний український географ і історик. Народився у м. Перемишль. У 1895 р. закінчив львівську гімназію та поступив на філологічний факультет Львівського університету. В січні 1901 р. здобув учений ступінь доктора географії. Деякий час працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова (1902-1908), а згодом доцентом Львівського університету. Редагував «Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ», був співзасновником спортивного товариства

«Україна», членом Надзірної ради Національного музею у Львові. Під час Першої світової війни співпрацював з Союзом Визволення України та Українською пресовою службою у Відні, виступав експертом і радником при уряді ЗУНР. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. емігрував за кордон. Проживав у Відні, згодом у Празі (один із засновників УВУ, професор Карлового університету, Празького німецького університету, Української господарської академії у Подебрадах). З 1929 р. – академік ВУАН. За підрахунками І. Підкови С. Рудницький опублікував близько 70 наукових праць з географії.

Степан Рудницький – автор цілого ряду праць про майбутній геополітичний устрій України. Дослідивши цілий комплекс історичних, етнополітичних, географічних чинників, С. Рудницький у праці «Україна з політико-географічного становища» (1916) довів неминучість незалежності України. Аналогічну проблему він підняв також у праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1916). На відміну від німецького вченого Ф. Ратцеля, який гіперболізував роль географічних і біологічних чинників, С. Рудницький акцентував на пріоритетності національного принципу при формуванні держав нової Європи. На глибоке переконання вченого, у Центрально-Східній Європі виникне цілий ряд незалежних держав, в яких існуватимуть демократичні режими. До таких країн він також відносив Україну. Політичний лад майбутньої України С. Рудницький розглядав як демократичну республіку з сильним урядом і самоврядуванням (окремі громади не мають перевищувати 10 тисяч кв. км.). Щодо перспектив майбутнього міжнародно-політичного устрою Центрально-Східної Європи, вчений обґрунтовує ідею Балтійсько-Понтійської федерації як противагу російській експансії в Західну Європу. С. Рудницький переконував політиків Заходу в недопустимості включення України в сферу російських інтересів, бо це призведе тільки до посилення Росії. Дослідник акцентував на попередніх помилках, зокрема українських політиків часів визвольних змагань 1917-1920-х років, акцентував на їхньому угодовстві, що призвело до поразки і втрати української незалежності.

Усі без винятку наукові праці С. Рудницького проникнуті великою любов'ю до України, яку він у майбутньому бачить незалежною і самодостатньою. «Наша батьківщина називається Україна. – пише автор. – Велика й славна це земля! Тут жили наші пращури, діди й батьки. Вони захищали Україну своїми грудьми, поливали її своєю кров'ю в боротьбі й потом при праці. На Україні ми родились, на Україні живемо, вона нас годує й зодягає, в українській землі зложимо наші кости. Ми винні Україні нашу гарячу любов. Ми повинні для неї жити й з усіх сил цілий наш вік працювати, щоб вона велика була між державами світу, щоб український народ був щасливий і великий між іншими народами». Аналізуючи політико-географічне значення українських кордонів, С. Рудницький констатував, що «Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плати. Геоморфологічно й кліматично є Україна так само виразною граничною країною, туди переходять також важні ростино-і звірино-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна це не тільки гранична країна, це також країна границь». Що стосується політичних кордонів, то вони мали «завсіди непостійний і неготовий характер... Україна немає ані на своїх межах, ані у своєму нутрі ні приблизно такої кількості ліній, котрі надавалися б на політичні границі, як Середня чи Західна Європа».

На глибоке переконання С. Рудницького, «утворення великої української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат по Кавказ, нівечить на все наміри російського імперіалізму... По утворенню української національної держави може Росія тільки тоді приступити до своїх експансіоністських планів на Сході, коли здавить Україну». Виходячи з цього, переконує С. Рудницький, країни Центральної Європи «найнуть в Україні завсіди природного союзника». Тим більше, що «українці дають досконалий людський матеріал для війська й мають блискучі воєнні традиції. Українська держава в етнографічних границях

могтиме в разі потреби виставити поверх п'ятимільйонну армію. Ця армія потребує тільки боронити рідного краю, щоб разом успішно захистити також Середземне море, Суецький канал і шлях до Індії. Вже само існування кріпкої української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіалістських експансій у південному напрямі». С. Рудницький також дотримувався тієї позиції, що Україна «може й повинна бути головним осередком європеїзації Передньої і Центральної Азії. Вона може й повинна бути головним звеном у цім ряді країв європейсько-арійської культури, який повинен одноцільною полоскою обхопити цілу північну півкулю вздовж приблизно 50-го рівнобіжника північної ширини. Великі, вже існуючі звена цього культурного ланцюга країв – це англо-саські держави Північної Америки: Канада і З'єдинені Держави, Велика Британія, германські краї Середньої Європи. Звідси аж по Тихий Океан відчиняється поле для діяльності молодих ще культурно й політично слов'янських народів...».

С. Рудницький привітав національно-визвольні змагання галицьких українців у 1918-1919 рр., утворення ЗУНР. Він розумів, що з часом постане Соборна Українська держава, до якої також увійдуть її західні території: «Всі ми, що положили собі завданням вибороти державну самостійність Галицької України, дуже добре знаємо, що не боремося за державу, яка мала б існувати вічно, яка мала би бути постійно відокремлена від України над Бугом, Дніпром, Доном, Кубанню... Галицька державність. Її осягнення ледве чи зможе покласти головну основу збудування Соборної України. Та вона буде напевно одною з головних і кінцевих основ цього великого діла». Чи зможе Галичина, хоча б на перших порах, самостійно існувати? Таку проблему нерідко піднімали противники галицької незалежності. С. Рудницький доводив, що «Українська Галичина як самостійна держава має доволі гарні економічні основи самостійного існування. Навіть у перших найтяжчих початках її економічне положення буде не найгірше, валюта також держатиметься без порівняння краще чим польська. Є навіть дані, що Галичина на лад Швейцарії могла б удержати економічну й державну самостійність і на довгу мету». У підтвердження своїх думок вчений наводив статистику щодо нафтових багатств Галичини: «Величезні нафтові поля лягли широкими й довгими полосами вздовж північних обног українських Карпат і Кавказу. Галичина й українське Півкавказзя вже своїм географічним положенням на західних і східних межах є неначе угольними каменями Соборної України». С. Рудницький вважав, що європейські країни, особливо прибалтійські, змушені підтримати незалежну Галичину, бо коли вона виникне, то «заборчість Польщі на Сході й над Балтійським морем мусить припинитися. Бо не матиме тоді головної стратегічної й економічно-політичної основи».

Література: Рудницький С. (С. Р.). Галичина й нові держави Європи. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 36 с.; Рудницький С. (С. Р.). Економічні основи галицької державності. Львів – Відень: Видання «Українського Прапора», 1921. 31 с.; Рудницький С. (С. Р.). Нафта Східної Галичини. Відень: Накладом «Українського Прапора», 1922. 44 с.; Рудницький С. До основ українського націоналізму / Друге видання. Відень – Прага, 1923. 165 с.; Рудницький С. Початкова географія для народніх шкіл. Київ – Львів – Відень: Товариство «Вернигора», 1919. 195 с.; Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Видавництво «Українське слово», 1923. 293 с.; *Довідник з історії України (А – Я)* / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 684-685.

Липа Юрій Іванович (1990-1944) – відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, лікар. Народився на Полтавщині (Старі Санжари) в сім'ї священика. Існує версія, що справжнє його прізвище Григорій Іванович Геращенко. В лютому 1910 р. був усиновлений своїми хрещеними батьками, лікарем Іваном Львовичем Липою та Євфамією Іванівною – дружиною священика Григорія Прихожого. Початкову освіту здобув у одеській гімназії. Тут же вступив до Новоросійського, а згодом до Познанського

університетів. Протягом своєї літературної діяльності опублікував близько 200 книг, статей, рецензій, перекладів («Козаки в Московії», «Нотатник», «Бій за українську літературу», «Фітотерапія», «Ліки під ногами», «З Київських легенд»). В 1940-1942 рр. виступив співзасновником Українського Чорноморського інституту у Варшаві. Після переїзду влітку 1943 р. на Львівщину став одним з активних учасників українського національно-визвольного руху. 3 липня 1944 р. – курінний лікар УПА. Замордований НКВС 20 серпня 1944 рр. в с. Шутова Яворівського району. Похований у с. Бунів Яворівського району, що на Львівщині.

Юрій Липа свою геополітичну концепцію виклав у фундаментальних працях «Українська раса» (1937), «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940), «Розподіл Росії» (1941). Розуміючи під расою ментальну, духовну цілісність і самобутність української нації, Юрій Липа закликав використовувати розумні геополітичні орієнтири, до яких відносив природну вісь Північ-Південь. За своїм геополітичним значенням Московія докорінно відрізняється від України: «коли поземною геополітичною віссю Московії є горішнє Поволжя, то поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря. Коли в Московії величезна більшість рік тече на північ, то в Україні всі ріки пливають на Південь, з винятком одної Кубані. Найприроднішою віссю експансії України є південна вісь, так, як найприроднішою для Московії є вісь північна. Московія – це Північ, Україна – це Південь. Обидві країни рівноважаться між собою щодо населення геополітичного значіння». У контексті своєї геополітичної доктрини Ю. Липа конструював конфігурацію можливих міжнародних союзів Української держави проти російської експансії (народи Кавказу). Вчений прогнозував, що об'єктом претензій Росії і у перспективі будуть саме південно-східні регіони України (актуальність думок мислителя очевидна в контексті сучасної російської агресії на сході України), у яких значною мірою зосереджуватиметься потенціал майбутньої Української держави.

Цікаві судження Ю.Липа висловив стосовно майбутнього Сибіру: «Рано чи пізно Сибір матиме, коли не самостійність, то принаймні, автономічний устрій типу домініону. Претензії Українців до теренів, де замешкує їх більшість (Сірий, Зелений Клин) – не мають підстав. Сибіром кермують міста. Тим часом там є не більше, як кілька процентів українців... Можливості існування якоїсь держави Зеленого Клину – виключені. Найважливішим був би поворот українців на свої теренові землі при першій можливості. Їхня колонізація до Сибіру ще дуже свіжа, – переселятись туди вони почали десь в 900-тих роках і не злилися безповоротно з місцевими сибіряками... Сибір для сибіряків – це гасло найреальніше, бо на довший протяг часу». Говорячи про Далекосхідний край, Ю.Липа цілком справедливо акцентував на зацікавленості в ньому двох геополітичних гравців – Росії та Японії. Не відкидав він і Китай – можливого майбутнього гравця. Щодо геополітичних планів Японії, то для них важливо створення держави на території на схід від Байкалу. Це була б буферна держава, яка б відділяла Японію від більшовицької Росії. Йдеться в працях Ю.Липи також про майбутнє Киргизстану та Туркменістану. Останній, на думку вченого, «занадто розшматований». Юрій Липа не завершує свою монографію «Розподіл Росії», як це прийнято в науковій літературі, висновками. Він їх вважає зайвими, бо вже сама проблематика і назва праці говорять самі за себе – потреба розподілу Росії є доконаним фактом.

Література: Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.

Колодзінський Михайло Франьович (1902-1939) – визначний український військовий теоретик, громадсько-політичний діяч націоналістичного напрямку. Народився 26 липня 1902 р. в селі Поточиськах Городенківського повіту на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська область) в римо-католицькій родині Франка (Франя) Колодзінського і

Олени Буджак. Ставши професійним революціонером, М. Колодзінський буде використовувати різноманітні псевдоніми («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «Гузар»), одним з яких буде «М. Буджак» на честь своєї матері. «Батькова лінія йшла, мабуть, із зайшлої зукраїнізованої шляхти, материнська – з корінних покутян. – писав один із дослідників М. Колодзінського М. Чернописький. – Батько після гасіння пожежі у селі помер від запалення легень десь 1929 року, а мати в 1948 році. Михайло мав старшу сестру Марію (в одруженні Федак), молодшу Ганну (була неодружена, пішла в черниці) та Настю, яка померла молодою 1916 р. під час воєнної евакуації в с. Глушкові біля Городенки». Навчався в Городенківській українській гімназії, а згодом у Коломиї. Влітку 1924 р. проходив військову службу в польській армії, закінчив старшинську школу. У жовтні 1928 р. поступив на правничий факультет Львівського університету. Його навчання співпало з активною революційною діяльністю в УВО та ОУН. За участь у антипольських акціях кілька разів заарештовувався та ув'язнювався. У 1929 р. за рекомендацією Є. Коновальця призначений референтом військового вишколу ОУН. Протягом 1938-1939 рр. перебував у Карпатській Україні, де очолював військовий штаб Карпатської Січі. Розстріляний угорськими військами в березні 1939 р.

Особливої уваги заслуговує військово-теоретична наукова спадщина відомого в 20-30-х роках минулого століття українського геополітика Михайла Колодзінського. Йдеться, перш за все, про ґрунтовну його монографію «Українська воєнна доктрина». Над головною своєю працею М. Колодзінський працював у період між 1935 та 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З окремих його листів відомо, що у написанні цієї книги був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є. Коновалець, який просив «закапати рукави і підготовляти Ваш реферат». Аналогічне прохання висловив Я. Стецько: «Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під назвою «Українська воєнна доктрина». До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав пан Мудрий [псевдонім Є. Коновальця] і з ними згідний. До Вас належало б крім історичної ретроспективи дати і перспективу, базуючи нашу доктрину на тих завданнях, що їх ми ставимо перед Україною. Реферат Ваш має бути готовий до 1.VI. цього року [1938]». Лист Я. Стецька датований 10 березня 1938 р., тобто за 7-8 днів до загибелі М. Колодзінського. На перший погляд може здатися, що полковник Гузар не встиг завершити книгу, однак таке твердження буде невірним. Відомо, що в рукописному варіанті книга розповсюджувалася серед членів ОУН, її переписували від руки й обговорювали. Доказом цього є спогади Я. Гайваса: «Коли я прибув до Відня, були в нас – і з Ярославом Барановським та іншими і на Ляндштрассе-Гавптштрассе – загальні балачки про неминучість скорої війни. Якийсь час після цього заговорили про підготовку повстання, причому гаряче дискутовано воєнну доктрину Михайла Колодзінського».

Перша частина праці М. Колодзінського «Українська воєнна доктрина» була видана 1940 р. у Кракові, а 1957 р. перевидана в Торонто «Товариством колишніх вояків УПА». Інші частини праці поширювалися у рукописному вигляді серед членів ОУН і доля їх донедавна вважалася невідомою. Зараз праця зберігається у Центральному архіві УПА у Києві. Розділ «Національне повстання» з коментарями сучасного українського історика О. Зайцева опубліковано 2013 р. в журналі «Україна модерна». Повністю книга видана 2019 р. у київському видавництві «Основа». Її супроводжують передмови В. Рога і О. Куцина та ґрунтовна біографічна стаття М. Посівнича.

Колись класик англійської геополітики Г. Макіндер визначив основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує хартлендом (центр землі, серцевина суходолу – Авт.); хто керує хартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – Авт.); хто керує Світовим островом, той керує світом. М. Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував:

«Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт ллє і невільник, але чистою кров'ю, пролитою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути». Хоча головним ворогом України М. Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в воєнній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Одначе Гітлер в «Майн кампф» пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дим, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обожнюваний народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися одначе тієї повені диких орд. Київ не піддався без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії...».

Хоча М. Колодзінський усвідомлював геополітичну роль Німеччини у тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики. «І Гітлер говорить, що Німеччина є матір всіх народів! – констатує автор. – Одначе український народ мусить власними силами стати на ноги. Тому ми не можемо узалежнювати нашої майбутності й визвольної боротьби від європейської, чи то світової політики. Навпаки, ми своєю революційною активністю мусимо примусити світ достроюватися до нас. Хто має інтерес у тому, нехай нам помагає... Противно, якщо та Європа стає побічною причиною нашого поневолення... Така Європа, як нинішня, яка заключає союзи з Москвою і Польщею, є нам ворожою, тому ми в своїй революційній боротьбі мусимо на перше місце ставити славу, добро і майбутнє української нації, а не добро Європи. Ми боремося за «землю руську», а не за те, щоб бути щитом Європи. Коли ж із нашою боротьбою сплелася нерозривно справа оборони західноєвропейської цивілізації проти московського варварства, то це тільки прикрашує нашу боротьбу й надає їй світового значення».

«Воєнна географія і кордони України» – таку назву має окремий розділ в монографії М. Колодзінського. У стилі традиційної політичної географії та геополітики автор стверджував, що «держава з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держава з великим простором. Воєнні плани і перебіг війни буде залежати від ширини і довжини простору, охопленого війною. Знання терену, його геологічна структура, полога будова, атмосферні прикмети, підземні багатства, антропологічні і політичні відносини й загалом все, що на терені воєнних подій знаходиться, росте і живе, мало і буде мати величезний вплив на воєнні події». М. Колодзінський зробив спробу «витворити собі географічний образ України, за яку ми боремося». Він був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами. Як далеко зайде український меч і плуг, так далеко буде сягати влада Володимирового Тризуба. Безперечно, що велика частина майбутньої української держави буде покриватися з нашими етнографічними землями. Але не треба забувати, що велику частину треба буде повести згідно з геополітикою Західної Європи й історичною місцією української нації».

М. Колодзінський скрупульозно і точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України, кордони України з Румунією, кордони з Мадярщиною і Чехословаччиною, кордон з Польщею, кордон з білорусами, кордон з

Московщиною, кордони з Кавказькими народами. Говорячи про південні кордони України, М. Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний військовий флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України лежить над берегом Чорного моря». Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим».

На думку М. Колодзінського «зі сторони Румунії не буде загрозувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав». Додамо, що упродовж всього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною і допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії й писав М. Колодзінський.

Значну увагу приділяв М. Колодзінський геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида, – писав він, – ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше заплілля, бо легкий перехід через гори уможлиблює нам скорі перекидання військ на Закарпаття». Цікаві думки висловив М. Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків». Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР і утворення Карпатської України. Закономірним було ставлення М. Колодзінського до держави, в якій він проживав і став членом УВО, а згодом ОУН: «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна». Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходити до Вісли. На схід від Вісли є чисто польське населення, а посідання Вісли ще не творить сильними наші західні кордони, так, приміром, як посідання на сході Волги. По обох берегах Вісли є корінне польське населення. Відколи сягає наша історія, то ми не опиралися на західі на Віслу...». Під час короткочасного існування Карпатської України Варшава всіляко підтримувала Будапешт у його територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України гортіївськими військами на Верещькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків з нагоди утворення спільного кордону.

Стосовно білорусів, то, на думку М. Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу». Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української військової доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (СРСР – Авт.) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод», «лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходи до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди». На жаль, ситуація з близькістю російського кордону до української столиці продовжує залишатися в такому вигляді до сьогоднішнього дня. Виходячи з цього М. Колодзінський пропонує радикальне відсунення українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою військову базу на Орел, Єлець, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова». «Якщо ми тепер не посунемо наші кордони на Волгу, але згодимося на

«донську державу», – пише М. Колодзінський, – то за кілька днів по здобуттю самостійності будемо змушені вести нову війну, але вже не тільки з Москвою, а і з донською державою. Така донська держава послужить базою для Москви до наступу на Україну зі сходу і до підбиття Кубані. Якщо до такої війни долучаться й інші держави, то наша справа буде засуджена на програш». «Одним словом, – підсумовує автор, – крім стратегічних оглядів промовляють і всі інші, щоби станули твердо ногою над Волгою. Саратов, Царицин і Астрахань – це є три вістря нашого Тризуба, звернені на схід. Всякий ворог, що схоче вдертися зі сходу на Україну, мусить настромитися на них». Чіткою є позиція М. Колодзінського стосовну кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії».

Охарактеризувавши усі відтінки майбутніх українських кордонів, М. Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «... Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведені кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до максимуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє». Коли М. Колодзінський завершував рукопис своєї праці, Україна перебувала в складі різних державних утворень – СРСР, Польщі та Чехословаччині. Невеличким острівком омріяної свободи стала маленька Карпатська Україна, яка спочатку виборолала автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній бачив М. Колодзінський зародок тої України, яку він описав у своїй «Українській військовій доктрині».

Велика Соборна Україна за задумом М. Колодзінського повинна була виникнути під час великих революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», бо саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж вся його концепція: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому зорганізованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на українських землях; знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі. Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М. Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю. Липи і Д. Донцова. Полковника «Гузара» називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму, книга 80 років знаходилася в архіві, не будучи опублікованою у повному обсязі.

Література: Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.; Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.; Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11.; Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 98-111; Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271; Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.

ГЕОПОЛІТИКА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. А.Б.В. Збройний конфлікт в термінах (Путівник для України) / Д. Дуцик, В. Черниш, В. Вороніна, Н. Рюче, І. Мороз, О. Паперняк, І. Калапуха. К., 2019.
2. Абдуллаєв Самір. Сучасний міжнародно-правовий статус Каспійського моря / Самір Абдуллаєв. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 164-173.
3. Аверинцев С.С. Несколько мислей о «евразийстве» Н.С.Трубецкого. *Новый мир*. 2003. № 2.
4. Адамський В. Політична трансформація у країнах Центральної і Східної Європи. К.: Дакор, 2006. 274 с.
5. Азимов А. Москва и Дели в многополярной системе. *Международная жизнь*. 2000. № 7.
6. Актуальные вопросы глобализации. Круглый стол «МЭМО». *Мировая экономика и международные отношения*. 1999 (2000). № 4, 5.
7. Актуальные проблемы Европы / РАН. ИНИОН. Вып. 2. Европа и мир: Проблемно-тематический сборник / Т.Мационашвили (ред.). М., 2000.
8. Александр Дугин: «Началась Великая Война Континентов» [Електронний ресурс]. Пражский Телеграф. 9 апреля 2014 г. Режим доступа : <http://ptel.cz/2014/04/aleksandr-dugin-nachalas-velikaya-vojna-kontinentov>.
9. Александр Дугин: Нам нужна свободная Украина [Електронний ресурс] // Информационно-аналитическое издание «Украина.ру». 20 октября 2017 г. Режим доступа : <https://ukraina.ru/exclusive/20171020/1019404891.html>.
10. Алексеев Ю. М. Украина и европейский глобализм (1989-2009). К.: Киевский Славистический университет, 2010.
11. Алексеева И., Зеленев Е., Якунин В. Геополитика в России: Между Востоком и Западом. Конец XVIII – начало XX в. СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. 304 с.
12. Алексеенко Ирина. Процеси централізації та децентралізації світу в теоретичному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 156-160.
13. Алексеева Т.І. Міжнародні організації: Навч. посіб. Х.: Вид-во ХНЕУ, 2006.
14. Аналитический доклад: Россия и Прибалтика. *Независимая газета*. 1997. 28 октября.
15. Андреев А.Р. История ордена иезуитов. М.: Русская панорама, 1998.
16. Андреев А.Р. Монашеские ордена. Бенедиктинцы. М., 2002.
17. Андреева О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. К.: Парламентське видавництво, 2009. 359 с.
18. Андрианова Т.В. Геополитические теории XX в.: Социально-философское исследование. М.: РАН ИНИОН, 1996. 178 с.
19. Андронов А. Индия: борьба с бандитами *Независимое военное обозрение*. 1999. № 19.
20. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. К.: Логос, 2005. 288 с.
21. Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. М.: Международные отношения, 2005.
22. Арбатов А. Безопасность: российский выбор. М.: ЭПИцентр, 1999.
23. Арбатов А.Г. Ядерная перезагрузка и международная безопасность / Алексей Георгиевич Арбатов. *Полис*. 2011. № 3. С. 36-49.
24. Арбатова М., Рыжков В. Россия и ЕС: сближение на фоне разрыва? *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 1. С. 195-204.
25. Арин О. А. Мир без России. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
26. Арин О. А. Россия: ни шагу вперед. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2003.
27. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. М.: ПЕР СЭ; СПб: Университетская книга, 2000.

28. Арон Р. История XX века: Антология. М.: Ладомир, 2007.
29. Арон Р. Мемуары: 50 лет размышлений о политике. М.: Ладомир, 2002.
30. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: Юніверс, 2000.
31. Арон Р. Опій інтелектуалів. К.: Юніверс, 2006.
32. Асснер П. Насилие и мир. От атомной бомбы до этнической чистки. СПб.: Всемирное слово, 1999.
33. Асснер П'єр. Парадокси розвитку світового співтовариства. *Політична думка*. 1996. № 3-4. С. 96-109.
34. Аттали Ж. Линии горизонта. *Европа и вызовы XXI века*: Реферативный сборник/ Т.Г.Парлахина (ред.). М.: РАН ИНИОН, 1993. С. 14-28.
35. Афганская война (1979-1989). Неизвестные страницы. *Родина*. 1999. № 2.
36. Африка на пороге XXI века. М., 1997.
37. Ахундов Каміл. Деякі аспекти політики США на Близькому Сході. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 143-148.
38. Ачкасов В.А. «Образ запада» и современный кризис российской идентичности. *Вече: Альманах русской философии и культуры*. СПб., 1997. Вып. 8. С. 11-24.
39. Ачкасов В.А. Россия как разрушающееся традиционное общество. 2001. № 3. С. 83-92.
40. Ашенкамф Н.Н., Погорельская С.В. Современная геополитика: Учебное пособие. М.: Академический Проект, 2005.
41. Бабурин С. Н. Мир империй : Территория государства и мировой порядок. СПб. : Юридический центр Пресс, 2005.
42. Бабурин С. Российский путь: становление российской геополитики кануна XXI века: Статьи, выступления, интервью 1990-1995 гг. М., 1995.
43. Бабурин С.Н. Естественные границы государств: возвращение политико-правовой аксиомы. *Изв. вузов. Правоведение*. СПб., 1999. № 1. – 17-23.
44. Бабурин С.Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М.: Издательство МГУ, 1997.
45. Баган О. Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України. Дрогобич: Коло, 2002.
46. Баган Олег. Україна XXI століття: геополітичні виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: Сурма козацький журнал. <http://universum.lviv.ua/journal/2010/6/dnistr.htm>
47. Баган Олег. Україна XXI століття: геополітичні виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: Сурма козацький журнал. <http://universum.lviv.ua/journal/2010/6/dnistr.htm>
48. Бадах Ю.Г. «Холодна війна» та її виміри (1946-1991 рр.). К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009.
49. Бадзьо Ю. Український вибір. К.: Смолоскип, 2004.
50. Бажанов Е. Неизбежность многополюсного мира. *Международная жизнь*. 2003. № 8.
51. Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины. К., 2000.
52. Байбаков А. Будут ли арабы жить лучше? Новые подходы к оценке развития арабских стран (рубеж XX – XXI вв.). *Азия и Африка сегодня*. 2008. № 1.
53. Бакаев О.О., Пирожков С.І., Ревенко В.Л. Міжнародні транспортні коридори – особливий пріоритет України на шляху інтеграції у світову економічну систему. *Стратегічна панорама*. 1999. № 4. С. 37-55.
54. Бандера С. Перспективи Української Революції. Мюнхен – Торонто, 1978.
55. Баранов С.Д. Тезисы о факторах переориентации интересов России. *Полис*. 2000. № 1. С. 73-74.

56. Барановський Фелікс. Чинники та мотиви європейської інтеграції України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 115-124.
57. Бардін О. Геокультурополітична складова тероризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 89-106.
58. Батюк В. Российско-американские отношения сегодня [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rau.su/observer/N03_96/3_05.HTM
59. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М., 2004.
60. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
61. Бачо Янош. Нацизм. М.: Яуза, Эксмо, 2004.
62. Бебик В. М., Шергін С. О. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. Київ: Університет «Україна», 2006.
63. Бегунов Ю.К. Тайные силы в истории России. Сборник статей и документов: 4-е изд. М.: Изд-во газеты «Патриот», 2000.
64. Бедрій А. Юрій Липа – ідеолог і політичний теоретик. *Визвольний шлях*. 1994. Кн. 4. С. 502-510.
65. Безпека України – 2010: Безпека України: геополітичний вимір / Під ред. В.П.Горбуліна, А.М.Зленка, Г.К.Крючкова та ін. – К.: Громад.-політ. об'єд. «Український форум», 2007.
66. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 5.
67. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. М.: Прогресс-Традиция, 2001.
68. Белковский С.А. Россия против Запада: война, религия, любовь [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article20160.htm>.
69. Бердяев Н. Падение священного русского царства: Публицистика 1914-1922. М.: Астрель, 2007.
70. Бердяев Н. Русская идея. М.: Издательство АСТ; Харьков: Фолио, 2004.
71. Бесараба Олеся. Регіональне співробітництво в Європі. *Нова політика*. 2001. № 2 (34). С. 20-21.
72. Бесараба Олеся. Сучасні виклики європейській безпеці. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 103-108.
73. Беспалов С.В. Перспективы реализации геополитических интересов России на постсоветском пространстве. *Полис*. 2011. № 2. С.118-128.
74. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшая школа, 1985.
75. Бжезинский З. Геостратегия для Евразии. *Независимая газета*. 1997. 24 октября.
76. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис Американской сверхдержавы. М.: Международные отношения, 2007.
77. Бжезинский З. Зыбучие пески гегемонии. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 187-203.
78. Бжезинский З. Как строить отношения с Россией. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 137-152.
79. Бжезинский считает, что сближение России и США неизбежно [Електронний ресурс] Газета. Ру. 2008. Режим доступу: <http://gazeta.ru>
80. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті Європейської інтеграції. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4.
81. Бжезінський З. «Холодна війна» та її наслідки. *Політика і час*. 1993 №1.
82. Бжезінський З. Вибір : світове панування чи світове лідерство. Київ: Вид. «Києво-Могилянська академія», 2006.
83. Бжезінський З. Україна має стати європейською державою. *Сучасність*. 1991. № 9.

84. Бжезінський Збігнєв. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
85. Бжезінський Збігнєв. Україна у геостратегічному контексті. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
86. Бицилли П.М. Два лика евразийства. Избранные труды по философии. М.: Наследие, 1996. С. 35-48.
87. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації. Політична думка. 2001. № 4. С. 68-83.
88. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України. К.: ВО «Батьківщина»; Броди: Просвіта, 2001.
89. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна : Нав. посіб. Київ: АМУПП, 2000. .
90. Біркович Р.В. Ісламський чинник у міжнародних відносинах на Балканах: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. К., 2005.
91. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки; Відп. ред. Б.О.Парахонський. К.: ПЦ «Фоліант», 2008.
92. Блэр А. Рубл. Россия, Европа и Америка – перспективы стратегического партнерства. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 22-34.
93. Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане: история и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945-1995)./ Институт США и Канады РАН. М.: Конверт-МОНФ, 1997.
94. Боден Дитер. Россия в глобальной политике [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.globalaffairs/29/№6>, Ноябрь-декабрь 2007.
95. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: НІПМБ, 2001.
96. Бодрук Олег. Ракетний синдром. Військові потенціали країн Третього світу у контексті сучасних міжнародних процесів. *Політика і час*. 2002. № 5. С. 47-59.
97. Бодрук Олег. Фактор сили у сучасному світі. Геополітичні зміни сучасної міжнародної безпеки після трагічних подій 11 вересня 2001 р. *Політика і час*. 2002. № 3. С. 57-67.
98. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи, 1994.
99. Бойко О. Геополітичні проблеми України в контексті мирних переговорів Української держави з РСФРР (Аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під виглядом політичним»). *Вісник КНДУ*. Серія Історія. Економіка. Філософія. 2014. Випуск 19. С. 78-88.
100. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. Л.,1986.
101. Болгов О. Нова глобальна геополітична ситуація і реформа ООН. *Право України*. 1998. № 9. С. 80-84.
102. Болховитинов Н.Н. Доктрина Монро (происхождение и характер). М.: Изд-во ИМО, 1959.
103. Бордачев Т., Мошес А. Россия: конец европеизации? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С. 104-116.
104. Борко Ю.А. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2001.
105. Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2003.
106. Боротьба з міжнародним тероризмом: Нормативна база / Упоряд. В.А.Ліпкан. К.: КНТ, 2007.

107. Брагіна Е. Формирование новой экономической общности России и постсоветского пространства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 7.
108. Бредіхін Андрій. Проблема краю Косово і Метохії як передумова формування нових принципів міжнародних відносин. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 143-148.
109. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Т. 1. К.: Основи, 1995. Т. 2. 1997. Т. 3. 1998.
110. Бузгалин А. Имперская модель мира и альтернативные ей перспективы. *Международные процессы*. 2004. Т. 2. № 2.
111. Булгаков В. Геополітична реальність – виклик часу. *Віче*. 1997. № 12. С. 11-19.
112. Бурант Р. Україна і Польща: до стратегічного партнерства. *Політична думка*. 1997. № 3. С. 97-100.
113. Бурдяк Віра, Мороз Ігор. Перспективи співробітництва «Україна – НАТО» і роль у ньому польського фактора. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 165-174.
114. Бурьян С.В. Российско-белорусские отношения на современном этапе [Електронний ресурс]. Режим доступу: nest-expert.ru/node/62
115. Бутейко Д.Д. Куди прямує Україна. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2001.
116. Быстрицкий Е. Идеал Запада и реальность России для Украины. *Материалы Международной научной конференции «Ялта – 2000. Роль Европы в XX столетии»*; 7-9 травня 2000 року. Ялта, 2000. С. 201-207.
117. В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией: Хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX веков / Сост. Н.Г.Федоров. 2-е изд. М.: Логос, 1997.
118. Вакулич В. Чеченський тероризм у контексті російсько-кавказької проблеми. К.: Ін-т політич. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса, 2007.
119. Вакулич В.М. Відносини США – ЄС і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі. Кіровоград, 2000.
120. Валуевський О. Л., Гончар М. М. Структура геополітичних інтересів України. Київ, 1995.
121. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Университетская книга, 2001.
122. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение. М., 2006.
123. Вандам А.Е. Геополитика и геостратегия. М.: Издательство «Кучково поле», 2002.
124. Василевич Ю. В. Чорноморська концепція Юрія Липи у геополітичній думці України. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Випуск 166. Т. 178. С. 8-11.
125. Василевский Э. США: государство и проблема конверсии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 5. С. 103-112.
126. Василенко И.А. Геополитика современного мира: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2007.
127. Василенко И.А. Геополитика. М.: Логос, 2003.
128. Василенко И.А. Политическая глобалистика. М.: Логос, 2000.
129. Василенко С. Геополітичні концепції і українська геополітика. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М.Михальченк, В.Андрущенко, Ф.Рудич. К., 2000. Вип. 2. С.63-73.
130. Василенко С.Д. Європейський вибір України. Одеса: «ВидавІнформ» ОНМА, 2003.

131. Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000.
132. Василенко Світлана. Геополітичні вектори України: витоки й особливості їх формування. *Нова політика*. 2000. № 3 (29). С. 46-51.
133. Васюк Н. О. Геополітична стратегія держави кризового суспільства. *Розвиток системи державного управління в Україні*. Теорія та практика державного управління. 2014. Випуск 3 (46). С. 19-28.
134. Вебер А.Б. Політика мирового розвитку между реальностью глобализации и императивом устойчивости. *Поліс*. 2003. № 5.
135. Вебстер Неста Х. Всемирная революция. Заговор против цивилизации / Пер. с англ. Н.Н.Сенченко. К.: Серж, 2001.
136. Вегеш М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011.
137. Вегеш М. Геополітика. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. С. 121-143.
138. Вегеш М. Геополітика. *Політична наука: Навчально-методичний посібник* / За заг. ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. С. 233-323.
139. Вегеш М. Геополітика. *Політологія: Підручник* / За ред. М.М.Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 350-380. (Вища освіта ХХІ століття).
140. Вегеш М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumanсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.
141. Вегеш М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
142. Вегеш М. Збігнєв Бжезінський про геополітичні пріоритети України: еволюція оцінок. *Політика і державне управління*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. С. 26-31.
143. Вегеш М. Проблематика війни і миру в спадщині Реймона Арона. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 108-116.
144. Вегеш М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017.
145. Вегеш М. Юрген Габермас про США та сучасне і майбутнє ЄС. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 148-152.
146. Вегеш М., Гиря В. Деякі нотатки про місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 209-216.
147. Вегеш М., Гиря В. Роберт Каган про роль США в новому світовому порядку. *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу

- гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 188-197.
148. Вегеш М., Остапець Ю. Основи політології. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003.
149. Вегеш М., Петрінко С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017.
150. Вегеш М., Сасин Г. Україна і світ у науковій спадщині З. Бжезінського (Від «Великої шахівниці» до останніх інтерв'ю). *Україна та Центральна Європа*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 239-254.
151. Вербинський В. В., Земляний М. Г. Російський фактор євроінтеграційних енергетичних відносинах України. *Стратегічна панорама*. 2004. № 1. С. 57-64.
152. Верменко Анатолій. Перспективи оптимізації соціально-демографічної ситуації в Україні: погляд з позицій екоцентризму. *Нова політика*. 1998. № 6(20). С. 29-33.
153. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М.: Наука, 1977.
154. Взгляд из России: избранные политические статьи «Русского журнала». К.: Основні цінності, 2004.
155. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К.: Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991.
156. Виноградов А. Тайные битвы XX столетия. М.: Олма-Пресс, 1999.
157. Витвер И.А. Французская школа «географии человека». Витвер И.А. Избранные сочинения / Под ред. В.Вольского, А.Е.Слуки. М.: Изд-во МГУ, 1998. С.513-546.
158. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. Київ: КІС, 2004.
159. Внук В.К. Влияние распада биполярного мира на кризис региональных политических систем (на примере современного Балканского кризиса). *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 2. С. 42-53.
160. Внук В.К. Современный Балканский кризис как элемент реализации концепции «гуманитарного вмешательства». *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 6. С. 77-88.
161. Войтович Олексій. Азіатсько-Тихоокеанський регіон наприкінці ХХ століття (деякі проблеми воєнно-політичного й економічного розвитку). *Нова політика*. № 5 (25). С. 36-37.
162. Волес Вільям, Волес Гелен. Творення політики в Європейському Союзі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004.
163. Волков А. «Шведский социализм» сегодня. *Современная Европа*. 2003. № 2. С. 80-86.
164. Володин А.Г., Широков К.Г. Глобализация, стоки, тенденции, перспективы. *Полис*. 1999. № 5.
165. Ворович Б. О., Єгоров Ю. В., Костенко Г. Ф. Оцінка геополітичної обстановки та прийняття стратегічних рішень щодо запобігання воєнним конфліктам. К.: Паливода А. В., 2011.
166. Воронов І.О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій. К.: Генеза, 2004.
167. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. К.: Демократична Україна, 1997.

168. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. К.: Демократична Україна, 1997. 422 с.
169. Выдрин Д. Лицом к Европе не значит задом к России. *Комсомольская правда в Украине*. 2002. 1 марта.
170. Вячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т. 1 / Редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1994. 285 с.
171. Гаврилишин Б. Україна між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем: геополітичні можливості обмеження. *Розбудова держави*. 2002. № 7. С. 26-34.
172. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: учебник. Москва: Логос, 2003.
173. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001.
174. Гаджиев К.С. Геополитика: учебник / 4-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: mmedia.ozon.ru/multimedia/book-file/1002961296.pdf
175. Гаджиев К.С. Конец евроцентрического мира и новая конфигурация геополитических сил. М., 1993. 296 с.
176. Газин В. Украина и новый миропорядок . *День*. 2005. 19 июля.
177. Галака Сергій. Майбутнє режиму нерозповсюдження ядерної зброї. *Політична думка*. 1998. № 3-4. С. 75-85.
178. Галкин А.А. Германский фашизм. М.: Наука, 1989. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [scepsis. Ru/library/id-2735.html](http://scepsis.Ru/library/id-2735.html)
179. Галумов Э.А. Международный имидж России: стратегия формирования. М.: Известия, 2003.
180. Гальчинский А. Украина – Россия: новая повестка дня стратегического партнерства. *День*. 2005. 12 апреля.
181. Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003. 23 с.
182. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с.
183. Гальчинський А.С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналітичні оцінки. К.: НІСД, 2003.
184. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002.
185. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна Світового Порядку. Львів: Кальварія, 2006.
186. Гао Шуцинь. Трансформация отношений между Россией и КНР после холодной войны. *Полис*. 2010. № 6. С. 141-148.
187. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы. *Исторические исследования в России*. Тенденции последних лет / Ред. Г.Бордюгов. М.: АИРО, 1996. С. 332-356.
188. Гейден Г. Критика немецкой геополитики / Пер. с нем. / Ред. Е.Н.Петрунин. М.: Изд-во иностр. лит., 1960.
189. Гельд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. Київ: КІС, 2004.
190. Геополитика / Авторы-сост. В.Баришполец, Д.Баришполец, В.Манилов; Под общ. Ред В.Манилова. М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002.
191. Геополитика: Антология. М.: Академический Проект; Культура, 2006.
192. Геополитика: Популярная энциклопедия / Авт.-сост. В.А.Баришполец и др. / Под общ. ред. В.Манилова. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002.
193. Геополитика: Хрестоматія / Сост. Б.А.Исаев. СПб.: Питер, 2007.
194. Геополитические и геоэкономические проблемы России. СПб., 1995.

195. Геополітика: Військово-політичні аспекти: Навчальний посібник / Науковий редактор Л. П. Шлемкевич. Львів: ЛІСВ, 2008.
196. Геополітика: Енциклопедія / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, І. П. Білецький та ін. К.: Знання, 2013.
197. Геополітика: енциклопедія / За ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра філос. наук, проф. Є.М.Суліми. К.: Знання України, 2013.
198. Геополітичне сходження України: проблеми, сучасний стан, перспективи. Проблеми і перспективи української реформації / За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. К.: МАУП, 2001. С. 181-198.
199. Геополітичний вимір сучасної української ситуації: Розд. 2. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. К., 2003. Вип. 4. С. 209-254.
200. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989 – 2004): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Ін-т історії України НАН України. К., 2005.
201. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Переклад з англ. К.: Дух і Літера, 2011.
202. Гитлер А. Моя боротьба / Перевод с немецкого с комментариями и редакциями. Б.м.: ИТФ «Т-ОКО», 1996. 228 с.
203. Гитлер А. Моя боротьба. Х.: ООО «Свитовид», 2003.
204. Гливаковский А. Сценарий «атлантистов». *День*. 1993. 3 апреля.
205. Глобализация как стержневая проблема грядущего мира («круглый стол»). *Международная жизнь*. 2000. № 11.
206. Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России / В.П.Колосов (ред.); Московский государственный ун-т им. М.В.Ломоносова. Экономический ф-т. М.: ТЕИС, 2002.
207. Глобализация: человеческое измерение / Отв. ред. А.В.Торкунов. М., 2002.
208. Глобалізація і безпека розвитку: кол. монографія / Наук. ред. О.Г.Білоруса. К.: Національний економічний університет, 2001.
209. Глобальне управління – 2025: вирішальний момент / Переклад з англ. Г. Ленів. Львів: Літопис, 2011.
210. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О.Г.Білорус (ред.) та ін.; НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин. К., 1998.
211. Глобальные вызовы и Европа: Сборник обзоров и рефератов / Т.Кондратьева, И.Новоженова (ред.). М., 2003.
212. Гнатюк Микола. Переваги стратегії приєднання України до Європейського Союзу: SWOT аналіз. *Політичний менеджмент*. 2010. № 3. С. 147-153.
213. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської. Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. К.: Критика, 2005.
214. Головченко В. «Дракон у тумані»: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 97-107.
215. Голубчиков Ю.Н. Российский Север в современной геополитике. *Общественные науки и современность*. 1999. № 1. С. 125-130.
216. Гончаренко О.М. Геополітична дилема України. *Економічний часопис*. 1997. № 9. С. 3-9.
217. Гончаренко О.М. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1-2.
218. Гончаренко О.М., Парахонський Б.О. Геополітичні пріоритети світових потуг і Україна. *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку*. К., 1999.

219. Горбулин В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019.
220. Горбунов Євген, Возняк Степан, Соловей Олексій. Геополітичні закономірності розвитку глобального світу. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 156-165.
221. Горичева Л. Естественные-природные условия развития национальных хозяйств России и Западной Европы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 2,3.
222. Горичева Л. Культурно-историческая целостность национально-государственного хозяйства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1.
223. Горяев А. Евразийская идея в современном измерении. *Россия и современный мир*. 2003. № 3. С. 112-122.
224. Грани глобализации, трудные вопросы современного мира / Под ред. А.Б.Вебера. М.: Горбачев-фонд, 2003.
225. Гречанинов Вадим. Після розпаду біполярної системи. Новий світовий порядок та глобалізація на початку ХХІ століття. *Політика і час*. 2002. № 1. С. 58-67.
226. Гречко П. Империя – императив нового мирового порядка. *Свободная мысль – XXI*. 2004. № 2. С. 3-11.
227. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння?: Етнополітичний аналіз. Львів: НАН України, Інститут народознавства, 1997.
228. Гринів Олег. Передбачення глобального масштабу. *Ліпа Юрій. Росподіл Росії*. Львів, 1995. С. I-XX.
229. Гринько С.В. Особливості розвитку предмета геополітики як науки, що формується. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка*. Серія: Міжнародні відносини. 2002. Вип. 21-24. С. 190-194.
230. Гриффитс Р.Т. Основания европейской интеграции. *Полис*. 2002. № 4. С. 135-145.
231. Грищенко Т. Геостратегія пост біполярності (сучасні американські концепції та Україна). *Політична думка*. 1997. № 1.
232. Громыко А. Россия и Иран: новая реальность. *Независимая газета*. 1998. 26 июня.
233. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К.: Либідь, 1992.
234. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». Львів: Світ, 2002.
235. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». Львів: Світ, 2005.
236. Грушевський М. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Т. 3: «Суспільно-політичні твори (1907-березень 1917)». Львів: Світ, 2005.
237. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
238. Грэхем Томас. Переосмысливая отношения между США и Россией. *Независимая газета*. 2001. 21 марта.
239. Губань Радим. Потентат планети. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 109-113.
240. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002.

241. Губський Б.В. Внутрішні та зовнішні фактори економічної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С 75-79.
242. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. М.: Международные отношения, 2000.
243. Гудзь Євген. Моно-, бі- чи багатополарність зовнішньої політики майбутнього. *Нова політика*. 1999. № 2 (22). С. 15-17.
244. Гумилев Л. История народа Хунну: В 2-х книгах. М., 2002.
245. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Айрис Пресс, 2004.
246. Гумилев Л. Открытие Хазарии. М., 2002.
247. Гумилев Л. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. М.: АСТ, 2005.
248. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 2002.
249. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 2002.
250. Гумилев Л.Н. Из истории Евразии. М.: Искусство, 1993.
251. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. М.: Экопрос; Прогресс, 1992.
252. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеиздат, 1990.
253. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М.: Экопрос, 1993.
254. Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005.
255. Гуренко В. Геополітика і націонал-соціалізм. *Нова політика*. 2001. № 5. С. 44-46.
256. Гуцало Марія. Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 147-154.
257. Гуцало Марія. Процеси глобалізації і деякі чинники ескалації терористичних проявів. *Політичний менеджмент*. № 6. С. 125-132.
258. Давыдов Ю.П. «Старый» европеизм против «нового» атлантизма. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2003. № 9. С. 3-20.
259. Давыдов Ю.П. США: меняющееся видение меняющихся угроз. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2004. № 10. С. 3-22.
260. Даниелова А. Основные направления информатизации американского сообщества. *США-Канада*. 1999. № 5.
261. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991.
262. Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы Отечества. Вандам А.Е. Геополитика и геостратегия / Сост., вступ. ст. и коммент. И.Образцова. М.: Кучково поле, 2002. С. 235-260.
263. Дахин А.В. Свежее дыхание имперской идеи. *Полис*. 2004. № 1. С. 32-33.
264. Дахин В.Н. Контуры имперской системы: О новой модели международных отношений. *Свободная мысль – XXI*. 2001. № 11. С. 46-55.
265. Дашевська О. В. Геополітичний статус держави: сутність, фактори та функції. *Грані*. 2015. № 9 (125). С. 33-37.
266. Дашевська О. В. Стан геополітичних досліджень в українській науці. *Грані*. 2016. № 1 (129). С. 59-66.
267. Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический бартер или этноконтактная зона). Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). М., 1989.
268. Дебенко Василь. Генеза деспотизму і месіанства в Московській державі. *Нова політика*. 1998. № 6 (20). С. 25-28.
269. Дегоев В. Кавказские горизонты Большой Европы. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 150-160.

270. Делягин М. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М.Делягин. – М.: ИНФРА-М, 2003.
271. Делягин М. Миссия России в эпоху второго «кризиса Гуттенберга». *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 1. С. 99-113.
272. Делягин М. От глобальных противоречий – к региональным конфликтам. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 128-135.
273. Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 73-82.
274. Дергачев А. Украина-российские отношения – европейский и евразийский контекст. *Полис*. 2000. № 6. С. 110-121.
275. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. К.: КНТ, 2009.
276. Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2004.
277. Дергачев В. Геоэкономика (Современная геополитика). К.: ВИРА-Р, 2002.
278. Дергачев В.А. Балканское зарево: трансформация геополитического пространства. *Национальные интересы*. 1999. № 4.
279. Дергачев В.А. Восточноевропейский геополитический узел. *Проблемы постсоветских стран*. М.: ИМЭПИ РАН, 1999.
280. Дергачев В.А. Геополитика: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
281. Дергачев В.А. Геополитическая трансформация Украины. Россия и СНГ в новейших европейских интеграционных процессах. М.: ИМЭПИ РАН, 2003.
282. Дергачев В.А. Геополитический словарь-справочник. К.: КНТ, 2009.
283. Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика. К.: ВИРА-Р, 2004.
284. Дергачов О. Небезпека як атрибут державності. *Політична думка*. 1997. № 1.
285. Дергачов О. Україна в сучасних геополітичних перетвореннях. *Політична думка*. 1998. № 2.
286. Дергачов Олександр. Геополітичні констеляції посткомуністичного світу. *Політична думка*. 1995. №1. С. 51-62.
287. Дергачов Олександр. Міжнародне становище України. *Політична думка*. 2000. № 2. С. 92-110.
288. Дергачов Олександр. Україна в європейському та євразійському інтер'єрі. *Політична думка*. 2000. № 4. С. 80-91.
289. Державотворчий процес в Україні. 1991-2006 / Редакційна колегія: В. А. Смолій (відповідальний редактор), В. М. Гесць, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький (заступник відповідального редактора), Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. С. Онищенко, М. В. Попович, Ю. С.Шемшученко. К.: Наукова думка, 2007.
290. Держалюк М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях 20 ст. *Політична думка*. 1996. № 1. С.64-85.
291. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. М.: Прогресс, 1988.
292. Джердж С. Україна – НАТО: співробітництво заради безпеки. К.: Т-во «Знання»України, 2007.
293. Джозеф Най: Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх [Електронний ресурс] Главком : Офіційний веб-сайт. – 14 березня 2011 р. – Режим доступу : <https://glavcom.ua/publications/113741-dzhozef-naj-jakshcho-u-susidiv-ukrajini-rizne-bachennja-politiki-dosit-vazhko-pidibrati-shljah-jakij-zatsikavit-vsih.html>.
294. Дзьобань О. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект). *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 83-90.

295. Динис Г. Г., Дербак В. І., Сюсько І. М. Транскордонне співробітництво України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 110-127.
296. Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвіт. конф., Київ, 25 трав. 2006 р. К.: МАУП, 2007.
297. Дівак В.В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального виміру [Електронний ресурс] / В.В.Дівак. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/oc.gum/DIP/2012_56/01_105.PDF
298. Дівак Вікторія. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 107-119.
299. Для чого Україні вступ до НАТО. К.: Т-во «Знання»України, 2007.
300. Дневники Йозефа Геббельса. 1940-1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1995. № 3.
301. Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Географічні науки. 2013. № 16. С. 163-167.
302. Дністрянський М. Праці С. Рудницького і Ю. Липи в контексті європейської політико-географічної думки. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2000. Випуск 2. С. 73-77.
303. Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
304. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
305. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. Львів, 2006.
306. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2000.
307. Добрански С. Формирование Черноморского сообщества. *Полис*. 2013. № 1. С. 177-181.
308. Добровольський О. В. Геополітичний розвиток Південної Азії, Океанії, Африки й Латинської Америки та інтереси України. К: Університетське видавництво «Пульсари», 2006.
309. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 12.
310. Додонов Роман. Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С.127-140.
311. Документы масонских лож в «особом» архиве. *Родина*. 1993. № 2.
312. Домашенко Л. М. «Всеукраїнська трилогія» Юрія Липи: геополітичний ракурс. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Філософія. Політологія. 2007. Випуск 84-86. С. 166-169.
313. Домашенко Л. М. Зовнішньополітична діяльність України в міжнародних політичних відносинах. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина – Світ – Культура»* (20-21 квітня 2004 року). К.: Центр навчальної літератури, 2004.
314. Домашенко Л. М. Основні положення доктрини Юрія Липи. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2008»* Київського національного університету імені Тараса Шевченка (16-17 квітня 2008 року). Матеріали доповідей та виступів. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. Ч. 2. С. 69-71.
315. Донцов В.Е., Чурилина Т.А. Международный терроризм и ислам. *Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы*. М.: ИС РАН, 2003.

316. Донцов Д. За яку революцію. Репринтне відтворення 1957 р. Львів, 1990.
317. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. К., 1991.
318. Донцов Д. Клич доби. Репринтне відтворення. Лондон: Союз українців у Великій Британії, 1968.
319. Донцов Д. Московська отрута. К.: ФОП Стебеляк, 2015.
320. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение. Мелитополь, 1918.
321. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001.
322. Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору: Навчальний посібник. К.: Ніка-Центр, 2011.
323. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. К.: НІСД, 2014.
324. Дугин А. Г. Мистерии Евразии. М.: Арктогея, 1996.
325. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Арктогея-центр, 1999.
326. Дугин А. Г. Проект «Евразия». М.: Яуза: Эксмо, 2004.
327. Дугин А. Евразийство как политическая философия [Электронный ресурс] / А. Дугин. Персональный сайт. Режим доступа : <http://dugin.ru/video/aleksandr-dugin-evraziystvo-kak-politicheskaya-filosofiya>.
328. Дугин А. Евразийство: от философии к политике. *Независимая газета*. 2001. 30 мая.
329. Дугин А. Конспирология. Наука о заговорах, секретных обществах и тайной войне. М.: РОФ «Евразия», 2005.
330. Дугин Александр. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века. СПб.: Амфора, 2007.
331. Дугин Александр. Мондиализм и атлантизм (Конспирология, Москва, 2005). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1326>
332. Дудко Ирина. Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 145-163.
333. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации. *Полис*. 2002. № 2. С. 82-98.
334. Евзеров Р.Я. Украина: с Россией вместе или врозь? М.: Весь мир, 2000.
335. Европа и вызовы XXI века: Реферативный сборник / Т.Г.Парлахина (ред.). М.: РАН, ИНИОН, 1993.
336. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М.: ИНФРА-М, 2008.
337. Елисеева О.И. Геополитические проекты Г.А.Потемкина. М., 2000.
338. Енциклопедія політичної думки / За редакцією Девіда Міллера. К.: Дух і Літера, 2000.
339. Ерасов Б.С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства. *Полис*. 2001. № 5. С. 65-74.
340. Ефимов Н.Н. Ответы на вызовы XXI века. *Полис*. 2010. № 1. С. 166-172.
341. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974.
342. Європеский Союз: вчора, сьогодні, завтра / Укл. Ю.І.Макар, В.І.Бурдяк, Т.Д.Івасютин та ін. Чернівці: «Рута», 2008.
343. Жаде З.А. Геополитическое мироощущение как измерение политической реальности. *Мировые процессы, политические конфликты и безопасность* / Редкол.: Л.И.Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 25-35.

344. Жан К., Савона П. Геоекономика. Господство экономического пространства. М., 1997.
345. Жангожа Р.Н., Негель Л.С. Геополітичні та геоекономічні аспекти українсько-російських відносин. *Стратегічна панорама*. 1999. № 1-2. С. 89-92.
346. Жеглова Юлия. Старые темы и новые вызовы. *Независимое военное обозрение*. 1998. № 8. (Про конфлікт на Балканах).
347. Жильцов С. С., Зонн И. С., Ушков А. М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003.
348. Завальнюк О.Й. Соціально-географічний аспект регіональної політики. *Український географічний журнал*. 1999. № 2. 15-19.
349. Загладин Н.В. Глобализация: вызовы современного мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9. С. 10-13.
350. Загладин Н.В. Кризис цивилизации или гуманитарного знания? *Полис*. 2010. № 2. – 146-157.
351. Замятин Д.Н. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. М.: РОССПЭН, 2004.
352. Замятин Д.Н. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. *Полис*. 2001. № 6. С. 97-115.
353. Замятин Д.Н. Геополитические образы мирового развития. *Общественные науки и современность*. 2001. № 1.
354. Замятин Д.Н. Историко-географические аспекты региональной политики и государственного управления в России. *Регионоведение*. 1999. № 1.
355. Замятин Д.Н. Метагеографические оси Евразии. *Полис*. 2010. № 4. С. 22-47.
356. Замятин Д.Н. Моделирование геополитических ситуаций (на примере Центральной Азии во второй половине XIX века). *Полис*. 1998. № 2, 3.
357. Замятин Д.Н. Образы страны: структура и динамика. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1.
358. Замятин Д.Н. Политико-географические образы и геополитические карты мира (Представление географических знаний в моделях политического мышления). *Полис*. 1998. № 6.
359. Замятина Н.Ю. Модели политического пространства. *Полис*. 1999. № 4. С. 29-41.
360. Збигнев Бжезинский: прогноз об Украине и России [Електронний ресурс] Телеканал «Интер» : видео с экрана. Режим доступа : https://www.youtube.com/watch?v=4zWwFy_JeWo.
361. Зиновьев А. Глобальное сверхобщество и Россия. М.: АСТ, 2000.
362. Зиновьев А. Запад. М.: ЭКСМО, 2003.
363. Зінченко А. Л., Дячук Ю. І. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. Вип. 10. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 260-286.
364. Зінько С. Ислам у світових геополітичних і геоекономічних процесах. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 91-100.
365. Зленко А. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004.
366. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків: ФОЛІО, 2003.
367. Злобин Н. Второй новый миропорядок. Геополитические головоломки. М.: Эксмо, 2009.

368. Зовнішня політика України та шляхи країни до Європи. К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2007.
369. Зовнішньополітичні пріоритети Росії (аналітична доповідь). *Політична думка*. 1998. № 1. С. 76-90.
370. Зонн И.С., Жильцов С.С. Стратегия США в Каспийском регионе («Большая игра – 2»). М.: ООО «Эдель-М», 2003.
371. Зубов А. Геополитическое будущее Кавказа: опыт ретроспективно-сравнительного анализа. *Знамя*. 2000. № 4.
372. Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики. М., 1997.
373. Зюганов Г.А. Глобализация и судьба человечества. М.: «Молодая гвардия», 2002.
374. Зюганов Г.А. Россия – Родина моя. М.: Информпечать, 1998.
375. Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи. Харьков – Белгород: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2009.
376. Иванов И.Д. Расширение ЕС на восток: последствия для России. *Современная Европа*. 2003. № 3 (15). С. 23-34.
377. Иванов С.А. Восприятие пределов империи: от Рима к Византии. *Славяне и их соседи*. Вып. 8. М., 1998.
378. Ивасита А. Москва – Пекин: «стратегическое партнерство» и пограничные переговоры. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 11. С. 92-96.
379. Ивашов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
380. Ильин И. Что сулит миру расчленение России. *Русский рубеж*. М.: Художественная литература, 1991.
381. Ильин М.В. Альтернативы развития Украины и России. *Політична думка*. 1998. № 3-4. С. 7-10.
382. Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе. *Политическая наука: Сб. науч. тр.* М., 2008. № 1. С.101-131.
383. Ильин М.В. Геохронополитика – соединение времен и пространств. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1997. № 2. С. 28-43.
384. Ильин М.В. Кольцевая модель глобального геополитического пространства. *Полис*. 2011. № 2. С. 129-133.
385. Ильин М.В. Критерий современности в политике. *Полис*. 1995. № 1. С. 80-87.
386. Ильин М.В. Проблемы формирования «острова Россия» и контуры его внутренней геополитики. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1995. № 1. С. 37-52.
387. Ильин М.В. Российский выбор: сделан, отсрочен, отменен? *Полис*. 2003. № 2. С. 157-163.
388. Ильин М.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. М.: РОССПЭН, 1997.
389. Ильин М.В. Формирование и контуры внутренней геополитики Европы в двойной системе Евразия-Европа. *Вестник Московского университета*. Серия: Политические науки. 1999. № 6. С. 60-75.
390. Ильин М.В. Хронополитическое измерение: за пределами повседневности и истории. *Полис*. 1996. № 1. С. 55-77.
391. Ильин М.В. Этапы становления внутренней геополитики России и Украины. *Полис*. 1998. № 3. С. 82-94.
392. Ильин М.В., Мелешкина Е.Ю., Мельвиль А.Ю. Формирование новых государств: внешние и внутренние факторы консолидации. *Полис*. 2010. № 3. С. 26-39.

393. Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. М.: Вече, 2000.
394. Империя пространства: Хрестоматия по геополитике и геокультурне России / Сост. Д.Н.Замятин, А.Н.Замятин. М.: РОССПЭН, 2003.
395. Иноземцев В. Бессмысленность вопрошания. *Свободная мысль – XXI*. 2004. № 1. С. 4-12.
396. Иноземцев В. Британская империя и современная геополитика. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 8.
397. Иноземцев В. Перспективы глобализации: оправданы ли риски? *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 2.
398. Иноземцев В. Россия в системе международных отношений XXI века. *Международная жизнь*. 2002. № 9-10.
399. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Штрихи к портрету Старого Света в новом столетии. М.: Интердиалект, 2002.
400. Иноземцев В.Л. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XXI веке. *Свободная мысль – XXI*. 2002. № 3. С. 14-25.
401. Иноземцев В.Л. Глобальный конфликт XXI в. Размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий. *Полис*. 2001. № 6. С. 131-139.
402. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. М.: Academia, Наука, 1999.
403. Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 10. С. 59-73.
404. Иноземцев В.Л., Караганов С.А. О мировом порядке XXI века. *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 1. № 1.
405. Ионин Л.Г. Консервативная геополитика и прогрессивная глобалистика. *Социс*. 1998. № 10. С. 34-43.
406. Ирхин А. А. Геополитические центры Евразии и национальные интересы Украины. Севастополь: Рабэст, 2011.
407. Исаев Б.А. Геополитика классическая и геополитика современная. *Полис*. 2011. № 2. С. 69-85.
408. Исаев И.А. Геополитика России-Евразии: возвращение к традиции? *Национальные интересы – актуальные проблемы российского общества, государства, геополитики, экономики и истории в освещении известных политиков, философов, публицистов*. 2003. № 4. С. 20-21.
409. Историки античности: В двух томах. Т. 1. Древняя Греция. М.: Издательство «Правда», 1989.
410. Ігнат'єва Т. Геополітика України в категоріях і поняттях: минуле та сучасність: Навчальний посібник. Камянець-Подільський, 2015.
411. Ільїн Михайл. Етапи становлення внутрішньої геополітики Росії та України. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 120-139.
412. Історія політичної думки України: підручник / за загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017.
413. Каганский В.Л. Кривда и правда евразийства (Смысл и статус евразийской концепции пространства России). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С.63-79; № 5. С. 70-83.
414. Каграманов Ю. Ислам, Россия и Запад. *Новый мир*. 2001. № 7.
415. Казанков Р. Ю. Проблема формування Чорноморського геополітичного простору в першій половині ХХ ст.: український варіант. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*. Харків, 2008. Випуск 11. С. 44-50.

416. Казанцев А.А., Меркушев В.Н. Россия и постсоветское пространство: перспективы использования «мягкой силы». *Полис*. 2008. № 2.
417. Казань, Москва, Петербург: Российская империя взглядом из разных улов / Б.Гаспаров и др. (ред.). М.: О.Г.И., 1997.
418. Казарян Л.Г. По ту сторону системы координат (Мирополитические и мирохозяйственные процессы через призму западной геополитики). *Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме)* / Э.Б.Алаев, В.Я.Белокреницкий и др. ; А.И.Некlessа (рук. Проекта и отв. ред.). СПб., 1996.
419. Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х книгах. М.: Международные отношения, 2000. Т. 1 ; Т. 2.
420. Каменецький Максим. Колишня Югославія – конфліктогенний простір (спроба політичної морфології). *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 40-49.
421. Камінський Євген. Протодемократичні концепції світового правління і перспектива України у ХХІ столітті. *Політична думка*. 2001. № 3. С. 102-108.
422. Кан Ден Сік. Політика Російської Федерації на Корейському півострові *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 166-170.
423. Канак Ф., Гловатий М. Україна у світовому просторі: національне буття і міжнародна відповідальність. *Украина в современном геополитическом пространстве*. К., 2000.
424. Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. К., 1995.
425. Канцелярук Борис. Політика приреченої заплутаності. *Нова політика*. 1999. № 2 (22). С. 18-21.
426. Каплан М. Система и процесс в международной политике. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политика. 1998. № 2. С. 125-141.
427. Караганов С.А. Россия, Европа и новые вызовы. *Современная Европа*. 2003. № 1 (13). С. 8-15.
428. Каспэ С.И. Империи: генезис, структура, функции. *Полис*. 1997. № 5. С. 31-47.
429. Катин В. США шпионят за Европой. *Независимая газета*. 2001. 6 июня.
430. Кафарський Володимир. Україна – ЄС: нові перспективи націотворення. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С. 3-15.
431. Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013.
432. Квіт С. Українська геополітика: неприєднаність до життя? *Визвольний шлях*. 2000. № 3. С. 3-7.
433. Кеннеди П. Вступая в ХХІ век. М.: Весь мир, 1997.
434. Кизеветтер А.А. Евразийство (1926). *Философские науки*. 1991. № 12. С. 123-136.
435. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. М.: «Прогресс-Панагея», 1991.
436. Кирилюк Ф.М. Історія політології. К.: Видавництво «Знання України», 2002.
437. Кириченко В. Українсько-російські відносини: час для дій *Віче*. 1999. № 3. С. 133-145.
438. Киселев И.Ю., Смирнов А.Г. Образ государства как фактор принятия внешнеполитических решений. *Полис*. 2004. № 4. С. 116-125.
439. Кисельов Є. Л. Методологія геополітики. Харків: Магістр, 2002.
440. Киссинджер Г. Дипломатія. М.: Ладомир, 1997.
441. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002.
442. Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика: Сокр. пер. с англ. / Под ред. проф., ген.-лейт. С.Н.Красильникова. М.: Изд. иностр. лит., 1959.
443. Китай в мировой политике / Отв. ред. А.В.Торкунов. М., 2001.

444. Китайський фактор. *Независимая газета*. 1998. 9 июля.
445. Кіндратець Олена. Проблеми війни і миру в третьому тисячолітті. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 119-127.
446. Кінець історії? Американський політолог Френсіс Фукуяма – про майбутнє України : Анонс [Електронний ресурс] Новое Время : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <https://nv.ua/ukr/ukraine/dialohi-pro-majbutnje-z-frensisom-fukujamoju-vidomij-amerikanskij-politolog-pro-provali-ta-uspikhi-ukrajintsiv-2463862.html>.
447. Кір'яков П. О., Лускалова К. Є., Литвиненко В. І. Україна в російських геополітичних концепціях. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4. С. 51-59.
448. Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998.
449. Кіш Є. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичної ролі нових кордонів ЄС. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. 2006. Випуск 4. С. 166-174.
450. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002.
451. Класика геополітики. ХІХ век. / Сост. К. Королев. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003.
452. Класика геополітики. ХХ век. / Сост. К. Королев. Москва ООО «Издательство АСТ», 2003.
453. Клаузевиц К. О войне. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007.
454. Клепацкий Л. Глобализация и национальные интересы. *Международная жизнь*. 2000. № 1.
455. Клиненко О. Україна і Російська Федерація у міжнародному співтоваристві. *Стратегічна панорама*. 1998. № 3-4. С. 41-50.
456. Ключовський Є. Україна: питання про майбутнє. *Політика і час*. 1994. № 8. 12-13.
457. Ключковский Л.Л. Экономический гегемонизм США и Латинская Америка. *Латинская Америка*. 2006. № 1. С. 4-17.
458. Ключников Б. Исламизм, США и Европа. М.: Эксмо, 2003.
459. Ковалев Е. Зловещее предсказание Т.Р.Мальтуса. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 1.
460. Коваленко В.И., Пролубников А.В. Россия за Россию: перспективы XXI века. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 1. С. 39-52.
461. Ковалкин В. Россия в новых геополитических реалиях на пороге XXI века. М.: Институт Международного права и экономики, 1996.
462. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / АН УССР. Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1989.
463. Ковальов Павло. Взаємовідносини США з політичними структурами Євросоюзу. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С.138-150.
464. Ковальський В.П., Маначинський О.Я., Пронкін Є.К. Оцінка та прогнозування розвитку військово-політичної обстановки в деяких регіонах світу. К., 1994.
465. Ковальчук Тетяна. Інституціональний вимір культурної політики Європейського Союзу. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 146-154.
466. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України. *Політична думка*. 1999. № 1-2.
467. Кокошин А.А. Национальная безопасность России в условиях глобализации. М., 2001.
468. Кокошин А.А. Россия – сверхдержава, великая или региональная держава? *Международная жизнь*. 2002. № 9-10.

469. Кола Доминик. Геоэкономическая и геополитическая модель. Политическая социология. М.: Издательство «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. С. 375-379.
470. Колеман Джон. Комитет 300. Тайны мирового правительства. М.: Витязь, 2001.
471. Коломієць П. Україна між Сходом і Заходом: міст чи кордон? *Політика і час*. 1994. № 12. С.36-40.
472. Колонтай В.М. Эволюция западных концепций глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1.
473. Колосов В.А., Бородулина Н.А. и др. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации. *Полис*. 2003. № 3. С. 33-49.
474. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студентов вузов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2005.
475. Колосов В.А., О'Локлин Дж. Социально-территориальная динамика и этнические отношения на Северном Кавказе. *Полис*. 2008. № 4.
476. Колосов В.А., Туровский Р.Ф. Геополитическое положение России на пороге XXI века: реалии и перспективы. *Полис*. 2000. № 3. С. 40-60.
477. Коляда С., Кравець Т. Національна безпека країни та світові глобалізаційні процеси. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2003. Вип. 44, ч. 2. С.3-9.
478. Кондратенко О. Ю. Геополітика: сутність феномену та його еволюція. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Політологія. 2015. № 4. С. 98-106.
479. Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднання Німеччини. К., 2008.
480. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры: Избранные сочинения. М., 1993.
481. Кононенко С. Логіка великодержавності. *Дослідження світової політики: Політологічні есе*. К.: Знання, 1996. С. 85-96.
482. Кононенко Сергій. Новітня великодержавність. *Політична думка*. 1996. № 3-4. С.139-147.
483. Конфликты в современном мире / Под ред. М.М.Лебедевой. М.: Московский общественный научный фонд, 2001.
484. Концепция внешней политики Российской Федерации. *Международная жизнь*. 2000. № 8-9.
485. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. *Урядовий кур'єр*. 2000. 23 лютого.
486. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. К.: Юрид. думка, 2005.
487. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. посіб. К.: Знання, 2009.
488. Королев С.А. Бесконечное пространство: гео- и социографические образы власти в России. М., 1997.
489. Королев С.А. Поглощение пространства. Геополитическая утопия как жанр исторического действия. *Дружба народов*. 1997. № 12. С. 126-138.
490. Королев С.А. Российская граница как края пространства: Генезис и типология. *Россия и современный мир*. 2002. № 2. С. 5-25.
491. Косевцов В.О., Бінько І.Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. К.: РНБО України, НІСД, 1996.
492. Косиков И.Г., Косикова Л.С. Северный Кавказ. Социально-экономический справочник. М.: Эксклюзив-пресс, 1999.
493. Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 3. С.64-74.

494. Косолапов Н. Международная безопасность и глобальный политический процесс. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 12.
495. Косолапов Н. Сила, насилие, безопасность: современная диалектика взаимосвязи. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 11.
496. Косолапов Н.А. О месте геополитики в эпоху глобализации. *Восток*. 2003. № 4. С. 128-151.
497. Костин А.И. Планетарная парадигма политики в век глобализации. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2001. № 5. С. 78-93.
498. Костомаров М. Закон Божий. Книга буття українського народу. К., 1991.
499. Котигоренко Віктор. Вплив зовнішніх чинників на етнополітичну ситуацію в Україні. *Людина і політика*. 2001. № 4. С. 10-28.
500. Кочетов Э. Ослепление геополитикой: глобализирующийся мир и евразийский континент у опасной развилки. *Безопасность Евразии*. 2001. № 4. С. 287-325.
501. Кочетов Э. Российская школа глобалистики и ее геοэкономический отдел – выход на новые горизонты (мир с позиции человека нового, глобального – геοэкономического). *Безопасность Евразии*. 2003. № 2. С. 229-264.
502. Кочетов Э.Г. Геοэкономика и стратегия России. Истоки и принципы построения внешнеполитической доктрины. М., 1997.
503. Кочетов Э.Г. Осознание глобального мира. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. С. 212-221.
504. Кочубей Ю. Мужність думки (Геополітичні візії Юрія Липи в контексті сучасності). *День*. 2004. № 187, № 192.
505. Кременюк В. Внешняя политика Москвы в поисках сути. *Международная жизнь*. 2001. № 4.
506. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми сучасної трансформації. К.: ДрУк, 1999.
507. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К.: «ARC-UKRAINE», 1996.
508. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2001.
509. Кресіна Ірина, Стойко Олена. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 174-180.
510. Кривохижа В. Россия в новом мире: время решений. М.: РИСИ, 1997.
511. Крилюк Роксим. Єврейська диктатура, або Конспірація проти світу. Полтава, 2005.
512. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За редакцією В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003.
513. Круглашов А. Європейська інтеграція: напрями і перспективи. *Європа: ідеї та процеси*. Чернівці, 1998.
514. Крупкін Павло. Російська еліта: її імперство та можливі ризики для України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 107-118.
515. Кряжева Е. Влияние Газпрома в Западной Европе усиливается. *Независимая газета*. 1998. 30 июня.
516. Кудряченко А. Між двома полюсами. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі, Росії, Німеччини. *Політика і час*. 1993. № 3. С.16-18.
517. Кудряченко А. Нові політичні виміри поступу Німеччини. *Людина і політика*. 2002. № 6. С. 59-70.
518. Кудряченко А.І. Геополітичне сходження України. *Президент*. 2002. № 9.
519. Кудряченко А.І. Геополітичне сходження України: проблеми, сучасний стан, перспективу Проблеми і перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна. К.: МАУП, 2001. С. 181-198.

520. Кудряченко А.І. Політичне сходження України: проблеми, сучасний стан і перспективи. Проблеми та перспективи Української реформації. К., 2001.
521. Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. К, 1995.
522. Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика: Підручник. К.: МАУП, 2004.
523. Кузнецов В. Что такое глобализация? *Мировая экономика и международные отношения*. 1998. № 2. С. 12-21; № 3. С. 14-19.
524. Кузнецова Е. НАТО. Тенденция к размыванию альянса. *Международная жизнь*. 2004. № 4-5.
525. Кузьмич А. Заговор мирового правительства. М., 1994.
526. Кузьо Тарас. Україна і чеченська криза. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 71-76.
527. Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30 – 50-х років про Україну і Карпатські Україну. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 72-74.
528. Куля Ф. Погляд з Берліна: Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього». *Карпатський край*. 1995. № 9-12. С. 82-83.
529. Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмідт про Україну і Карпатську Україну. *Новини Закарпаття*. 1995. 13 квітня.
530. Кульчицький С. Плани А.Гітлера щодо України. *Історія України*. 2004. № 23-24 (червень). С.1-3.
531. Кульчицький С. Чому А.Гітлер напав на СРСР у 1941р.? *Історія України*. 2004. № 14 (квітень). С. 1, 4-6.
532. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005.
533. Купер Р. Сила і безсилля європейської перспективи. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2005. Число 39.
534. Купренюк Г. Сучасний атлантизм: оцінки і прогнози. *Віче*. 2003. С. 25-31.
535. Кустарев А. Адольф Гитлер. Триумф до поразки. *Новое время*. 1999. № 26 (4 июля). С. 28-31.
536. Кутырев В. Террор в отношениях между народами. *Свободная мысль*. 2006. № 2. С. 156-166.
537. Кухта Б., Зінько І. Геополітичні виміри міжнародної політики. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч. 4: Міжнародна політика. Львів: Кальварія, 1999. С. 91-122.
538. Кучков Р., Савка А. Экономическая транснационализация: особенности, противоречия. *Экономист*. 2005. № 12. С.48-55.
539. Лавер О. Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті: Статистичне дослідження. Ужгород, 2002.
540. Лавриненко С. Сучасне геополітичне положення України у працях вітчизняних учених. *Економічна та соціальна географія*. 2014. Випуск 1 (69). С. 3-12.
541. Лаврук Т. П. Новітні особливості інтерпретативної репрезентації геополітичної дійсності. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Міжнародні відносини. 2012. № 21. С. 26-32.
542. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з нім. К.: «К.І.С.», 2008.
543. Лапкин В.В., Пантин В.И. Геоэкономическая политика: предмет и понятия (К постановке проблемы). *Полис*. 1999. № 4. С. 42-60.
544. Лапшин О.Є. Конфлікт у колишній Югославії 1991 – 1995 рр. в загальноєвропейській політиці США: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» [Електронний ресурс] / О.Є.Лапшин. Одеса, 1999. 16 с. Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/28384.html>
545. Лаумулин Мурат. Исламские игроки на центральноазиатском поле: интересы близлежащих мусульманских государств в странах региона. *Центральная Азия и Кавказ*. 2003. № 2 (26).
546. Ле Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе. *Полис*. 2001. № 2. С. 93-112.
547. Лебедев Г.С. «Скандовизантия» и «Славотюркика» как культурно-географические факторы становления Руси. *Русская литература*. 1995. № 3. С. 30-41.
548. Лебедева М.М. Мировая політика: Учебник для вузов. М.: Аспект-Пресс, 2003.
549. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини 20 ст. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 52-60.
550. Леонтьев К. Восток, Россия и Славянство. М.: Эксмо, 2007.
551. Лещенко Л. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія. *Політика і час*. 1993. № 7. С. 13-17.
552. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007.
553. Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992.
554. Липа Ю. Розподіл Росії. Львів, 1995.
555. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10.
556. Лисицин Є. Стратегічне партнерство – поняття сучасне. *Віче*. 1999. № 2. С. 32-43.
557. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. К.: Основи, 1994. Т. 1.; Т. 2.
558. Литвин В. Зовнішня політика України: 1990 – 2000. *Віче*. 2001. № 1.
559. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. К.: Видавництво імені Олеги Теліги, 2001.
560. Ліпкін В. А. Національна безпека України. Київ: КНЕУ, 2008.
561. Літвін Л. А. Сучасні геополітичні концепції: висновки для України. *Політичне життя*. 2019. № 4. С. 109-115.
562. Логвиненко Сергій. Геополітичні суперечності в сучасному світі. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 133-139.
563. Логвиненко Сергій. Етнотероризм сьогодні і завтра. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 181-186.
564. Логвиненко Сергій. Суть терористичних загроз в сучасному світі. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 161-167.
565. Лосев І. Крим як геополітична проблема України на зламі ХХ-ХХІ століть [Електронний ресурс] / І.Лосев. Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/36/1/>
566. Лотман Ю.М. Современность между Востоком и Западом. *Знамя*. 1997. № 9.
567. Лотоцький С., Трохимчик С. Україна в світовому геополітичному просторі. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.
568. Лохаузен Г.Й. Война в Персидском заливе – война против Европы / Г.Й.Лохаузен. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. 3-е изд. – М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 893-897.
569. Лурье С., Казарян Л. Принципы организации геополитического пространства. *Общественные науки и современность*. 1994. № 4. С. 85-95.
570. Луценко А. Інституалізація геополітики як науки в системі державного управління України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 13. 2009. С. 198-201.

571. Лысенко Н. Наша цель – создание великой империи. *Наш современник*. 1992. № 9. С. 122-130.
572. Любжин А. Что такое империя? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 5. С. 94-100.
573. Любкемейер Э. Безопасность в мире после Берлинской стены: немецкая точка зрения. *Почепцов Г. Национальная безопасность стран переходного периода: Учеб. пособие для студ. К.: КНУ им. Тараса Шевченко. Ин-т международных отношений. К.: 1996. С. 124-126.*
574. Люкс Л. Евразийство и консервативная революция. *Вопросы философии*. 1996. № 3. С. 57-69.
575. Ляховенко О.И. Дж. О'Тоал: Критическая геополитика и ее критики. *Политическая наука: Сб. науч. тр. М., 2009. № 1. С. 178-187.*
576. Ляшенко О. О. Встановлення зв'язків з провідними країнами Західної Європи як передумова інтеграції України у західноєвропейські і євроатлантичні структури. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 127-135.*
577. Магда Є. Близькосхідна криза: ретроспектива та прогноз. *Нова політика*. 2001. № 4. С. 30-33.
578. Мадіссон В. В., Шахов В. Л. Сучасна українська геополітика: навч. посіб. Київ: Либідь, 2003.
579. Мадіссон В., Шахов В. Глобальні проблеми та національний інтерес у зовнішній політиці. *Політологічні читання*. 1993. № 4.
580. Мадіссон В., Шахов В. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1997.
581. Мазер Вернер. Адольф Гитлер. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
582. Майский И.М. Кто помогла Гитлеру (Из воспоминаний советского посла). М.: Издательство Института международных отношений, 1962.
583. Макаренко В. Кто союзники России? Ментальность и геополитика: парадоксы политики безопасности России. М.: Аналитико-консультативный центр «СТРАДИС»: ФИАМР, 2000.
584. Макарычев А.С. Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием: Сб. научн. Трудов / Сост. И.Бусыгина, Т.Титова. М., 2003. С. 8-27.
585. Макиавелли Н. Избранное. М.: Рипол Классик, 1999.
586. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4.
587. Маккиндер Х.Дж. Демократические идеалы и реальность. *Полис*. 2011. № 2. С. 134-144.
588. Максименко В.И. Геополитическое измерение истории и среднеазиатский вопрос. *Восток*. 2003. № 5. С.73-85.
589. Максименко В.И. Происходит ли глобализация? *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 84-102.
590. Максименко В.И. Россия и Азия, или Анти-Бжезинский (очерк геополитики 2000 года). *Восток*. 2000. № 1. С. 52-64; № 2. С. 32-43; № 4. С. 67-77; № 5. С. 48-61.
591. Максименко В.И. Соблазн и иллюзия глобального управления. *Pro et contra*. 2002. Т. 7. №. 4. С.46-56.
592. Максимов О.Н. О способах борьбы с терроризмом в Великобритании. *Власть*. 2000. № 10. С. 46-51.
593. Максимова В.С. Глобализация и устойчивое развитие современного мира: вопросы методологии и практики. *Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л.И.Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 11-24.*

594. Малахов В.С. Иммиграционные режимы в государствах Запада и в России: теоретико-политический аспект. *Полис*. 2010. Часть I. № 3. С.60-68; Часть II. № 4. С. 151-158.
595. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. М.: Весь мир, 2006.
596. Малашенко А.В. Исламские ориентиры Северного Кавказа. М., 2001.
597. Малаян Р. Международные организации в формирующемся миропорядке. *Космополис*. 2008. № 1.
598. Малевич И.А. Внимание, Китай. Минск., 2001.
599. Малий політичний словник / За редакцією Бориса Кухти. Львів, 1997.
600. Малышева Е.М. Геополитические приоритеты России на Северном Кавказе. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л.И.Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 36-53.
601. Мальтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення. К.: Основи, 1998.
602. Маначинский А.Я. Ирак: тайне пружины войны. К.: Изд. Дом «РУМБ», 2005. 416 с.
603. Маначинський О.Я., Соболев А.А. Военная безопасность Украины та вплив на неї геополітичних факторів. К., 1997.
604. Манжол В. А., Андрущенко С. В., Денисенко К. Ю. Україна в європейському геополітичному середовищі. *Україна на шляху інтеграції до ЄС: сучасний стан та подальші перспективи*. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 100 (Частина 1). 2011. С. 37-48.
605. Манжол В. Европейская политика и Украина. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2005. Вип. 56. Ч. 1. С. 16-18.
606. Манилов В.Л. Безопасность в эпоху партнерства. М.: ТЕРРА, 1999.
607. Мартинов А. Німецько-американські відносини в контексті перспектив становлення нової системи міжнародного світо порядку. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 3-11.
608. Марцун Є. Майбутній світоустрій очима китайських політологів. *Людина і політика*. 2003. № 4. С. 63-72.
609. Масонство: тайная власть избранных / Под ред. Анджелы Черинотти / Пер. с итал. М.: Издательство «Ниола-Пресс», 2008.
610. Матвеева О. Проблемы мондиалістської інтерпретації постглобалізму. *Наукові праці. Політологія*. 2016. Вип. 261. Том 273. С. 103–108.
611. Мацук А. Человек и пространство: сознание как геополитический фактор? [Электронный ресурс] / Режим доступа: www.archipelago.ru
612. Межуев Б.В. Понятие «национальный интерес» в российской общественно-политической жизни. *Полис*. 1997. № 1. С.5-31.
613. Мелихов И. Исламский мир. *Международная жизнь*. 2001. № 3.
614. Мельников Д., Черная Л. Империя смерти: Апарат насилля в нацистской Германии. 1933-1945. М.: Политиздат, 1987.
615. Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. М.: Издательство Агенства печати Новости, 1981.
616. Мельникова І. М., Мартинов А. Ю. Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ століття). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 95-110.
617. Менгес К. Китай: нарастающая угроза. М., 2006.

618. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж.Арквіллі, Д.Рандельдта; пер. з англ. А.Іщенка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. .
619. Мехдізаде Фікрат. Вплив НАТО на стан і перспективи розвитку середовища безпеки. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 140-146.
620. Мехдізаде Фікрат. Функція держави у системі міжнародних відносин щодо проблеми національної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. 126-134.
621. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки: Статьи. М.: АО «Изд. группа «Прогресс»-«Панагея»», 1995.
622. Миллер А.И. Империя и современный мир – некоторые парадоксы и заблуждения. *Современные империи: Сборник научных трудов* / Сост. А.Миллер. М., 2004. С. 4-11.
623. Милов В. Бизнес вместо геополитики. Транзит как средство возрождения российской экономики. *Россия в глобальной политике*. 2004. Т. 2. № 2. С.94-102.
624. Милютин Д.А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики. *Русский геополитический сборник*. 1996. № 2. С. 39-48.
625. Мир России – Евразия: Антология / Сост. Л.И.Новиков, И.Н.Сиземская. М.: Высшая школа, 1995.
626. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С.А.Ланцова В.А.Ачкасова. СПб.: Питер, 2006.
627. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л.И.Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007.
628. Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 6.
629. Митин И.И. На пути к мифогеографии России: «игры пространством». *Вестник Евразии*. 2004. № 3. С. 140-159.
630. Митрофанов А.В. Шаги новой геополитики. М.: Русский вестник, 1997.
631. Митрофанова Оксана. Польща як стратегічний партнер України. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 153-160.
632. Михайленко М. Вызовы или стимулы глобализации? [Електронний ресурс] / М.Михайленко. Сайт незалежного аналітичного ресурсу «Діалог. UA». Режим доступу: // <http://dialogs.org.ua>.
633. Михайлов Т.А. История геополитических идей. М.: Логос, 1999.
634. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К.: Видавнична фірма «Відродження», 2004.
635. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К., 2001.
636. Михальченко Н. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины. *Украина в современном геополитическом пространстве*. Приложение № 5(10) к журналу «Персонал». 2000. № 2 (56).
637. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К., 2001.
638. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980-2000 роки / Керівник авторського колективу Л.Ф.Гайдуков. К., 2001.
639. Міжнародні організації: Навч. посіб. / За ред. О.С.Кучика. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007.
640. Мітрофанова О.О. Франція в контексті східноєвропейської безпеки (Україна, Росія, Польща). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 189-202.

641. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под. ред. П.Бергера и С.Хантингтона. Пер. с англ. М.: Аспект-Пресс, 2004.
642. Могилевкин И. Россия: пространство как экономическая и политическая категория. *Мировая экономика и международные отношения*. 1996. № 8. С. 54-65.
643. Модельски Дж. Эволюция глобальной политики. *Полис*. 2005. № 3. С. 62-82.
644. Модестов С.А. Геополитика ислама. М., 2003.
645. Модестов С.А. Информационное противоборство как фактор геополитической конкуренции. М., 1999.
646. Мойсеев Н.Н. Евразийский союз: новые рубежи, проблемы и перспективы. М.: ИСПИ РАН, 1996.
647. Молодяков В.Э. Геостратегические проекты принца Коноэ. *Русский геополитический сборник*. Вып. № 2. М., 1997-1998.
648. Молчанов М.А. Дискуссионные аспекты проблемы «национальный интерес». *Полис*. 2000. № 1. С. 8-22.
649. Монбриаль Т. де Действие и система мира. М.: МГИМО, РОССПЭН, 2005. 488 с. (Глобализация. С. 295-316, 364-382).
650. Моннэ Жан. Реальность и политика. М., 2001.
651. Монтескье Ш. О духе законов. М.: Мысль, 1999.
652. Морамарко Микеле. Масонство в прошлом и настоящем. М.: Прогресс, 1990.
653. Моргацький В., Дністрянський М. Геостратегічні інтереси в регіоні Західні Балкани у контексті нових геополітичних реалій. *Економічна та соціальна географія. Наукові записки*. 2018. № 1. С. 51-64.
654. Мороз Андрій. Світоглядні орієнтації молоді в контексті євроінтеграційної політики України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 158-164.
655. Морозов И.Л. Политический экстремизм в период глобализации. Мировые процессы, политические конфликты и безопасность / Редкол.: Л.И.Никовская и др. М.: РАПН, РОССПЭН, 2007. С. 54-64.
656. Москва и Париж снова вместе. *Независимое военное обозрение*. 1998. № 26.
657. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003.
658. Мселлему С.А. Корни террора / Пер. с англ.. Б.Петрука. *Азия и Африка сегодня*. 2006. № 3. С. 39-43.
659. Мурадян И. Насколько реалистична американская перекройка границ в Азии? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.centrasia.ru/news_d.php?st=1254134280
660. Мурсалиев М. Построение и разработка геополитических сценариев [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.archipelago.ru
661. Мхитарян Н. Україна і Туреччина в рамках ЧЕС. *Політика і час*. 1997. № 4. С. 42-46.
662. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю. *Классика геополитики, XIX век: Сб.* / Сост. К.Королев. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 183-274.
663. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1793-1802). Т. 1. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002.
664. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и Империю (1802-1812). Т. 2. М.-СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002.
665. Нагайчук В.І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході. *Глобалізація і сучасний міжнародний процес / За заг. Ред. проф. Б.Гуменюка і проф. С.Шергіна*. Х.: Університет «Україна», 2009. С.318-355.
666. Нариси з історії дипломатії України / Голова редакційної ради В. М. Литвин; відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2001.

667. Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004.
668. НАТО і Україна. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
669. НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи: Навч. посіб. / С.В.Федонюк, В.Й.Лажник, А.А.Моренчук та ін. Луцьк: «Вежа», 2008.
670. Наумкіна Світлана, Ткачук Юлія. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 121-128.
671. Национальная безопасность России глазами экспертов. Аналитический доклад Института социологии РАН. *Полис*. 2011. № 3. С. 8-23.
672. Национальная идея России / Б.А.Аникин (ред.), В.В.Ефимова и др. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002.
673. Неклесса А. Внешняя политика нового мира: движение к нестационарной системе мировых связей. *Pro et contra*. 2002. Т. 7. № 4. С. 7-25.
674. Неклесса А.И. «Российский проект» в системе мировых координат XXI века. *Постиндустриальный мир: Центр, периферия, Россия*. Сб. 3: Особый случай России. М., 1999. С. 6-15.
675. Неклесса А.И. «Третий Рим» или «третий мир»: глобальные сдвиги и национальная стратегия России. *Восток*. 1995. № 1. С. 5-19.
676. Неклесса А.И. ORDO QVARDO – четвертый порядок: пришествие постсовременного мира. *Полис*. 2000. № 6. С. 6-27.
677. Неклесса А.И. Глобализация: новый цивилизационный контекст. *Проблемы глобализации*. М.: Новый век, 2001.
678. Неклесса А.И. Пакс Экономикана: новое геоэкономическое мироустройство. *Экономические стратегии*. 1999. № 1.
679. Неклесса А.И. Постсовременный мир в новой системе координат. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Э.Б.Алаев, В.Я.Белокреницкий и др.; А.И.Неклесса (рук. проекта и отв. ред.). СПб.: Алетейя, 2000. С. 11-78.
680. Неклесса А.И. Управляемый хаос: движение к нестандартной системемировых отношений. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9.
681. Неклесса А.И. Эпилог истории. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / Э.Б.Алаев, В.Я.Белокреницкий и др.; А.И.Неклесса (рук. проекта и отв. ред.). СПб.: Алетейя, 2000. С. 206-259.
682. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття. *Політична думка*. 1995. № 2-3. С. 50-70.
683. Нечай М. І., Чередниченко О. Т. Російська стратегія і українська перспектива. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 74-95.
684. Новицький В. Гео економічні пріоритети України: регіональні тенденції. *Економіка України*. 1997. № 5. С. 25-35.
685. Новый курс России: Предпосылки и ориентиры. М.: ИСПИ РАН, Academia, 1996.
686. О'Тоал Дж. Геополитика постмодерна? Геополитические представления модерна и за их пределами. *Политическая наука: Сб. науч. тр.* М., 2009. № 1. С. 188-223.
687. Образ Европы: оценки и дискуссии. Реф. сб. / Ред. Ю.Гусаров. М., 2000.
688. Общая теория национальной безопасности: Учебник / Под общ. ред. А.А.Прохожева. Изд. 2-е, доп. М.: Изд-во РАГС, 2005.

689. Ознобищев С.К. Новый мир и отношения Россия-НАТО. *Полис*. 2011. № 3. С. 50-57.
690. Олейников Д. Большая Кавказская война. *Родина*. 2000. № 1-2.
691. Олкотт М.Б. Размышления о политике США в Центральной Азии. *Pro et contra*. 2000. Т. 5. № 3.
692. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. СПб., 2002.
693. Операції НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
694. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. М.: Норма, 1998.
695. Оружие и конфликты XXI века. *Международная жизнь*. 2001. № 9-10.
696. Осипов Г.В. Новый курс России: предпосылки и ориентиры. М.: Academia, 1996.
697. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч. 4: Міжнародна політика. Львів: Кальварія, 1999.
698. Основы евразийства: [Антология] / Н.Агамалян и др. (сост.); Политическая партия «Евразия». М.: Арктогея центр, 2002.
699. Островская Е.П. Франция: трудная дорога к модернизации. *Современная Европа*. 2003. № 4. С. 80-90.
700. Остроухов В., Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 135-141.
701. Остроухов Володимир, Лікаренко Олег, Петрик Валентин. Ісламський релігійний екстремізм та ваххабізм. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 133-142.
702. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любімцева О.О. Географія релігій. К.: АртЕк, 1999.
703. Павловський М., Головенко Б. Глобалізація і національна стратегія України у XXI столітті. *Універсум*. 2002. № 9-10. С. 35-41.
704. Пайфер С. Наша главная задача – подтолкнуть Украину, чтобы она пошла вверх *День*. 1998. 28 октября.
705. Паламарчук О. М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни. *Стратегічна панорама*. 2000. № 1-2. С. 50-59.
706. Паламарчук О. М. Теоретико-методологічні засади дослідження геополітичного положення України. *Український географічний журнал*. 1998. № 1. С. 19-23.
707. Панарин А. Искушение глобализмом. М.: Русский национальный фонд, 2000. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
708. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. Москва: Эксмо, 2004.
709. Панарин А.С. «Вторая Европа» или «Третий Рим»? : Избранная социально-философская публицистика. М.: РАН, Институт философии, 1996.
710. Панарин А.С. Вызов (Геополитический пессимизм против цивилизационного оптимизма). *Знамя*. 1994. № 6. С. 149-160.
711. Панарин А.С. Геополитика. М., 1997.
712. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. М.: Эдиториал УРСС, 1999.
713. Панарин А.С. Евразийский проект в миросистемном контексте. *Восток*. 1995. – № 2. С. 66-79.
714. Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. М.: Логос, 1998.
715. Панарин А.С. Россия в Евразии: вызовы и ответы. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 5. С. 25-35.

716. Панарин А.С. Россия в поисках идеи: варианты цивилизационного выбора. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1993. № 5. С. 9-16.
717. Панарин А.С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). М., 1995.
718. Панарин А.С. Россия в циклах мировой истории. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999.
719. Панарин А.С. Славянский мир сегодня: очарованные странники на опасной дороге. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 4. С. 5-14.
720. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. М.: Алгоритм, 2003. 560 с.
721. Панков В. Тайная родина мира. *Родина*. 1996. № 5.
722. Пантин В.И. Циклы и волны глобальной истории. М.: Новый век, 2003.
723. Пантин И.К. Проблемы самоопределения России: историческое измерение. *Вопросы философии*. 1999. № 10. С. 3-17.
724. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2006.
725. Парахонський Б. О. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1. С.35-42.
726. Парахонський Б. Південні дивіденди. *Політика і час*. 1998. № 10. С. 43-51.
727. Парахонський Б.О. Міжнародне право, геополітика та національна безпека. *Стратегічна панорама*. 1999. № 1-2. С. 37-45.
728. Парахонський Б.О. Місце та роль України у сучасному геополітичному просторі. *Стратегічна панорама*. 1998. № 1. С.35-42.
729. Парвулеско Ж. Геополитика третьего тысячелетия. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 884-892.
730. Паркер Дж. Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада. *Международный журнал социальных наук*. 1991. № 3. С. 20-26.
731. Парфенов Олександр. Українсько-румунський діалог: без права на помилку. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С.141-147.
732. Паршев А.П. Почему Россия не Америка. М.,2001.
733. Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів. *Економіка України*. 2008. № 4. С. 4-14.
734. Пахомов Ю. Україна і Росія на хвилях глобалізації: економічний аспект. *Політична думка*. 1998. № 2. С.47-50.
735. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. К.: Международный деловой центр, 1998.
736. Пащенко Євген. «Балканський реактор» посткомунізму та Україна (роздуми очевидця). *Політична думка*. 2001. № 3. С.125-132.
737. Передрій О., Устич С. Від «прозорих» кордонів до умовних. *Політика і час*. 1993. № 4. С. 19-24.
738. Перепелиця Г.М. Без'ядерний статус і національна безпека України. К.: НІСД, 1998.
739. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. Київ: НІСД. 432 с.
740. Перепелиця Григорій. Як жити, відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин. *Політика і час*. 2002. № 4. С. 50-64.

741. Переслегин С. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира. Хантингтон Самюэль. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 579-603.
742. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики. Классика геополитики. XX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 700-731.
743. Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики. Классика геополитики. XIX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 680-700.
744. Петлюра С. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992.
745. Петлюра С. Статті. К.: Дніпро, 1993.
746. Петрінко В. Взаємини України та Румунії у контексті геополітичних процесів Чорноморського регіону. *Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2009. С.245-249.
747. Петрінко В. Геополітика «холодної війни»: концептуальний підхід. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 11. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2009. С.49-54.
748. Петрінко В. Геополітична трансформація Центрально-Східної Європи: від ідеологічного впливу до газової дипломатії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 5-6. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2007. С.58-62.
749. Петрінко В. Нова геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі та українське питання в російській геополітичній науці. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 3. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. С.68-74.
750. Петрінко В. Україна в геополітичних дослідженнях З. Бжезінського. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Вип. 24. С. 268-282.
751. Петров В.Л. Геополитика России (Возрождение или гибель?). М.: Вече, 2003. 464 с.
752. Петровский В.Ф. Стратегическая безопасность – требование XXI века. *Современная Европа*. 2003. № 4. С.37-46.
753. Печатнов В. Его империя. *Родина*. 2003. № 2.
754. Печникова Р.Ю. Мальтийский орден в прошлом и настоящем. М.: Наука, 1990.
755. Пил К. Разделительный рубеж между Россией и Западом [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.proua.com/digest/2004/11/26>
756. Пироженко Віктор. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 123-136.
757. Пирожков С. Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі. *Віче*. 1992. № 8. С. 11-23.
758. Пирожков С. Україна у геополітичному вимірі: деякі пріоритети. *Украина в современном геополитическом пространстве*. Приложение № 5 (10) к журналу «Персонал». 2000. № 2 (56).
759. Пирожков С. Українські пріоритети в геополітиці. *Віче*. 2000. № 5.
760. Пирожков Сергій. Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі. *Політична думка*. 1999. № 3. С. 87-95.
761. Пінцак Вадим. Політика України у врегулюванні Придністровського конфлікту. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 25-27.

762. Платонов О.А. Терновый венец России. Документы и материалы. М.: Русский Вестник, 2000. Т. 1.
763. Платонов О.А. Терновый венец России. Тайна беззаконья. Иудаизм и масонство против Христианской цивилизации. М., 1998.
764. Платонов О.А. Терновый венец России. Тайная история масонства. 1731-1996. М.: Родник, 1996.
765. Плешаков К.Г. Геоидеологическая парадигма. *Международная жизнь*. 1995. № 4-5. С. 109-116.
766. Плешаков К.Г. Геополитика в свете глобальных перемен. *Международная жизнь*. 1994. №.10. С. 30-39.
767. Плешаков К.Г. Миссия Россия. Третья эпоха. *Международная жизнь*. 1993. № 1. С. 21-30.
768. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. .
769. Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019.
770. Пляйс Я.Л. Россия и Европа: зачем мы нужны друг другу (О преодолении цивилизационного разлома). *Полис*. 2000. № 6. С. 100-109.
771. Побережний Володимир. Геополітичний простір України в історичній ретроспективі. *Нова політика*. 2002. № 2. С.48-51.
772. Побережний Володимир. Туреччина у зовнішній політиці України. *Нова політика*. 2001. № 3 (35). С. 29-33.
773. Поздняков Э.А. Геополитика. М.: Прогресс-Культура, 1995. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (керівник), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002.
774. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В. Ф. Солдатенко (керівник), В. Ф. Верстюк. К.: Генеза, 2003.
775. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (керівник), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. К.: Генеза, 2003.
776. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4. Україна у Другій світовій війні. 1939-1945 / Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003.
777. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5. Українці за межами УРСР (1918-1940) / Керівник тому В. П. Трощинський. К.: Генеза, 2003.
778. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редколегія: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. К.: Генеза, 2003.
779. Політична система для України: історичний досвід і виклики / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; головний редактор В. М. Литвин. К.: Ніка-Центр, 2008.
780. Політологія: Підручник / За ред. М.М.Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. (Розділ 5. Світовий політичний процес. Система міжнародних відносин. С. 320-380).
781. Пономарева А.М., Татунц С.А. Иммиграция как проблема национальной безопасности РФ. *Полис*. 2010. № 4. –.135-150.
782. Пономарева И.Б., Смирнова Н.А. Геополитика империализма США. Атлантическое направление / Под ред. Е.М.Примакова. М.: Мысль, 1986.

783. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій / В.А.Потульницький. К.: Либідь, 1993. (Лекція 10. Українська геополітика. С. 157-169).
784. Право и политика освободившихся стран. М.,1991.
785. Примаков Е.Россия и международные отношения в условиях глобализации. *Международная жизнь*. 2001. № 7.
786. Приходько В. Стратегічні дослідження перспектив співробітництва України з державами Центрально-Східної Європи в контексті євроінтеграційних процесів. *Актуальні проблеми стратегії розвитку України* (науковий збірник). 2003. С. 29-49.
787. Проблемы российской геополитики. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 6. С. 3-22.
788. Проди Романо. Россия – часть Европейского дома. *Независимая газета*. 1998. 7 февраля.
789. Проди Романо. Задум об'єднаної Європи. К., 2002.
790. Проскуріна О. Інформаційна стратегія України в сучасному геополітичному просторі. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 137-144.
791. Простір політичний. *Політологічний енциклопедичний словник*: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. К.: Генеза, 1997. С. 288.
792. Прохоренко И. Понятие границы в современной геополитике. *Геополитика: теория и практика*. М.: ИМЭМО, 1993. С. 76-101.
793. Прохоров Д.П. Спецслужбы Израиля. СПб.: Изд. дом «Нева»; М.: Олма-Пресс, 2002.
794. Пути мира на Северном Кавказе. М.: РАН. Центр по изучению и урегулированию конфликтов Института этнологии и антропологии, 1999.
795. Пушков О. Россия – Евразийская сверхдержава[Электронный ресурс]. Режим доступа: www.netda.ru/slovo/index.htm.
796. Равив Ден, Мелман Йосси. История разведывательных служб Израиля. М.: Междунар. отношения, 2000.
797. Райс К. Во имя национальных интересов. *Pro et Contra*. 2000. Т.5. № 2.
798. Ратленд Питер. Присутствие отсутствия: об этнической политике в России. *Полис*. 2011. № 2. С.172-189.
799. Ратцель Фридрих. Народоведение (Антропогеография). *Классика геополитики. XIX век*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 53-182.
800. Рашковский Е., Хорос В. Мировые цивилизации и современность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 12.
801. Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997.
802. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты (теория и практика): Монография / Под общ. ред. А.В.Возженикова. М.: Изд-во РАГС, 2006.
803. Роговской Е. Развитие информационного сектора США к началу XXI века. *США-Канада*. 2002. № 4.
804. Роде Ф. Основы единой Европы. *Метаморфозы Европы* / Отв. ред. А.О.Чубарян. М.: Наука, 1993. С. 43-54.
805. Росія та Україна в євроатлантичному просторі. *Політична думка*. 1999. № 1-2. С.71-86.
806. Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века / В.А.Золотарев (ред.). М.: Кучково поле; Полиграф-ресурсы, 2000.
807. Россия в геополитическом пространстве: современность и взгляд в XXI век: (Материалы заседания Клуба) / Сост. Н.Н.Беляков, Ю.В.Третьяков. М., 1994.

808. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б.Н.Кузык, А.И.Ачеев, О.В.Доброчеев и др. М.: Ин-т экономических стратегий, 2004.
809. Россия в условиях стратегической нестабильности. *Вопросы философии*. 1995. № 9. С. 13-40.
810. Россия и Европа: отношения на рубеже веков: Сборник статей. М., 2001.
811. Россия и ее соседи: Соотношение национальных интересов внутр СНГ: Реферативный сборник / Отв. ред. А.Н.Литвинова. М.: ИНИОН РАН, 1999. 203 с.
812. Россия и Закавказье: Реалии независимости и новое партнерство / Под ред. Р.М.Авакова, А.Г.Лисова. М., 2000.
813. Россия и Запад: взаимодействие культур (материалы «круглого стола»). *Вопросы философии*. 1992. № 6. С. 4-49.
814. Россия и Китай на пороге тысячелетия. *Международная жизнь*. 1997. № 6.
815. Россия и Латинская Америка на пути сближения. *Независимая газета*. 2001. 29 июня.
816. Россия и страны Азии: поиск путей обновления / Глав. ред. Р.М.Чудакова; РАН, Центр азиатских исследований при ИМЭПИ. М.: Изд. компания «Финиздат», 1995. –
817. Россия и США после «холодной войны» / Ю.П.Давыдова, В.А.Кременюк, А.И.Уткин и др.; РАН, Институт США и Канады. М.: Наука, 1999.
818. Россия и Украина: из летописи родства двух культур / В.И.Десятерик, Е.А.Мазур (сост.). М.: Фонд имени И.Д.Сытина, 2003.
819. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатъев (ред.). М.: Международные отношения, 1999.
820. Россия и Юг: возможности и пределы взаимодействия / Р.М.Аваков (отв. ред.), С.В.Жуков, Д.Б.Мальшев и др. М.: Финстатинформ, 1996.
821. Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший / Ю.А.Поляков, А.Н.Сахаров (отв. ред.); Ин-т российской истории. М.: Наука, 2000.
822. Рудич Ф. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 3-17.
823. Рудич Ф. Місце і роль України в сучасному геополітичному просторі. *Нова політика*. 1998. № 5 (19). С. 18-23.
824. Рудич Ф. Украина, Россия, Беларусь в новом геополитическом пространстве: варианты политической модернизации. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї* / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. К., 2000. Вип. 2. С. 45-63.
825. Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті. *Віче*. 1998. № 11. С. 3-20.
826. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 40-44.
827. Рудич Ф.М. Політологія. К.: Либідь, 2004. (Ч. V. Геополітичний вимір світу. С. 351-463.).
828. Рудич Фелікс. Геополітичний вимір президентських виборів 2004 року. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 3-17.
829. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів, 1994.
830. Рудяков Павло. «Балканська криза» (1991-2001 рр.): характер, особливості, наслідки. *Політична думка*. 2001. № 1-2. С. 77-88.
831. Рудяков Павло. Незалежна Україна і оновлювана Європа: випробування Балканами. *Політична думка*. 2001. № 3. С. 116-124.
832. Рукомеда Р.М. Євразійська доктрина та сучасна російська політика *Наукові записки НАУКМА: Політичні науки*. Т. 31. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 47-53.

833. Русанова М. Класична геополітика як наука, що сприяє створенню імперій: критичний зсув у дослідницькій парадигмі геополітики. *Гілея*. Науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. Випуск 74. С. 400-402.
834. Руснак І. Військові аспекти у проблематиці національних інтересів і національної безпеки України. *Украина в современном геополитическом пространстве*. Приложение к журналу «Персонал». К., 2000. № 5 (10).
835. Русская доктрина / Под ред. А.Б.Кобякова. М.: «Яуза-пресс», 2008.
836. Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. М.: Эксмо; СПб: Terra Fantastica, 2003.
837. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли: Сб. трудов евразийцев / С.Ключников (сост., вступ. ст. и прим.); Н.И.Толстой (отв. ред.). М.: Беловодье, 1997.
838. Савицкий П. Геополитические заметки по русской истории. *Русский мир*. М.: Эксмо, 2003. С. 823-859 (также в ж-ле «Вопросы истории». 1993. № 11-12).
839. Савицкий П. Н. Континент Евразия. Москва: Аграф, 1997.
840. Саид Э. Европа и ее «чужие»: арабская перспектива. Керни Р. Диалоги о Европе / Пер. с англ. М.: Издательство «Весь Мир», 2002. С. 51-59.
841. Саїд Е. Культура й імперіалізм . К.: Критика, 2007.
842. Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В.Шовкун. К.: «Основи», 2001.
843. Саймс Д. Имперская дилема Америки. *Россия в глобальной политике*. 2004. Январь-февраль. Т. 2. № 1.
844. Салій К. Конфесійний фактор у зовнішньополітичному іміджі української держави. *Нова політика*. 2000. № 3 (29). С. 52-54.
845. Салмін Олексій. Росія, Європа та новий світовий порядок. *Політична думка*. 1999. № 1-2. С. 103-119.
846. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). К.: Видавець ПАРАПАН, 2002.
847. Саркисянц А.Г. Геополитика внешнего долга. *Финансы и кредит*. 2000. № 7.
848. Сахаров В. Каменщики в эпохатах. Масонство в русской армии. *Родина*. 2003. № 9.
849. Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. (Життєвий простір. С. 798-803).
850. Секретные материалы нацизма. От «Аненэрбе» до золота Шлимана / Составитель Н.Н.Непомнящий. М.: Вече, 2007.
851. Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. *Рождение нации* / Сост. А.И.Курчки. М.: Ди-Дик, 1996. С. 596-617.
852. Семиноженко В. В нову еру міжнародних відносин. Тероризм: сучасні гуманітарні виклики та відповіді. *Політика і час*. 2001. № 11.
853. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах. М.: Юридическая литература, 1991.
854. Сендеров В.Я. Евразийство – миф XXI века? *Вопросы философии*. 2001. № 4.
855. Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. 2-ге вид., стереотип. К.: МАУП, 2005.
856. Сенченко М.І. Україна: шляхом незалежності чи неоколонізації? К.: МАУП, 2003.
857. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Видання 3-тє, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2008.
858. Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015.

859. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009.
860. Сергунин А.А. Проблемы национальной и международной безопасности в российской теории международных отношений. *Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология*. 2004. № 2. С. 3-35.
861. Серебрянников В.В. Войны России: социально-политический анализ. М.: Научный мир, 1998.
862. Сетябрев А. Проблема терроризма в Испании: поучительный опыт. *Обозреватель*. 2000. № 3. С. 34-37.
863. Симония Н. Российская внешняя политика в условиях современных вызовов. *Международная жизнь*. 2002. № 6.
864. Синельников Руслан. Вибір геополітичної стратегії на сучасному етапі державотворення в Україні. *Нова політика*. 2000. № 5 (31). С. 22-26.
865. Синха Яшвант. Многополярный мир – наша общая цель *Международная жизнь*. 2003. № 3.
866. Сирота М. Д. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття / 2-ге видання. К.: Пульсари, 2007.
867. Сирота Н.М. Основы геополитики. СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2001.
868. Системная история международных отношений: в 4 т. 1918-2003. События и документы / Отв. ред. А.Д.Богатуров: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. Т. 3.
869. Ситнянский Г. Естественные границы: какой быть новой России. *Общественные науки и современность*. 1994. № 6. С. 112-119.
870. Сіденко Володимир. Геоенкономічні проблеми суспільного розвитку / Володимир Сіденко. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 63-70.
871. Сіденко Володимир. Росія в українській політиці соціально-економічної та геоенкономічної трансформації. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 152-165.
872. Сірий Сергій. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 144-154.
873. Сколов Д.В. Эволюция немецкой геополитики. *Геополитика: теория и практика*. М.: ИМЭМО, 1993. С. 124-143.
874. Скороход Л. І., Скороход Ю. С. Політика України на Близькому Сході: здобутки та перспективи. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 170-189.
875. Смирнов А.Н. Российская геостратегия в Закавказье: предварительные итоги десятилетия. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2001. № 1. С. 29-43.
876. Смирнов А.Н. Уровни геополитического восприятия действительности в современной России. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. 1999. № 3. С. 45-61.
877. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи, 1997.
878. Смолянюк Володимир. Армія США як чинник геостратегічного лідерства Вашингтона («фотографія» військово-політичних можливостей Сполучених Штатів на старті ХХІ століття). *Людина і політика*. 2001. № 1. С. 101-110.
879. Смолянюк Володимир. Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 120-134.
880. Смолянюк Володимир. Озброєна демократія, або Демократизована зброя. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 95-106.

881. Снігир О. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу : динаміка «об'єкт-суб'єктних» відносин : Автореф. дис... канд. політ. наук : 21.01.01 основи національної безпеки держави [Електронний ресурс]; Національний інститут стратегічних досліджень; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. К., 2004.
882. Согрин В.В. Политическая история США. XVII – XX вв. М., 2001.
883. Сокут С. Индия – лучший партнер России. *Независимая газета*. 2001. 5 июня.
884. Солана Хавьер. Украина – ЕС: развивая стратегическое партнерство. *Зеркало недели*. 2000. 16 сентября.
885. Соловьев В.С. Россия и Европа. *Сочинения*: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 333-396.
886. Соловьев В.С. Русская идея / Сост. и авт. вступ. статьи М.А.Маслин. М.: Республика, 1992. С. 185-204.
887. Соловьев В.С. Славянский вопрос. *Сочинения*: В 2 т. Т. 1. Философская публицистика. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 311-326.
888. Соловьев Э.Г. Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России. *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2003. № 2. С.3-27.
889. Соловьев Э.Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra. *Полис*. 2003. № 1. С. 116-129.
890. Соловьев Э.Г. Эсхатология больших пространств: о некоторых особенностях праворадикальной геополитической рефлексии (неоевразийство А.Дугина и «элементов»). *Вестник Московского университета*. Серия 18. Социология и политология. 2001. № 2. С. 63-77.
891. Солоневич И. Народная монархия / Сост. П.Иванов. М.: ЭКМО, 1991.
892. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. М.: РОССПЭН, 1996.
893. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992.
894. Сороко-Цюпа А. Проблема «национального интереса» в исследованиях французских теоретиков международных отношений. *Национальные интересы: теория и практика*: (Сб. ст.) / Под ред. Э.А.Позднякова. М.: ИМЭМО, 1991. С. 107-127.
895. Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію: Пер. з англ. К.: Основи, 2002.
896. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою): Пер. з англ. К.: Основи, 1999.
897. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. М.: ИНФРА-М, 1999.
898. Співробітництво Росії з НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
899. Ставицький А. Вплив сучасних геополітичних викликів на економічну безпеку держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 4 (199). С. 45-55.
900. Станченко В.И. Некоторые особенности геополитической модели в эпоху глобализации и Россия. *Постиндустриальный мир: Центр, периферия, Россия*. Сб. 3: Особый случай России. М., 1999. С. 102-120.
901. Старосольський В. Теорія нації / Передмова Ірини Кресіної. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; К.: Вища школа, 1998.
902. Стафійчук В.І. Геополітика: історія становлення та сучасний стан. *Українська географія*. 1999. № 3. С. 25-30.
903. Стиглиц Д.Ю. Глобализация: тревожные тенденции. М.: Мысль, 2003.

904. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. Власика О.С. К.: НІСД, 2002.
905. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. Власика О. С. К.: НІСД, 2002.
906. Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки. *Національна безпека і оборона*. 2000. № 12.
907. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти: 3б. ст. за матеріалами між нар. конф. / Гол. ред. О.Ф.Белов. К.: ТОВ ВКФ «Сатсанга», 2001.
908. Страус А.Л. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России. *Полис*. 1997. № 2. С. 27-44.
909. Суліма Є.М., Шепелев М.А. Глобалістика: підручник. К.: Вища школа, 2010.
910. Сушко Олександр. Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 84-93.
911. Тарасюк Б. Європейський вибір України. *Голос України*. 1999. 23 листопада.
912. Тарасюк Б. Нова сесія Генеральної Асамблеї ООН: мета і завдання української дипломатії. *Урядовий кур'єр*. 1999. 21 вересня.
913. Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: Монографія / В.В.Корженко, Н.М.Мельтюхова, Г.С.Одінцова та ін. Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2007.
914. Тер Ф. Україна на ментальній мапі Європи. *Критика*. 2005. Ч. 9. С. 5-8.
915. Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международно-правовые акты с комментариями, научные статьи / Под ред. И.Л.Трунова и Ю.С.Горбунова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: «Эксмо», 2007.
916. Тириар Ж. Сверхчеловеческий коммунизм. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 515-525.
917. Титаренко М.Л. Россия перед лицом Азии. М.: Республика, 1998.
918. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. М.: Интел-Синтез, 1998.
919. Ткач Олег. Стратегії регіональної та національної інтеграції країн Латинської Америки. *Політичний менеджмент*. № 1. –. 140-146.
920. Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення: (Історіософський аналіз поточного моменту). К.: Ін-т історії АН України, 1993.
921. Ткаченко В.П. Корейский полуостров и интересы России. М.: Изд-я фирма «Восточная литература» РАН, 2000. 207 с.
922. Ткаченко Ігор. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав. *Політичний менеджмент*. № 5. С. 114-121.
923. Тойнбі А. Цивілізація перед судом історії: Сборник. М.: Прогресс, культура; СПб.: Ювента, 1995.
924. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д.Ч.Сомервелла: В 2-х томах. К.: Основи, 1995.
925. Толстов Сергій, Чумак Василь. Конфліктність в сучасній системі міжнародних відносин. *Нова політика*. 1999. № 5 (25). С. 32-35.
926. Толстов Сергій. Україна в євроатлантичних відносинах: досвід пристосування. *Політична думка*. 1999. № 3. С. 73-86.
927. Тренин Д. Большая игра с неопределенной целью. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9.
928. Тренин Д. Идентичность и интеграция: Россия и Запад в XXI веке. *Pro et contra*. 2004. Т. 8. № 3. С. 9-22.
929. Тренин Д. Не надежная стратегия. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 50-65.

930. Троицкий М. Концепция «программирующего лидерства» в евроатлантической стратегии США. *Pro et contra*. Т. 7. 2002. № 7. С. 86-103.
931. Троицкий Михаил. Российско-американские отношения после «перезагрузки» [Электронный ресурс]. Режим доступа: russiancouncil.ru/inner/?id_4=314#top
932. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. М.: Республика, 1994.
933. Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. М.: Эксмо, 2007.
934. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык / Сост. В.М.Жигов. М.: Прогресс-Универс, 1995.
935. Трубецкой Николай. Европа и человечество. Мы и другие. Русская проблема. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. *Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К.Королев*. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 33-226.
936. Тукачев П. Россия и Европа. *Наши современники*. 1991. № 1.
937. Тульчинский Г.Л. Российский потенциал свободы. *Вопросы философии*. 1997. № 3.
938. Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству. М., 2002.
939. Туренко Вікторія. Геополітика і націонал-соціалізм. *Нова політика*. 2001. № 5 (37). С. 44-46.
940. Туровский Р.Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 1995. № 3. С. 33-44.
941. Туровский Р.Ф. Русская геополитическая традиция. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 1996. № 5. С. 51-64.
942. Тюшка А.В. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність: Монографія. К.: Вид-во «К.І.С.», 2007.
943. Ударная армия ислама. *Независимое военное обозрение*. 1997. № 27.
944. Україна – НАТО: «за» та «проти». К.: Т-во «Знання» України, 2007.
945. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / І.М.Дзюба, О.А.Кубеліус, О.П.Лановенко (наук. ред.) та ін.; РНБО України, НІУРВ. – К.: Стилос, 2001. – 472 с.
946. Україна – Росія: між стратегічним партнерством і конфліктністю. – К., 1997.
947. Україна – Росія: проблеми економічної взаємодії / С.І.Пирожков, А.І.Сухоруков та ін. К., 2000.
948. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та стратегії розвитку / О.М.Гочаренко, Б.О.Парахонський, Є.М.Лисицин та ін.; НІСД, НІУРВ. К.: Стилос, 1999.
949. Україна в 2005 – 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. К.: НІСД, 2009.
950. Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ сторіччя. *Політична думка*. 1994. № 3.
951. Україна в сучасному геополітичному просторі. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навчальний посібник*. К.: Парламентське видавництво, 2002. С. 279-295.
952. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. монографія / За ред. Ф.М.Рудича. К.: МАУП, 2002.
953. Україна і ЄС: сучасний стан та перспективи взаємовідносин: Аналітична доповідь / Український центр економічних досліджень. К., 2007.
954. Україна і Росія: хроніка взаємин: В 2-х т. Т. 2. 2004 – 2007 рр. Авт.-упор.: Соколов В.М., Стьопін А.О., Василенко С.Д. та ін. Одеса: Астропринт, 2007.
955. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 1. К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. На світанку історії. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.

956. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 2. С. Д. Крижицький, В. М. Зубар, А. С. Русяєва. Античні держави Північного Причорномор'я. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
957. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 3. В. Д. Баран. Давні слов'яни. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
958. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 4. О. П. Толочко, П. П. Толочко. Київська Русь. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
959. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 5. М. Ф. Котляр. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
960. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 6. О. В. Русина. Україна під татарами і Литвою. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998.
961. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 7. В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
962. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 8. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Гетьманська держава. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
963. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 9. В. Г. Сарбей. Національне відродження України. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
964. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 10. О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. Українські визвольні змагання 1917-1921 pp. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
965. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 11. С. В. Кульчицький. Україна між двома війнами (1921-1939 pp.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
966. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 12. М. В. Коваль. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 pp.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
967. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 13. В. К. Баран, В. М. Даниленко. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і pp.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
968. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 14. В. М. Литвин. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 pp.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2000.
969. Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 15. В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. Українці в світі. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999.
970. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / За заг. ред. С.І.Пирожкова. К.: НІПМБ, 2001.
971. Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А.Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
972. Україна: крок у XXI століття (соціально-політичний аналіз) / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. І. Мостяєв (упоряд.) та ін.; НІСД, Укр. ін-т філософії НАН України. К.: Луцьк, 2002.

973. Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / В.С.Крисаченко, М.Т.Степико, О.І.Мостяєв (упоряд.) та ін.; НІСД, Укр. ін-т філософії НАН України. К.: Луцьк, 2002.
974. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редакційна рада: В. М. Литвин; редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007.
975. Україна: поступ у ХХІ століття... *Урядовий кур'єр*. 2000. 23 лютого.
976. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / Ред. А.С.Гальчинський. К.: НІСД, 2004.
977. Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Наук. зб. / С.І.Пирожков та ін. К.: РНБО України, НІУРВ, 1998.
978. Улуян А.А. Русская геополитика: внутрь или вовне? *Общественные науки и современность*. 2000. № 2. С. 61-70.
979. Умови вступу України до НАТО. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
980. Уткин А.И. Американская стратегия для ХХІ века. М.: Логос, 2000.
981. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М., 2001.
982. Уткин А.И. Доктрина Буша: концепція, розделившая Америку. *Россия в глобальной политике*. 2005. Т. 3. № 4. С. 29-42.
983. Уткин А.И. Единственная сверхдержава. М.: «Алгоритм», 2003.
984. Уткин А.И. Мировой порядок ХХІ века. М.: ЭКСМО «Алгоритм», 2002.
985. Уткин А.И. Энергетические ресурсы и геополітика. *Поліс*. 2010. № 3. С. 9-25.
986. Участь України в агенціях і програмах Європейського Союзу: перспективи та можливості / Міжнар. центр персп. дослідж. / Ред. О.Шумило. К.: Віпол, 2008.
987. Ушаков И. Демографическое настоящее и будущее Европы. *Международная экономика и международные отношения*. 1991. № 6.
988. Федоров А.В. Образы холодной войны: проекция политики противостояния на экране. *Поліс*. 2010. № 4. С. 48-64.
989. Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект. *Pro et contra*. 2001. Т. 6. № 1-2. С. 31-49.
990. Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 5-27.
991. Федякин А.В. О понятии «образ государства». *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2004. № 5. С. 73-84.
992. Фейгин М. Закавказский узел. *Новый мир*. 1998. – 9.
993. Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. М.: Международный университет бизнеса и управления «Братя Карич», 1997.
994. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник В.П.Андрущенко. К.: Знання України, 2002.
995. Фомин О.В. Сакральная триада: алхимия, мифология, конспирология. М.: Вече, 2005.
996. Фомін С. Глобалізація та її наслідки для України. *Політика і час*. 2001. № 7.
997. Фридман Джордж. Доктрина Медведєва и стратегия Америки. «Главред»: (George Friedman). Переклад Ю.Романенка [Електронний ресурс] / Джордж Фридман. Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2008/09/12/112843-0.html>
998. Фукуяма Ф. Америка на распутье. Демократия, власть и неоконсервативное наследие. М.: Издательство АСТ; Издательство «Хранитель», 2007.
999. Фукуяма Ф. Великий краї. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів: Кальварія, 2005.
1000. Фукуяма Ф. Великий разрыв. М.: Издательство АСТ, 2003.

1001. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / переклад з англ. Романа Корнута. 2-ге видання. К.: Наш формат, 2019.
1002. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию. М.: Издательство АСТ – Ермак, 2004.
1003. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: Издательство АСТ; Издательство «Ермак», 2004.
1004. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. М.: Издательство АСТ; ОАО «Люкс», 2004.
1005. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / переклад з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К.: Наш формат, 2019.
1006. Фукуяма Ф. Сильное государство. М.: Изд-во «Хранитель», 2006.
1007. Фукуяма: Перемога України над популізмом має значення для Європи [Електронний ресурс]. Українська правда. 30 березня 2018 р. Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/30/7176236>.
1008. Фукуяма: Україна у глобальній битві за демократію – на передовій [Електронний ресурс]. Радіо Свобода : Офіційний веб-сайт. 23 серпня 2016 р. Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/27941881.html>.
1009. Фурсов А. Государство, оно же корпорация. *Эксперт*. Украинский деловой журнал. 2006. № 7. С. 52-57.
1010. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры: Эссе / Пер. с фр. В.П.Серебряников, Т.Н.Серебряникова. М.: Междунар. отношения: Белэн, 1998.
1011. Хаас Р. Ближний Восток. *США: экономика, политика, идеология*. 1997. № 10. С. 102-108.
1012. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. М.: Издательство «Весь Мир», 2008.
1013. Хавлик П. Россия и Европейский Союз. *Современная Европа*. 2003. № 1 (13). С. 32-37.
1014. Халиков М.С. Российская цивилизация в контексте глобализации. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политология. 2004. № 4. С. 36-43.
1015. Халлидей Фред. Окончание холодной войны и международные отношения. *Теория международных отношений на рубеже столетий* / Общ. ред. и предисл. П.А.Цыганкова. М.: Гардарики, 2002. С. 51-74.
1016. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. *Pro et Contra*. 1997. № 2. С. 131-158.
1017. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2003.
1018. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис*. 1994. – 1.
1019. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? *Философская и социологическая мысль*. 1996. № 1-2. С. 9-29.
1020. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003.
1021. Харпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015.
1022. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество. М.: РОССПЭН, 2001.
1023. Хатунцев С.В. Лимитрофы – межцивилизационные пространства старого и новогосвета. *Полис*. 2011. № 2. С. 86-98.
1024. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / Карл Хаусхофер. Классика геополитики. XX век. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 227-598.

1025. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / Карл Хаусхофер. М.: Мысль, 2001.
1026. Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
1027. Хлобустов О.М. О международно-правовых основах борьбы с терроризмом. *Власть*. 2000. № 1. С. 46-51.
1028. Ходос Э. Еврейский синдром-3 / Эдуард Ходос. – Харьков, 2002. – 333 с.
1029. Хорев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики / Б.С.Хорев. – М., 1997.
1030. Хофман С. Столкновение глобализаций. Как сделать мир более пригодным для жизни. *Россия в глобальной политике*. 2003. Т. 1. № 1.
1031. Храбан Ігор. Системний підхід до політологічного аналізу євроатлантичної системи безпеки. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 119-127.
1032. Храмчихин А. Размножение суверенитетов делением. *Независимое военное обозрение*. 2008. 10 октября.
1033. Христенко В. Нужна ли нам интеграция? *Россия в глобальной политике*. 2004. Т.2. № 1. С. 77-87.
1034. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / Упорядник Б.Кухта. Львів: Кальварія, 1997.
1035. Цивилизации и культуры. Вып. 3. Россия и Восток: геополитика и цивилизационные отношения. М.: Ин-т востоковедения, 1996.
1036. Цивилизационная структура современного мира. Кн. 2. К.: Наукова думка, 2008.
1037. Цуладзе Яго. Момент повернення до істини. Геополітика Кавказу в умовах становлення нового світового порядку. *Політика і час*. 2002. № 2. С. 79-83.
1038. Цыганков А.П. Что для нас Евразия? Пять стратегий российского освоения пространства после распада СССР. *Вопросы философии*. 2003. № 10. С. 3-15.
1039. Цыганков П. Особенности французской геополитики. *Международные процессы*. 2012. Т. 10. № 1 (28). С. 81-86.
1040. Цыганков П. Французская школа геополитики в 2000-х годах: отношения ЕС с Россией. *Международные процессы*. 2011. Т. 9. № 2 (26). С. 4-15.
1041. Цыганков П.А. Геополитика: последнее прибежище разума? *Вопросы философии*. 1994. № 7-8. С. 59-71.
1042. Цыганков П.А. Российская идентичность и европейский порядок. *Социально-политический журнал*. 1996. № 6.
1043. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2003.
1044. Цымбурский В.Л. «Европа-Россия»: третья осень системы цивилизаций. *Полис*. 1997. № 2. С. 56-76.
1045. Цымбурский В.Л. «От великого острова Руси ...» (К прасимволу российской цивилизации). *Полис*. 1997. № 6. С. 34-57.
1046. Цымбурский В.Л. SPEAK, MEMORY! (Введение в книгу «Конъюнктуры Земли и Времени»). *Полис*. 2011. № 2. С. 145-161.
1047. Цымбурский В.Л. Борьба за «евразийскую Атлантиду»: геοэкономика и геοстратегія. М.: Институт экономических стратегий, 2000.
1048. Цымбурский В.Л. Второе дыхание Левиафанов. *Полис*. 1995. № 1. С. 87-92.
1049. Цымбурский В.Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды». *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141-174.
1050. Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий. *Полис*. 1999. № 4. С. 7-28.
1051. Цымбурский В.Л. Дважды рожденная «Евразия» и геοстратегические циклы России. *Вестник Евразии*. 2003. № 4. С. 5-30.

1052. Цымбурский В.Л. Земля за великим Лимитрофом: от «России Евразии» к «России в Евразии» [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelag.ru
1053. Цымбурский В.Л. Идентичность геополитическая. *Новая философская энциклопедия* : в 4 т. М.: Мысль, 2001. Т. 1.
1054. Цымбурский В.Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы (судьба Балто-Черноморской системы в XVI-XX веках). *Полис*. 1998. № 4. С. 52-73.
1055. Цымбурский В.Л. Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения. *Вестник Московского университета*. Сер. Социально-политические исследования. 1994. № 3. С. 3-10; № 4. С. 36-40.
1056. Цымбурский В.Л. Народы между цивилизациями [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru
1057. Цымбурский В.Л. Остров Россия (перспективы российской геополитики). *Полис*. 1993. № 5. С. 6-24.
1058. Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы. 1993-2006. М.: РОССПЭН, 2007.
1059. Цымбурский В.Л. Остров Россия: Циклы похищения Европы (Большое примечание к «Острову Россия») [Электронный ресурс]. Режим доступа: // www.archipelago.ru
1060. Цымбурский В.Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. М.: Эдиториал УРСС, 2000.
1061. Цымбурский В.Л. Русские и геоэкономика. *Pro et contra*. 2003. Т. 8. № 2. С. 178-213.
1062. Цымбурский В.Л. Сюжет для цивилизации-лидера: самооборона или саморазрушение? (В полемике с версией С.Хантингтона). *Полис*. 1995. № 1. С. 134-147.
1063. Цымбурский В.Л. Тютчев как геополитик. *Общественные науки и современность*. 1995. № 6. С. 86-98.
1064. Цюрупа М. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности: Сравнительный анализ концепций военно-теоретических школ Европы второй половины XIX начала XX века / Ред. С.П.Пузько. К., 1996.
1065. Цюрупа М.В. Миротворчі операції як міжнародно-правовий та воєнно-гуманітарний феномен: Навч. посібник. К.: ВГІ НАОУ, 2003.
1066. Чаадаев П.Я. Избранные сочинения и письма. М.: Правда, 1991.
1067. Чекаленко М. Д. Зовнішня політика України: підручник. Київ: Либідь, 2006.
1068. Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва: РОССПЭН, 2008.
1069. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства. *Полис*. 2005. № 2. С. 115-126.
1070. Чернега О.Б. НАТО та система міжнародної безпеки: Навч. посібник. Донецьк: Вид-во ДонНУЕТ, 2009.
1071. Чернега О.Б. Спеціальні програми НАТО: Навч. посібник. Донецьк: ДонНУЕТ, 2009.
1072. Чернов П.В. Новый геополитический передел мира: Что будет с Россией ? М.: Вост. литература, 2003.
1073. Чешков М. Глобализация: сущность, нынешняя фаза, перспектива. *Pro et contra*. 1999. Т. 4. № 4.
1074. Чешков М. Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи. *І*. 2000. № 19. С.178-194.
1075. Чешков М.А. Глобалистика: предмет, проблемы и перспективы. *Общественные науки и современность*. 1998. № 2. С. 129-139.

1076. Чирко В.Г. Геополітичні пріоритети найбільш впливових глобальних сил сучасності і Україна. *Україна в сучасному геополітичному просторі. Приложение к журналу «Персонал»*. К., 2000. № 5.
1077. Чихарев И.А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных исследованиях. *Политическая наука: Сб. науч. тр.* М., 2009. № 1. С. 7-31.
1078. Чубарян А. Европа единая, но делимая. *Россия в глобальной политике*. 2003. № 2. С. 22-30.
1079. Чумак В.М., Камінський Є.Є., Чумак В.А. Україна і Росія. Між стратегічним партнерством і конфліктністю. К.: РНБО України, НІСД, 1997.
1080. Шаблій О. Україна у сучасних геополітичних концепціях. *Україна та глобальні процеси: географічний вимір* : Зб. наук. пр.: В 3 т. К.; Луцьк, 2000. Т. 1. С. 68-72.
1081. Шаклейн В.В. Проблемы безопасности и администрация Буша: старые подходы и новая эпоха. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2002. № 2. С. 81-95.
1082. Шаклейн Т.А. Реалистическая школа: дебаты о мировом порядке и внешнеполитической стратегии современной России. *Вестник Московского университета*. Сер. Социология и политология. 2004. № 2. С. 50-79.
1083. Шаклейн Т.А. Современные американские концепции мирового лидерства. М.: Институт США и Канады РАН, 1999.
1084. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005.
1085. Шаповалов В.Ф. Восприятие России на Западе: мифы и реальность. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 51-67.
1086. Швед В.О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти. К.: НІСД, 2006.
1087. Шебаршин Л. США построили сейчас мир в одну шеренгу... *Независимая газета*. 2001. 20 октября.
1088. Шевченко М.М., Супкарев М.О. Війни ХХІ ст.: цивілізаційний та геополітичний аспекти. *Суспільство. Держава. Армія*. Серія: Суспільні науки. 2003. Вип. № 6-7. С. 217-223.
1089. Шелленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. М.: Дом Бируни, 1991.
1090. Шемякин Я.Г., Шемякина О.Д. Россия-Евразия: специфика формирования в цивилизационном пограничье. *Общественные науки и современность*. 2004. № 4. С. 108-119; № 5. С. 83-94.
1091. Шепелев М.А., Бариская А.Т., Шмелева М.И. Цивилизационное измерение геоэкономики. *Исторические Исследования*. 2001. № 3. С.160-164.
1092. Шепелев М. Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму. *Людина і політика*. 2002. № 6. С.107-120.
1093. Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил Суші і Моря. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 24-27.
1094. Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації / Максиміліан Шепелев // *Нова політика*. – 1998. – № 1 (15). – С. 43-46.
1095. Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації. *Нова політика*. 1998. № 1 (15). С. 43-46.
1096. Шепелев Максиміліан. Конфлікт модерну і постмодерну як основна проблема цивілізаційної безпеки в процесі мондіалізації. *Людина і політика*. 2002. № 5. С. 92-101.

1097. Шепелев Максиміліан. Політична система мондіалізму. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 151-160.
1098. Шепелев Максиміліан. Проблеми геоекономічної безпеки в контексті процесів глобалізації. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 49-57.
1099. Шепелев Максиміліан. Світознавство в контексті політизації цивілізаційного процесу. *Людина і політика*. 2002. № 2. С. 63-72.
1100. Шергін С. Світовий порядок: концепції і реальності. *Політика і час*. 1997. № 1. С. 14-21.
1101. Шергін С.О. До справедливого міжнародного порядку. Китайські політологи про багатополосний світ. *Політика і час*. 2003. № 5.
1102. Шершнев Е. Информатизация общества и экономики США. *США-Канада*. 2002. № 1.
1103. Шилова А.В. Югославська криза та проблеми врегулювання. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 10. К., 2001. С. 144-154.
1104. Шишкіна В. Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність. *Людина і політика*. 2004. № 1. С. 12-26.
1105. Шконда І. Україна і Польща: крок до примирення. *Україна. Європа. Світ*. 1997. 24-30 травня.
1106. Шлаєн Олександр. Аллах акбар? Міжнародний тероризм і небезпека для загальнолюдських цінностей. *Політична думка*. 2001. № 4. С. 98-107.
1107. Шлемко В.Т., Бінько І.Ф. Економічна безпека України: Сутність і напрями забезпечення. К., 1997.
1108. Шмаленко Ю. І. Геополітичні концепції українських вчених на початку ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава та армія. 2007. № 584. С. 38-43.
1109. Шмелев Н. Российская идентичность, Европа и цивилизационные процессы. Глобализация и проблемы идентичности в многообразном мире. М.: Огни ТД, 2005.
1110. Шмитт К. Земля и Море: созерцание всемирной истории. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 840-883.
1111. Шмитт К. Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря. *Элементы*. 1996/97. № 8; Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 526-549.
1112. Шнайдер-Детерс Вінфрід. До конкретизації концепції «Великої Європи». *Політична думка*. 2000. № 4. С. 70-79.
1113. Шопрад Э. Большая игра. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 3-е изд. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999. С. 890-892.
1114. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. М.: Мысль, 1993.
1115. Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. К.: Вид. ПАРАПАН, 2006.
1116. Шульга Марина. Геополітика – геоекономіка – хронополітика. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 148-156.
1117. Шульга Марина. Геополітичні виміри української євроінтеграції в уявленнях російських науковців. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 138-147.
1118. Шульга Марина. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 141-150.

1119. Шульга Марина. Європа та «інші». *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 157-165.
1120. Шульга Марина. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 139-147.
1121. Шульга Марина. Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 139-147.
1122. Шульга Марина. Цивілізаційна рубіжність України у дзеркалі російської науки. *Політичний менеджмент*. 2007. № 6. С. 106-114.
1123. Щербак Ю. Геополитическое одиночество. Восток или Запад? *День*. 2004. № 35. 27 февраля.
1124. Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан. К.: Т-во «Знання» України, 2007.
1125. Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа. М.: АСТ, 2007.
1126. Юнусов А. Бакинский социум на пороге XXI века. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 2.
1127. Юртаев В.И. Шанс России: лидерство в евразийской интеграции. *Восток*. 2003. № 3. С. 120-125.
1128. Юсеф Нахла. Політичні пріоритети розвитку Близького Сходу в контексті глобальних процесів. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 163-171.
1129. Ютен Серж. Невидимые правители и тайные общества. М.: Крон-Пресс, 1998.
1130. Яковенко И. Небесный Иерусалим, или Российская империя: диалектика должного и сущего. *Рубежи*. 1997. № 7. С. 81-94; № 8-9. С. 27-46.
1131. Яковенко И. Страна в имперской ловушке (о естественных границах и оптимальных размерах территории России). *Открытая политика*. 1999. № 9-10. С. 25-32.
1132. Яковенко И.Г. Прошлое и настоящее России: Имперский идеал и национальный интерес. *Полис*. 1997. № 4. С. 88-96.
1133. Яковец В.Ю. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. 2-е изд. М., 2003.
1134. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: політико-економічний та секторальний аналіз. Львів: Світ, 2011.
1135. Янов А.Л. Россия против России: итоги XX века. *Вестник Московского университета*. Сер. Политические науки. 2003. № 1. С. 26-38.
1136. Яновський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. Х.: Фоліо, 2010.
1137. Янчук О. Пороги вічності Юрія Липи. *Українська культура*. 2000. № 3. С. 32-33.
1138. Японское чудо. *Знание – власть*. 1997. № 22.
1139. Ясперс К. Будущий мировой порядок. *Век XX и мир*. 1990. № 9. С. 20-25.
1140. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991.
1141. Яцько А. За алгоритмами суші і моря. Телурократія та таласократія у геополітичній карті світу. *Політика і час*. 2000. № 11-12. С. 50-59.
1142. Яцько А. Тероризм як форма політичної боротьби. *Політика і час*. 2002. № 1, 2.

GEOPOLITICS: UKRAINE, EUROPE, WORLD

(SOCIO-POLITICAL VIEW)

ГЕОПОЛІТИКА: УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ

(СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД)

© Authors:

prof. Vegesh M., DrSc., Head of the Department of Political Science and Public Administration, Uzhhorod National University

prof. Palinchak M. , DrSc., Doctor of Political Sciences, Professor, FMEB, UzhNU, VŠ Danubius, Sládkovičovo

PhDr. Holonič J.PhD., MBA, LL.M., Faculty of Education, UK, Bratislava

Number of pages: 249 s.

Copies: 250 pcs

Publisher:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Year: 2020

Edition: first

ISBN ISBN 978-1-953260-01-7

ISBN 978-1-953260-01-7

Athens